

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDYALAYA

Barrister Tatyasaheb Mane Vidyanagar, Peth Vadgaon - 416112.
Dist. Kolhapur (Maharashtra) Ph. Office : 0230-2471086

(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)

Founder Chairman : Hon. Adv. Nanasaheb S. Mane
B.A., LL.B., B.M.A.

Chairman : Shri. Satish S. Mane
M.A., M.Phil.

Principal : Dr. S. D. Disale
M.Sc., Ph.D.
Mob. : 7709880950

3.3.2

Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during the last five years.

Particulars

Sr. No.	Name of the Teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	ISBN
1.	Mrs. S. S. Amrutsagar	कोरोनानंतरचे जग	कोरोना काळातील घरेलू महिला कामगारांच्या समस्या	978-81-946572-9-3
2.	Dr. A. D. Attar	Gandhian Thoughts	Mahatma Gandhi's Economic Thoughts and its Current Usefulness	978-93-91305-39-0
3.	Dr. A. D. Attar	हिंदी विश्वभाषा की ओर	हिंदी भाषा में रोजगार के अवसर	978-93-92538-21-6
4.	Mrs. J. S. Shaikh	Feminism (Past & Present)	Feminism: It's Origin & Development	978-93-99130-59-56
5.	Mr. A. A. Gurav	Innovative Best Practices & Library Services in Librarianship	E-Resources: Knowledge Hub	978-93-89493-96-2
6.	Dr. S. V. Padmakar	साठोत्तरी मराठी साहित्यातील विविध प्रवाह	मराठी दलित लेखकांची कादंबरी	978-93-92584-62-6
7.	Mr. A. A. Gurav	Research Methodology in Library Science, Social Sciences & Commerce	Internet of Things: New Era	978-81-951586-8-3
8.	Dr. R. P. Mane	Local History & Cultural Identity in India	मुंबई कर्नाटकातील अस्पृश्यता निवारण चळवळीतील देवराय इंगळे यांचे योगदान	978-81-939729-9-1
9.	Mr. P. S. Karade	Local History & Cultural Identity in India	पेठ वडगाव नगरपरिषद: स्थानिक प्रशासन व कार्य	978-81-939729-9-1

10.	Mrs. S. S. Amrutsagar	AQAR & AAARAF	Role of IQAC in Quality Higher Education	978-81-926341-9-7
11.	Dr. S. V. Padmakar	भारतीय संविधान समजून घेताना	Edited Book	978-93-83797-49-1
12.	Dr. S. A. Tavandkar	Wages, Employment & Social Security in India	India: Inclusive Growth & The Employment Challenges	978-81-946572-9-3
13.	Dr. S. V. Padmakar	विशेष साहित्यकृतींचा अभ्यास	शोभायात्रा: शफाजत खान	978-81-939381-3-3
14.	Dr. R. P. Mane	Contribution of Women in India's Struggle for Freedom	Edited Book	978-81-931944-0-9
15.	Dr. H. D. Nadaf	Contribution of Women in India's Struggle for Freedom	मुंबई इलाख्यातील स्त्री मुक्ती व स्त्री अस्मितेचा अविष्कार: एकोणिसावे शतक	978-81-931944-0-9
16.	Dr. S. S. Bhosale	Contribution of Women in India's Struggle for Freedom	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील दलित चळवळीतील स्त्रियांचा सहभाग	978-81-931944-0-9
17.	Mr. A. A. Gurav	AQAR & AAARAF	E- Content: Virtua Way of Teaching & Learning	978-81-926341-9-7
18.	Dr. S. V. Padmakar	Contribution of Women in India's Struggle for Freedom	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील दलित स्त्रियांची आंदोलने	978-81-931944-0-10
19.	Mr. P. S. Karade	Contribution of Women in India's Struggle for Freedom	१८५७च्या स्वातंत्र्य लढ्यातील स्त्रियांचे योगदान	978-81-931944-0-9
20.	Mr. S. S. Wadave	Contribution of Women in India's Struggle for Freedom	झलकारी देवीचे स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान	978-81-931944-0-9
21.	Mr. J. C. Ghatage	Gender, Technology & Empowerment Post 1990s	Beti Bachao Beti Padhao Campaign	978-81-951367-8-0

Sah

Principal,

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

Jayprakash Education Society's
DR. BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDYALAYA

Barrister Tatyasaheb Mane Vidyanagar, Peth Vadgaon - 416112.
Dist. Kolhapur (Maharashtra) Ph.Office : 0230-2471086

(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)

Founder Chairman : Hon. Adv. Nanasaheb S. Mane
B.A., LL.B., LL.M.

Chairman : Shri. Satish S. Mane
M.A., M.Phil.

Principal : Dr. S. D. Dhole
M.Sc. Ph.D.
Mob.: 7709880950

Book and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during the year (2021-22).

Particulars

Sr. No.	Name of the Teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper
1.	Mrs. S. S. Amrutsagar	कोरोनानंतरचे जग	कोरोना काळातील घरेलू महिला कामगारांच्या समस्या
2.	Dr. A. D. Attar	Gandhian Thoughts	Mahatma Gandhi's Economic Thoughts and its Current Usefulness
3.	Dr. A. D. Attar	हिंदी विश्वभाषा की ओर	हिंदी भाषा में रोजगार के अवसर
4.	Mrs. J. S. Shaikh	Feminism (Past & Present)	Feminism: It's Origin & Development
5.	Mr. A. A. Gurav	Innovative Best Practices & Library Services in Librarianship	E-Resources: Knowledge Hub
6.	Dr. S. V. Padmakar	साठोत्तरी मराठी साहित्यातील विविध प्रवाह	मराठी दलित लेखकांची कादंबरी

Principal,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

कोरोनानंतरचे जग

संपादक
प्राचार्य डॉ. प्रकाश कुंभार

कोरोनानंतरचे जग / प्राचार्य डॉ. प्रकाश कुंभार
Coronanantarache Jag / Prn. Dr. Prakash Kumbhar

© संपादक

डॉ. प्रकाश कुंभार, कोल्हापूर

ISBN : 978-81-946572-9-3

संपादक

प्राचार्य डॉ. प्रकाश कुंभार

'गौराई', स.नं. ४८९, प्लॉट नं. ११-२ ई वॉर्ड, पायमल वसाहत,
जागृतीनगर, कोल्हापूर (महाराष्ट्र) ४१६ ००८. भ्रमणध्वनी : ९८२२१९४८०७
ई-मेल : prakashkumbhar4807@gmail.com

प्रकाशक

दादासाहेब काका जगदाळे

तेजश्री प्रकाशन

महालिंग मळा, यशवंत कॉलनीजवळ,
मु.पो. कबनूर, ता. हातकणंगले, जि. कोल्हापूर - ४१६ १३८.
भ्र. ८२७५६३८३९६

मुद्रक

भारती मुद्रणालय,

८३२ ई, शाहपुरी, ४थी गल्ली, कोल्हापूर. - ४१६००९

फोन : (०२३१) २६५४३२९

प्रथमावृत्ती : दि. ३ जानेवारी, २०२१

मूल्य : रु. ६००/-

मलपृष्ठ - ४ बल्वं मजकूर साभार : उत्तम कांबळे, नाशिक
कोरोनाची छायाचित्रे साभार - आबासाहेब थोरात, नाशिक
थायलंड येथील कॅव्हेस इमेजेस

कोरोना चित्रे साभार : किरण मोरे, इचलकरंजी.

डॉ. व्ही. एन. शिंदे, कोल्हापूर. drmsshindeblogpootion

डॉ. अलोक जत्राटकर, कोल्हापूर. hptt priydrshan

(टीप : संपादकाच्या पूर्वं परवानगीशिवाय या ग्रंथातील काही भाग व लेख इतरत्र प्रसिद्ध करू नये. केल्यास कायदेशीर कारवाई केली जाईल.)

अनुक्रमणिका

संपादकीय	प्राचार्य डॉ. प्रकाश कुंभार	५
१. कोरोनानंतरचे काटेरी जग	: उत्तम कांबळे	१३
२. कोरोनानंतर जग : एक भविष्यवेध- विस्थापन आणि विकास	: सुनीती सु. र.	७१
३. कोव्हिड-१९ चे आव्हान	: डॉ. अनंत फडके	७९
४. जीर्ण आजार उफाळून येतात...	: डॉ. नागनाथ कोतापल्ले	९५
५. मायाबाजार आणि बाजारमाया	: अतुल देऊळगावकर	१०५
६. युगांतराविषयीचे काही प्रश्न	: डॉ. हरिश्चंद्र थोरात	११२
७. कोरोनाचे नाव, कामगारांवरच घाव	: डॉ. अजित अभ्यंकर	११७
८. कोरोना महामारीने फारच स्पष्ट केले...	: भारत पाटणकर	१२३
९. केरळ : कोव्हिड नियंत्रणाचे पथदर्शी मॉडेल	: विनया मालती हरी पाटील	१३०
१०. कोरोना श्रमिकांची दैन्यावस्था	: अॅड. के. डी. शिंदे	१३५
११. मन करा रे प्रसन्न...	: डॉ. हमीद दाभोळकर	१४०
१२. एक पत्र कोरोनास...	: डॉ. व्ही. एन. शिंदे	१४६
१३. कोरोनानंतरचे जग : संकट आणि संधी	: व्ही. बाब. पाटील	१५६
१४. कोव्हिड-१९ चे सामाजिक परिणाम	: प्रसाद माधव कुलकर्णी	१६६
१५. कोव्हिड-१९ नंतरची आव्हाने आणि संधी	: डॉ. वृषाली मोरे	१७४
१६. कोरोना व्यवस्थेने घेतलेले बळी	: प्रा. अर्जुन पगारे	१७९
१७. कोरोना आणि सामाजिक जीवन	: डॉ. रोहिदास जाधव	१८५
१८. 'कोरोना'नंतरचे जग	: डॉ. बाबुराव उपाध्ये	१९२
१९. कोरोना - महामारी	: प्राचार्य डॉ. मानसिंगराव जगताप	२००
२०. कोव्हिड-१९ चा विपणनावरील परिणाम	: डॉ. ए. एम. गुरव	२१३
२१. कशी असतील कोरोना महामारीनंतरची प्रसिद्धी माध्यमे	: श्रीराम पचिंद्रे	२२३
२२. डिजिटल मिडीया हे नजीकचे वर्तमान	: सचिन परब	२२९
२३. कोरोना आणि माध्यमे	: डॉ. अलोक जत्राटकर	२३४
२४. कोरोनाचा शेती धंद्यावरील परिणाम	: डॉ. मोहन पाटील	२४४
२५. कोरोनाचा कहर शेतीच्या मुळावर	: डॉ. जालंदर पाटील	२५०
२६. कोरोनाचा शेती व शेतकऱ्यांवरील परिणाम	: डॉ. कृष्णा इंगोले	२५७
२७. कोरोनाचा ग्रामजीवनावरील परिणाम	: डॉ. दत्ता पाटील	२७३
२८. कोरोना काळात उभी राहिलेली शाश्वत विकास चळवळ	: प्राचार्य डॉ. अर्जुन कुंभार	२९०

२९. कोरोनाने आपल्याला काय शिकवलं?	: तनुजा शिपूरकर	३०३
३०. कोरोनाने बरंच काही शिकवलं	: डॉ. नितीन शिंदे	३०८
३१. कोरोना आणि कोरोनानंतर	: डॉ. अजित मगदूम	३२१
३२. अफवा आणि चुकीच्या माहितीची महामारी	: डॉ. प्रमोद गंगणमाले	३२६
३३. कोरोनानंतर मराठी साहित्यातील स्त्रीवाद	: डॉ. वंदना महाजन	३३८
३४. कोव्हिड-१९ आणि स्त्रिया	: डॉ. मोना चिमोटे	३४७
३५. कोरोनानंतरचे स्त्री भावविश्व : अपेक्षा	: डॉ. ऋतुजा बडसकर	३५६
३६. कोरोना विषाणूचे दुष्परिणाम	: डॉ. सर्जेराव जाधव	३६४
३७. 'कोरोना'नंतरचे वास्तव आणि आव्हाने	: डॉ. सुजय पाटील	३७७
३८. कोरोनानंतरचे जग	: डॉ. प्रवीण चंदनशिव	३८१
३९. कोरोनाला आधार मानसशास्त्रीय मूल्यांचा	: डॉ. बी. एस. पाटील	३८८
४०. कोरोनासोबत... कोरोनानंतर....	: डॉ. चंद्रकांत पोतदार	३९५
४१. जगाला घड्या देणारा कोरोना	: धनाजी सुर्वे	४०६
४२. प्लेग आणि नोबेल कोरोना	: डॉ. केशव हरेल	४१६
४३. कोरोना काळात जगण्याला बळ देणारी आकाशवाणी	: पूजा रेंदाळे-सुर्वे	४२८
४४. योगसेतू आणि कोरोना	: अस्मिता हरेर	४३५
४५. कोरोनाचा शिक्षण व्यवस्थेवरील परिणाम	: डॉ. अरुण शिंदे	४४३
४६. कोरोना : विद्यार्थी आणि शिक्षण	: डॉ. महेश खरात	४५१
४७. कोरोना आणि शिक्षण	: डॉ. वनश्री सोने-फाळके	४५८
४८. कोरोना आणि महाविद्यालयीन शिक्षण	: डॉ. प्रकाश दुळळे	४६७
४९. दृश्यकलेतील कोरोनानंतरचे अर्थजगत	: प्रा. बी. एस. पाटील	४७२
५०. विश्वाला भारतीय अध्यात्माची गरज	: डॉ. दिपक स्वामी	४७५
५१. कोरोनानंतरचे अध्यात्म	: डॉ. मल्लिकार्जुन माळगी	४८३
५२. कोरोना आणि वारकरी संप्रदाय	: डॉ. धनंजय होनमाने	४८७
५३. कोरोनानंतरच्या काळातील तरुणपिढीसमोरील आव्हाने	: डॉ. अमर कांबळे	५०५
५४. कोरोना आणि मातंग समाज	: डॉ. शरद गायकवाड	५११
५५. कोरोनाकाळातील घरेलु महिला कामगारांच्या समस्या	: डॉ. सुनिता अमृतसागर	५१६

५५. कोरोनाकाळातील घरेलु महिला कामगारांच्या समस्या

डॉ. सुनीता अमृतसागर, कोल्हापूर.

कोरोनाच्या काळात बेकारी, महागाई, शिक्षण, सामाजिक न्याय, आर्थिक दुर्बलता, श्रमिक गटातील कामगार त्याचबरोबर संघटित, असंघटित काम करणाऱ्या महिलांच्या जीवनात नैराश्यग्रस्त स्थिती, मारझोड, हुंडाबळी अशा विविध समस्या निर्माण झाल्या आहेत. घरेलु कामगार स्त्रियांची संख्या मुंबई, पुणे सारख्या महानगरात जास्त आहे. घरखर्च, कुटुंब उदरनिर्वाहाचा प्रश्न, रोजीरोटीचा प्रश्न मिटविण्यासाठी लहान मुला-मुलींपासून ६० वर्षांपर्यंतच्या महिला कामगार, बालकामगार, मातांच्या प्रश्नांची गंभीर स्वरूप धारण केलेले आहे. देशभर मुलींच्या शाळा बंद, घरगुती अत्याचारात वाढ, घरगुती हिंसाचारात वाढ इ. प्रश्नांकित समस्या विशद करून याकरिता घरेलु कामगार महिलांनी समस्येच्या वेगळ्या वाटेने जाण्याचे आवाहन पेलावयाचे आहे. बाईपणाच्या चौकटीतून बाहेर पडून कोणत्याही आपत्तीत ठामपणे उभे राहण्याची आवश्यकता आहे. यातून बहुतांशी समस्या सुटू शकतील आशावाद या लेखात मांडला आहे.

कोरोना साथीच्या संकटात संपूर्ण जग सामाजिक, आर्थिक आणि बहुतेक प्रमाणात राजकीय दृष्ट्या बंद पडलेले दिसत आहे. भारतात कोरोना साथ येण्याचे मुख्य कारण विदेशातून विमान प्रवास करून येणारे नागरिक ठरले. जगभरातून भारतात येणारे सर्वाधिक लोक मुंबई विमानतळावर येतात. सहाजिकच देशातील कोरोना साथीचा सर्वाधिक फटका मुंबई आणि महाराष्ट्राला बसला आहे. डिसेंबर १९ मध्येच चीनच्या वुहानमध्ये कोरोना साथ थैमान घालत

होती. तिथून ती लगेचच युरोपातील इटली, स्पेन, ग्रीस, फ्रान्सला पोहोचली अमेरिकेला गेली भारतात कोवीड चा पहिला रोगी ३० जानेवारीला केरळ मध्ये सापडला. भारत सरकारने फारशी दखल घेतली नाही मार्चमध्ये सरकार जागे झाले आणि टाळेबंदी करण्यात आली.

टाळेबंदी करण्यापूर्वी कोणतेही पुरेसे नियोजन केलेले नव्हते देशाचा आकार, लोकसंख्या, शहरातील दाटीवाटी लक्षात घेऊन भारत सरकारने उपाययोजना करणे आवश्यक होते. लॉकडाऊन चा सर्वात जास्त वाईट परिणाम हातावर पोट असणाऱ्या कामगारांवर व महिलांवर झाला. काम बंद झाल्यामुळे हातात पैसे नाहीत. अन्नधान्य संपल्यामुळे त्यांची उपासमार वाढली गावाकडे हजारो किलोमीटर पायी चालत असताना कामगार अतिश्रम आणि उष्माघाताने मरण पावले आहेत.

समाजात जेव्हा केव्हा एखादी आपत्ती येते ती मानव निर्मित असो किंवा नैसर्गिक असो त्याचा महिला आणि मुलींवर अधिक तीव्र परिणाम होताना दिसतो. युद्ध असो, दुष्काळ असो किंवा महापूर असो, किंवा एखाद्या रोगाची साथ... महिला आणि मुलींना या काळात अनेक प्रकारचे त्रास सहन करावे लागतात. आज एकविसाव्या शतकात देखील स्त्रियांना असंख्य समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. बेकारी, महागाई, शिक्षण, सामाजिक अन्याय, अत्याचार आर्थिक दुर्बलता श्रमिक वर्गातल्या, कामगार, आदिवासी, शेतकरी, शेतमजूर, मध्यमवर्गीय, नोकरदार, दलित, उपेक्षित, मागासवर्गीय, घरेलू कामगार, गिरणी कामगार अशा संघटित असंघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या सगळ्या महिलांना आजही पैशापासून अरोग्या पर्यंत आणि मार जोडी पासून हुंडाबळी पर्यंत अनेक प्रश्नांना सामोरे जावं लागत आहे. आणि अशावेळी जर एखादी नैसर्गिक आपत्ती आली तर त्याचा सर्वात जास्त परिणाम महिला वर्गावर होतो. पुरुषप्रधान व्यवस्थेमध्ये महीलांच्या जीवनात पुरुषाशी असलेले तिचे नाते अतिशय महत्वाचे मानले जाते. महिलांमध्ये होणाऱ्या भांडणात सुद्धा ज्या शिव्या दिल्या जातात त्या प्रामुख्याने यांच्या वैवाहिक स्थानावरून असतात. महिला अविवाहित असेल तर ती उठवळ असते नवऱ्याने सोडले असेल तर ती बाजार बसवी असते. महिला विधवा असेल तर पांढऱ्या पायाची. कुमारीमाता असेल तर पाऊल वाकडे पडलेली. अशा प्रकारची मानसिकता महिलांमध्ये निर्माण झालेली आहे. फक्त नवऱ्याचा मार खाऊन खाली मान घालून राहत असेल तर पतिव्रता या कल्पना महिलांच्या मनात इतक्या खोल रुजलेल्या असतात, की त्यांच्यामध्ये आपोआप भिंती निर्माण होतात या भिंती केवळ गरीब-श्रीमंत, धर्म जात याच

निकषावर नसून महिलांचे पुरुषांशी कोणत्या प्रकारचे नाते आहे हा निकष या ठिकाणी महत्वाचा मानला जातो. त्यामुळे नवरा दारू पिऊन कितीही मारझोड करीत असेल तरी चार माणसे बाहेरची काय म्हणतील या विचाराने ती महिला सर्व अन्याय सहन करीत असते. चार घरची धुणीभांडी करून कुटुंबाचा उदरनिर्वाह चालवीत असते अशा परिस्थितीत जर करोना सारख्या रोगाने शैमान घातले की त्याचा जास्त परिणाम महिलांवर होतो. त्यामध्येही ज्या महिला मोलकरीण म्हणून काम करत आहेत आपल्या कुटुंबाचे पोषण करीत आहे त्यांच्यावर या करोना काळात उपासमारीची ची वेळ आली आहे.

महिला घरेलू कामगार समस्या

स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतामध्ये शहरातील सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थिती वेगाने बदलत गेली. पुरुषांच्या बरोबरीने महिलाही नोकरी-व्यवसाय करू लागल्या आणि अशा पद्धतीने नोकरदार महिलांचा एक वर्ग तयार झाला. त्यामुळे घर काम करण्यासाठी घरेलू कामगारांची मोठ्या प्रमाणात मागणी निर्माण झाली महाराष्ट्रात मोलकरीणीचे प्रमाण मुंबईत सर्वाधिक असून त्या खालोखाल पुण्याचा क्रमांक लागतो पण सध्या सर्वच शहरी व निमशहरी भागात मोलकरीणीची आवश्यकता वाढू लागली आहे. मोलकरीणी मुळे घरातील कामे वेळेत झाल्यामुळे नोकरदार महिलांना नोकरी करताना घरातील कामांची चिंता करावी लागत नाही. या घरेलू कामगार अनेक प्रकारची कामे करीत असतात. यामध्ये कपडे धुणे, भांडी स्वच्छ करणे, फरशी साफ करणे, झाडू मारणे, जेवण बनविणे, घराची काळजी घेणे, मुलांची देखभाल करणे, वृद्ध व आजारी अपंग व्यक्तींची देखरेख व काळजी घेण्याचे काम केले जाते की जे काम अत्यंत महत्वाचे आहे

या घरेलू कामगार साधारणपणे दहा ते पंधरा या वयोगटात कामाला सुरुवात करतात ६० वर्षे वयापर्यंत काम करतात. दारिद्र्यामुळे अगदी लहान वयात त्यांना काम करावे लागते. अनेकदा कुटुंबातील सर्व व्यक्तींची जबाबदारी एकट्या महिलावर अवलंबून असून ती एकटीच काम करीत व घरातील सर्व तिच्यावर अवलंबून असतात. आपल्या मुलांना उपासमारी पासून वाचविण्यासाठी अनेक महिला हे घर काम स्वीकारतात या महिलांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर निरक्षरता आहे. त्यांचे महिन्याचे उत्पन्न अत्यंत कमी आहे कारण त्यांना स्वतःला तर कमी पगार मिळतो पण त्यांच्या पतीचे उत्पन्न देखील कमी असते बहुसंख्य स्त्रिया कर्जबाजारी असतात. बहुसंख्य महिलांना मिळणारी वागणूक ही कामगार

म्हणूनच मिळते आणि घरकाम करणाऱ्या घरेलू कामगारांच्या विरोधात घर मालक अनेक आरोप करीत असतात. यामध्ये गैरहजर राहणे किंवा बदली कामगार न पाठविणे, वेळेवर न येणे, उशिरा येणे आणि लवकर जाणे, अकार्यक्षमता इत्यादी. ज्याप्रमाणे मोलकरीणीच्या विरोधात मालक आरोप करतात त्याच प्रमाणे मालकाच्या विरोधात घरकामगार देखील आरोप करतात यात ऊध्दटपणाची वर्तणूक, अधिक काम, आजारपणात रजेला नकार किंवा औषधासाठी डव्हान्स ला नकार, वाईट वागणूक, लैंगिक शोषण, पगारात कपात, शिवीगाळ, अपशब्द, कामावरून काढून टाकण्याची धमकी इत्यादी.

ग्रामीण भागातील दारिद्र्य मध्ये वाढ झाल्यामुळे ग्रामीण भागातील लोक कामधंद्याच्या निमित्ताने शहरी भागात स्थलांतरित होतात. या महिलांना मग घरेलू कामगार म्हणून काम करावे लागते. त्यांचे शोषण केले जाते मोलकरीणींना कामाच्या ठिकाणी मिळणारा पगार कामाच्या वेळेच्या तुलनेमध्ये कमी असून कामाच्या ठिकाणी मिळणारी वागणूक ही कनिष्ठ प्रतीची असते. किमान वेतन कायद्याचे संरक्षण नसल्यामुळे त्यांना कमी पगारावर जास्त काम करावे लागते. कामाचा लेखी करार झालेला नसतो. गरीबीमुळे घर कामगारांना हे काम करावे लागते अशा सर्व परिस्थितीमध्ये करोणा या संसर्गजन्य रोगाने शैमान घातले आहे. भारत सरकारने लोक डाऊन जाहीर केल्यामुळे घरोघरी जाऊन धुणीभांडी करणाऱ्या महिलांवर आभाळच कोसळले आहे. अनेकजणींवर उपासमारीची वेळ आली आहे. घरगुती हिंसाचार वाढला. दारू पिऊन येणाऱ्या नवऱ्यांचा मार आणि शिव्या वाढल्या. मुलाबाळांवर उपाशी राहण्याची वेळ आली संपूर्ण कुटुंब कोलमडून गेले. अजूनही ही परिस्थिती कधी बदलेल हे सांगता येत नाही. त्यामुळे या घटनेचे दूरगामी परिणाम महिलांच्या बाबतीत होताना दिसत आहे.

मुलींची शाळा बंद

या करोना व्हायरस मुळे आज मुला-मुलींच्या शाळा बंद आहेत भारतात १३५०० गावांमध्ये शाळाच नाहीत या गावातील मुला-मुलींना शाळेसाठी दसरीकडे जावे लागते. खेडेगावातील आदिवासी भागातील अनेक मुली वसतिगृहात राहून शाळा शिकत आहेत. या मुलींच्या पालकांचे उत्पन्न अत्यंत कमी आहे. लॉकडाऊन मुळे ते संपूर्ण बंद झाले आहे. पोट भरणे आधी गरजेचे झाले. वसतिगृहातून घरी आलेल्या मुलींचे पुन्हा शाळेत जाणे अवघड झाले आहे. एक ते पाच वर्षात एकूण सहा ते सात कोटी मुली शाळा सोडून घरी वसतील असे मत या क्षेत्रात काम करणाऱ्या एका तज्ञांनी व्यक्त केले आहे.

एवढ्या मुली घरी बसणार असतील तर ग्रामीण भागात तर त्यांचं लग्न लावून देण्याचे प्रकार वाढतील.

बालविवाहात वाढ

बालविवाह ही भारतातील मोठी समस्या आहे. आणि लोक डॉन मुळे ही समस्या तीव्र होईल. UNFP- ने २०२० चा जो State of World Population Report सादर झाला. त्यात एक चित्र अधिक स्पष्ट दिसून येते. भारतात २६ टक्के मुलींची लग्न १८ वर्ष पूर्ण व्हायच्या आधी लागलेली असतात. लग्न लवकर करण्या पाठीमागे दारिद्र्य हे सगळ्यात मोठे कारण आहे. तसेच शिक्षणाचा अभाव, लिंग भेद यामुळे काही मुलींना शाळेतच पाठवले जात नाही. बाल विवाह झालेल्या मुलींना घरगुती हिंसाचाराला सामोरे जावे लागते. बालविवाह होऊ नये त्यासाठी अनेक कार्यकर्त्यांनी अथक परिश्रम घेतले पण या को वीड १९ मुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीमुळे ही समस्या अधिक तीव्र होण्याचा धोका वाढताना दिसत आहे. बालविवाहाचा प्रश्न गंभीर आहे त्यातून जा मुली शाळेत जातात त्यांना आता शाळेने सरकारने ऑनलाईन शिक्षणाचा मार्ग सुचवला आहे. पण यासाठी किमान मोबाईल गरजेचा आहे. घरात एकच मोबाईल असेल तर मुलगा आणि मुलगी यापैकी मुलांच्या शिक्षणाला प्राधान्य दिले जाईल. स्त्री शिक्षणाचा इतिहास पाहिला तर अजूनही मुलींच्या शाळा गळतीचे प्रमाण कमी झालेले नाही. गरिबी सामाजिक विषमता, जातीप्रथा, पितृसत्ताक पद्धती आणि लिंगभेदभाव अशा कारणामुळे अनेक मुलींनी शाळेची पायरी कधीच चढली नाही. अशा अल्पशिक्षित मुलींचे बाल विवाह केले जातात या मुली भविष्यात घरेलु कामगार म्हणून काम करित असल्याचे दिसून येते.

घरगुती हिंसाचार

महिलांना घराच्या चार भिंतीच्या आत घुसमट, हिंसाचार नेहमी सोसावा लागतो. मात्र लोक डाऊन मुळे हे हिंसाचाराचे प्रमाण वाढले आहे. काही महिलांना रोज गुरासारखे मारले जात आहे. महीलावर केला जाणार आहे हिंसाचार हा फक्त अशिक्षितांमध्ये नाही तर सुशिक्षितांमध्ये तेवढ्याच प्रमाणात बघायला मिळतो. मग ती रोजंदारीवर काम करणारी लोक असो, व्यसन केल्याशिवाय झोप न येणार कोणी असो किंवा मग उच्चभ्र कुटुंबातील महिलांनी आपली मतं मांडू नयेत असा विचार करणारा कुणीही, हे सगळेच महिलांवर घरी बसून राग काढणं. त्यांना मारणं हा आपला जन्मसिद्ध अधिकार समजत

असल्याचे दिसत आहे.

राष्ट्रीय महिला आयोगानं मार्च २०२० च्या पहिल्या आठवड्यात घरगुती हिंसाचारा संबंधित अहवाल प्रसिद्ध केला आहे. त्यात महिलांच्या तक्रारीत दुपटीने वाढ झाल्याचे दिसून आलं. राष्ट्रीय महिला आयोगाच्या अध्यक्षांना एका महिलेने ई-मेल करून म्हटले की, लॉक डाऊन संपेपर्यंत माझ्या घरा ऐवजी दुसरीकडे कुठेतरी राहण्याची माझी सोय करा आणि त्या ईमेल मुळे लोक डाऊन मधील सुखी कुटुंबाचे भारतीय वास्तव उघड झाले. ती महिला म्हणाली की, घरातल्या मारहाणीला मी कंटाळले आहे. पोलिसांकडे तक्रार करूनही काही उपयोग नाही. कारण पोलिसांनी नवर्याला पकडून नेलं तरी सासरचे लोक माझ्यावर अत्याचार करतील. त्यापेक्षा मी घरातच थांबत नाही. असं या ई-मेलमध्ये त्या महिलेने म्हटले आहे.

अशा प्रकारे या लॉकडाऊन मुळे महिलांच्या समस्येत आणखीनच वाढ झाली आहे. मोलकरणीच्या कुटुंबाची उपासमार चालू आहे. रोज नवऱ्याच्या त्रासाला आणि अत्याचाराला महिलांना सामोरे जावे लागत आहे. मुलींच्या शिक्षणावर घाला येत आहे. केवळ शिक्षणाच्या वाढीमुळे महिलांची कुचंबना कमी होऊन ती आज काही प्रमाणात मोकळेपणाने जगत आहे. पण हे जर शिक्षण बंद झाले तर बालविवाहाचे प्रमाण आणखी वाढेल. त्यामुळे सर्व महिलांनी संघटित होऊन आपला लढा आपणच लढावा लागेल. तरच एक नव जग आपण निर्माण करू जिथे स्त्रीला पुरुषाप्रमाणे स्वतंत्र मनसोक्त जगता येईल. यासाठी प्रस्थापितांनी आखलेल्या वाटेवरून न जाता आम्हाला एका नव्या वेगळ्या समतेच्या वाटेने जाण्याचे आवाहन पेलावे लागेल. बाईपणाच्या चौकटीतून बाहेर येऊन माणूस म्हणून स्वतः कडे बघावे लागेल. तरच मग कोणतीही आपत्ती आली तरी ठामपणे उभे राहून त्याचा सामना करता येईल.

31/11/11

गांधीवादी विचार

GANDHIAN THOUGHTS

Volume-II

संपादक

डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेख	लेखक	पु.क्र.
1	आधुनिक भारत के निर्माता	डॉ. सविता व्ही. रुक्के	1
2	महात्मा गांधी और अहिंसा	Dr. Narendra Vasant Raghatate	5
3	महात्मा गांधीजी के शिक्षा सम्बन्धी विचारधारा	डॉ. ज्योती व्ही. कवठे (रणदिवे)	15
4	ग्रामराज्य रामराज्य गांधीजी के विचार	डॉ. स्मिता दि. जोशी	25
5	Mahatma Gandhi And His Thoughts About Environment	Dr. Rakesh Vasantrao Patil	28
6	Gandhi's Concept Of Gram Swaraj	Dr. Arun M Rakh	35
7	Mahatma Gandhi's Economic Thoughts and Its Current Usefulness	Dr. Aslam Dastagir Attar	43
8	World Peace And Mahatma Gandhi	Dr. Mohan Sudhakar Mendhe	51
9	Fragmentation of Religious Unity in Contemporary India: Emphasis on Syncretic Religion of Mahatma Gandhi as a Way Forward	Soumalya Ghosh	57
10	Mahatma Gandhi's Thoughts On Concept Of Trusteeship	Sudhir Kulkarni / Dr. Sonali Jadhav	64
11	A Critical Study of Gandhian Model of Rural Development	Prof. Dr. Kavita Gangadharrao Sonkamble	71
12	Mahatma Gandhi: A Pioneer in Management Guru of Contemporary World	Dr. S. K. More	78

13	Mahatma Gandhi's Thoughts On Swadeshi	Dr. Prashant S. Pagade	85
14	Mahatma Gandhi as Peace Strategists	Dr. Sandeep Jagdale	92
15	COVID-19 and Gandhian Principles	Sandip Tundurwar	99
16	Relevance Of Gandhian Thoughts In The Globalised World	Dr. Mallikarjun I Minch	106
17	Mahatma Gandhi's Thoughts on Truth and Non-Violence	Dr. Sanjay G. Kulkarni	114
18	Educational Thoughts of Mahatma Gandhi	Dr. Kale Ravindra Kondiram	119
19	An Overview Of Mahatma Gandhi's Thoughts On Satyagraha	Dr. Piyush U. Nalhe	129
21	Gandhi's Thoughts Of Self Reliant & Independence Through love And Nonviolence In Kanthapura	Dr. Prachi Sharad Patharkar	137
21	Political Thoughts Of Mahatma Gandhi	Dr. Vikas B. Chandajkar	143
22	Women Empowerment in India: A Gandhian Perspective	Harleen Kaur	148
23	Gandhi's Thoughts on Education and His Voice on Women	Asst. Prof. Parag Hedao	154
24	Mahatma Gandhi's Thoughts on Women Empowerment	Dr. Kulkarni Sanjay Ganpatrao	160
25	An Analytical Study Of Gandhiji's Role In The Indian Independence Movement	Dr. Jayesh Vikram Padvi	166

गांधीवादी विचार

■ प्रा.डॉ. बाळासाहेब जी. जोगदंड

■ प्रथम आवृत्ती - २ ऑक्टोबर

© प्रकाशक व संपादक

■ प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.

हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,

वि.म.वि.कॉलेज मागे, अमरावती

मो. ९५९५५६०२७८

email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना

विलास पवार

सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी

सरिता ग्राफिक्स,

कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : 200/-

ISBN-978-93-91305-39-0

सुचना:- सदर अंकामध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखास, संपादक, प्रकाशक, मालक, मुद्रक जबाबदार राहणार नाही. या अंकामध्ये प्रकाशित झालेले लेख लेखकाचे त्यांचे वैयक्तिक मत आहे.

Mahatma Gandhi's Economic Thoughts and Its Current Usefulness

Dr. Aslam Dastagir Attar

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Peth-vadgaon,
Tal.-Hatkanangale, Dist.-Kolhapur
Email Id: adattar24@gmail.com

Abstract:

India is a country of villages. By 1921, 88.8 percent of India's population lived in rural areas. According to the 2011 census the number of villages is 6,40,867. It has a population of 83.3 crore. Mahatma Gandhi's thoughts are really important in shaping India. India is a rural country. And from that a self-sufficient village is formed / was his firm belief in power. According to Mahatma Gandhi, small scale industries should be set up in the villages and the problem of unemployment can be solved. Industry in rural areas needs to be restructured. And he argued that productive managers should be decentralized. Industries in rural areas should be protected because they play a big role in making the village self-sufficient. He has given special importance to education, employment, labor prestige and culture by introducing concepts like Nai Talim, Mulodyogo Shikshan. He opposed the use of large machinery as it creates unemployment. Human life is more important than money. This is why Mahatma Gandhi emphasized on human values. The centre Government and as well as State Government of India also seem to be disseminating Mahatma Gandhi's ideas through various schemes. e.g. Swasth Bharat Mission Abhiyan, Mudra Yojana. Financial assistance to rural cottage industries through Mudra Yojana. India's urban population has grown by 10 per cent in the last 50 years. This is because there are no jobs in the small villages and the result is that people are moving to the cities. If this situation continues, urbanization will create many problems.

That is why the concept of M. Gandhijiself-sufficient villages, Sarvodaya, Gramswarajya is implemented by government then the population will definitely remain in the villages and hence the overall development of India,

Keywords: Mahatma Gandhi, Population, Self-Sufficient Villages, Decentralization, Human Development Index.

Introduction:

Mahatma Gandhi's economic thoughtviews on the various books as well as concept of Sarvodaya, GramswarajyaSankalpana, NaiTalim, MulodyogiShikshan etc. In the current situation, it seems to be very useful. India is a country of villages. The majority of the population is seen in the village. In 1901, 89.0 per cent of the total population lived in rural areas, compared to 72.19 percent in 2001 and 68.84 per cent in 2011. To further analyze, the population in rural areas was 21.25 crore in 1901 as against 83.03 crore in 2011. If a lot of rural people want to stop coming to the city for employment, then we have to follow the ideas of M. Gandhiji. Such employment from it will have to be created which will include the rural masses, their rains. And from this, an ideal village, an ideal state and an ideal nation will begin to emerge.M. Gandhijihad such an attitude. First there will be an ideal village, and then the imitating cows will come forward. Gandhiji emphasized on simple living so that the needs would be met in the village as well as the small village industries in the village would produce the necessities of the people and this would create employment, only small scale industries can solve the problem of unemployment. Life is more important than money, and human life values can build a better nation.

Objectives:

1. To study the economic thought of Mahatma Gandhi.
2. To analyze the economic thoughts of Mahatma Gandhi.
3. To explain the usefulness of Mahatma Gandhi's economic ideas in the present situation.

Hypothesis:

Mahatma Gandhi's economic thought is important; especially the self-sufficient villages, Gramswaraj, decentralization, small scale and cottage industry.

Research Methods:

The research paper presented is mainly based on secondary material. Various books written by Gandhiji, census 2001 and 2011, economic survey reports, various articles, internet etc. This research paperis based on M.Gandhiji's economic thoughts.

Mahatma Gandhi's Economic Thoughts and Its Current Usefulness:

M. Gandhi introduced the concepts of Sarvodaya and Gramswarajya in the field of economic thought and also wrote the book 'Mere SapnoKa Bharat' to predict what ideas should be strengthened in the society after the independence of India. M. Gandhi's journey was to get India all over the country for freedom purpose. His economic thinking and current usefulness can be explained on the basis of the following points:

Rural India, villages India:

India is a rural country. The population of India lives in villages. That is why he proposed the development of village as well as the concept of self-sufficient villages. At present there are 6,40,867 villages in India and the number of people living in them is 83.03 corer. Its subordination is mainly to the agricultural business. So small business properly handle the problem of unemployment.this is much more impossible than they one of reviving the village industries and stopping progressive poverty, which is due as much to enforced unemployment as to any other cause.village economy cannot be complete without the essential village industries such as hand-grinding, hand-pounding, soap-making, paper-making, tanning, oil pressing etc. dairying, goshala, gur and khandsari, handmade paper, machine oil and ghani oil, hand pounding of rice this small

industries come under village. M. Gandhi focus on village exhibition should be medium of education, should be attractive and it should be such as to in fuse in the villagers the impulse to take some industry or the other. it should be bring out the glaring defects and draw hacks in the present village life and show method to be adopted to set them right.

Year	No.of villages (lakh)	Villages population(cr.)	Rural urban population %
1901	--	21.25	89:11
1921	--	22.32	88.80:11.20
1951	--	29.86	82.71:17.3
1991	580781	63	74.3:25.7
2001	593615	74.24	72.19:27.81
2011	640867	83.03	68.84:31.16

(Source: Census2001, 2011)

If the value of Human Development Index is to be increased,the question of the majority of the population must be properly addressed. According to the 2011 census only 32.7 percent people in India have access to toilets. This shows that India in a poor context. If the lot of urbanization is to be stooped then M. Gandhi concept of Gramswarjya must be accepted.

Decentralization and Unemployment:

M. Gandhi should protect the cottage industries as these are the industries that can solve the problem of unemployment. Rural industries will do the work of eradicating poverty in rural India, today rural industries in India are disappearing and people are moving towards metro city for employment. Due to the current state of unemployment in India, Currently the unemployment rate in 2018 is 6.1 percent. The way to prevent this situation from getting worse is M. Gandhi measures need to be taken to keep Gandhi's thoughts and village industries afloat. Power needs to be decentralization. Today 1

percent of the people in India have 73 percent concentration of wealth. The centralization of power is an impediment to the development of the country.

Industrialization:

M.Gandhi has opposed the use of large. Capital and labor should complement each other and help each other. Gandhi insists of the capitalist is the trustee of the welfare of the worker working with him, he should pay attention to the moral welfare as well as the material welfare. The big one displaces them instead of complementing man labor. Unemployment in India is also on the rise. Balutedari system in rural India is deckling. Rural India is dependent on many other things. This way rural India is poor and the Human Development Index is declining due to one factor, poverty. For this the restricting of industry as well as industrialization creates conflicts. Therefore, the profit earned by the capitalist class should also be used for the development of the area. India is becoming civilized today 31.16 percent live in urban areas. All these are the effects of industrialization. M. Gandhi protested capitalist because it led to the concentration of wealth.

Self-reliance of the village:

The village should be self reliant. Human needs must be met in the village these concept Gandhi put on the books like Sarvodya, Gramswarajya. This book discusses our village. All food needs should be met in the village. At the same time, khadi will be made by spinning yarn considering the need of clothes for everyone. The need for family clothes can also be met from a self-sufficient village. In case of milk production, production and rearing of animals should be undertaken on co-operative basis.

Education facilities:

NaiTalim, Mulodyogi Shikshan etc. Inspired for self employment by emphasizing values. He tried to inculcate the values of selflessness and self-respect. The idea was to develop a self-

contained education idea. In today's India, people, schools and colleges are the factories of job creation. But it also creates unemployment. Emphasis should be laid on self-employment by inculcating labor prestige and self-reliance in the society. In this regard, the government of India has also come up with some schemes. For example, imparting self-employment lessons to them by developing skills from the Skill Development Scheme and including them with justice is also the main agenda of the government. India's average age is 24 years. India is a populous country. Laying the groundwork for that is a big deal for India. If we accept Gandhiji's ideology in terms of education, it will not take long for India to become an economic superpower. Educational questions my goal was to make the Indian people well-educated, well-informed and well-mannered.

Gender Equality:

Gandhi ideology is based on gender equality. They should be given an education to work with men. Men should not be deprived of any rights. At the same time the principle of equality should be used. Nearly half of India's population is women so they should also participate in jobs, politics, education, finance, freedom. Let them have their rights. The value of the Human Development Index is low due to the gender inequality in India. It was because of Gandhi's ideology that some Muslims participated in during his Satyagraha. It is becoming clear that the value of India's Human Development Index is 26.8 per cent due to gender inequality.

Conclusion:

- 1.M. Gandhi's idea is that India is a country of villages, and if nation wants to move forward with values economic thought should be added.
- 2.The concept of decentralization are important because measures to reduce unemployment are in the palm was expected by Gandhi.

3.Self-reliance village, Sarvodaya, Gramudhyoga such concept should be rooted in the rural areas of India. Due to this village Ralegansiddhi Hirvebazar are becoming ideal in Maharashtra only because of concept of Swavalamban.

4.Gender equality was brought forward by M. Gandhi and then women carried themselves in their Satyagraha work and some Muslim women also contributed to it. Although the year 2019 was ruined due to M.Gandhi's ideology of gender equality, no special work has been done in this regard. India will have done a lot of work on this in the next few years.

5.The number of villages in India is increasing day by day. The population is growing. In that sense, it is necessary to create self-sufficient village, self reliant villages. For that Gandhi thought should be added.

6.If we want to increase the value of India's Human Development Index, we need to focus on gender equality, human values, education (literacy rate), employable population, decentralization of power. If Gandhi point of view is adopted, India's rank in the Human Development Index will definitely increase.

7.The Central Government and the State Government should implement a scheme to convince Gandhi thoughts/ value. Some schemes have even come into existence. E.g. Swachh Bharat Abhiyan, M. Gandhi Tayamukta Gaon, Adarsh Gaon.

References:

- 1.M.k.Gandhi(1946). "Village Industries", Navajivan Publishing House Ahmedabad-380014.
- 2.Dr.J.C.Kumarappa (1951). "Gandhian Economic Thought", Sarva Seva Sangh Prakashan Rajghat, Varanasi-221001.
- 3.Bhupinder Singh Dhapali(2015). "Relevance of Gandhian Economic Thoutht: An Appraisal", International Journal of Advanced Rresearch in Management and Social Sciences, ISSN:2278-6236, vol-4 pp.115-123.

हिंदी विश्वभाषा की ओर...

• संपादक •

डॉ. प्रकाश राजाराम मुंज

प्रा. किरण सदानंद भोसले

हिंदी विश्वभाषा की ओर...

संपादक : डॉ. प्रकाश राजाराम मुंज, प्रा. किरण सदानंद भोसले
यशवंतराव चव्हाण (केएमसी) महाविद्यालय, कोल्हापुर।

प्रकाशक ।

ज्ञानमंगल
प्रकाशन | वितरण

E-book / Hard Book

गाँव वाघोली, तहसील माळशिरस, जि. सोलापुर-४१३११२

मो. : ९८९०१८०२५४

E-mail : dnyanmangalprakashanvitaran@gmail.com

© डॉ. प्रकाश राजाराम मुंज

मो. : ९५५२३३८९८९

मुखपृष्ठ । गंगाधर दिवेकर

संस्करण । दिसंबर, २०२१

मुद्रक । यश प्रिंटर्स, कोल्हापुर।

मो. : ९८९०३०८३९६

मूल्य । ₹ ३००/-

ISBN : 978-93-92538-21-6

प्रस्तुत पुस्तक में निहित विचारों से संपादक, प्रकाशक जिम्मेदार नहीं रहेंगे।

अनुक्रम...

१. तकनीकी की वैश्विक भाषा हिंदी	- सरताज सिंह	११
२. संजीवनी है राष्ट्रभाषा हिंदी	- प्रो. (डॉ.) एकनाथ पाटील	१८
३. राष्ट्रीय विकास में हिंदी समाचारपत्रों का योगदान	- प्रा. युवराज सुभाष जाधव	२२
४. हिंदी भाषा में रोजगार के अवसर	- प्रा. वाय. पी. पाटील	२७
५. हिंदी साहित्य पर कोविड-१९ का प्रभाव	- गिरीश कळविकट्टे	३३
६. राजभाषा हिंदी : समस्याएँ एवं समाधान	- डॉ. एस. बी. देसाई	३८
७. हिंदी साहित्य में हाशिए पर छोटे विमर्श	- डॉ. छाया शंकर माळी	४६
८. हिंदी भाषा का इतिहास	- डॉ. प्रकाश मुंज	५१
९. हिंदी भाषा गौरव दिन : १४ सितंबर	- प्रा. किरण भोसले	५५
१०. हिंदी का पाठ्यक्रम बनाने में सुधार एवं सूझाव	- सचिन संभाजी कारंडे	५७
११. कोविड-१९ का हिंदी साहित्य पर प्रभाव	- डॉ. सुचिता संतोष भोसले	६१
१२. महाराष्ट्र में हिंदी का उद्भव एवं विकास	- मनीष उघडे	६४
१३. हिंदी और महाराष्ट्र का अनमोल रिश्ता	- अभिजित नाईक	६८
१४. जन-मन की अभिलाषा हिंदी	- आचल खंडाळे	७२
१५. हिंदी संसार की श्रेष्ठतम भाषा	- आनंद जगताप	८१
१६. भारत की गौरव-गरिमा की भाषा	- रमेश कळविकट्टे	८७
१७. विश्व हिंदी दिवस	- अरुण गुरव	९१
१८. हिंदी भाषा में रोजगार के अवसर	- डॉ. अस्लम अत्तार	९५
१९. हिंदी की वैश्विक लोकप्रियता	- महेश आयरकर	९८
२०. हिंदी बाजार की भाषा	- प्रा. ए. एम. कांबळे	१०२
२१. हिंदी रोजी-रोटी की भाषा	- प्रा. अचिनाश पाटील	१०९
२२. रोजगारोन्मुख भाषा हिंदी	- प्रा. विकास पाटील	११२
२३. विविध क्षेत्रों में हिंदी का प्रभाव	- अंकुश पाटील	११६
२४. विश्व के विद्यालयों में हिंदी	- आकांक्षा पाचपुते	१२०
२५. समाज माध्यमों में हिंदी	- परवीन तोरगल	१२३
२६. हिंदी माधुर्य और मिठास की भाषा	- पल्लवी पाटील	१२५
२७. विविध क्षेत्रों में हिंदी का प्रभाव	- पूजा देवणे	१२७

हिंदी भाषा में रोजगार के अवसर

- डॉ. अस्लम अत्तार
कोल्हापुर।

हिंदी भाषा का जन्म शास्त्रीय संस्कृत भाषा से हुआ है। हिंदी की अधिकतर शब्दावली संस्कृत से संबंधित है इसके व्याकरण में भी समानताएं हैं। हिंदी भाषा मानक रूप में लोगों ने अपनाया है। हिंदी भाषा एक हजार साल पुरानी भाषा है। ८० करोड़ से ज्यादा हिंदी बोलनेवाले दुनियाभर में हैं। २५ से भी ज्यादा देशों में हिंदी भाषा की पहचान है। हिंदी भाषा के बढ़ते प्रभाव देखते हुए सरकार की ओर से हिंदी को संयुक्त राष्ट्र की आधिकारिक भाषा बनाने के लिए प्रयास किए जा रहे हैं। युनेस्को की ७ भाषाओं में हिंदी भाषा पहिले से ही शामिल है। आज विश्व के लगभग १५० विश्वविद्यालयों में हिंदी पढ़ी और पढ़ाई जा रही है। विभिन्न देशों के ९१ विश्वविद्यालयों में 'हिंदी चेअर' है। प्रिंट मीडिया, इलेक्ट्रॉनिक मीडिया, इंटरनेट, राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय मंच और संस्थाओं में हिंदी के प्रयोग में गुणात्मक वृद्धि हुई है।

भारत में ४६.६३% लोग हिंदी भाषा को अपनी मातृभाषा मानते हैं। पूरे दुनिया में हिंदी भाषा चौथे नंबर की भाषा मानी जाती है। भारत में कुल जनसंख्या में से ५३ कोटी जनसंख्या हिंदी भाषा का इस्तेमाल करते हैं। २००१ से २०११ की तुलना की गयी तो हिंदी भाषा का इस्तेमाल २५% बढ़ा है। भारत की त्रिभाषा सूत्र में हिंदी भाषा उपरी पायदान पर स्थित है। इसलिए भारत राष्ट्र की राष्ट्रभाषा हिंदी को माना जाता है। आर्टिकल ३४३(१) के अनुसार कार्यालय की भाषा के रूप में हिंदी भाषा का स्थान प्राप्त हो चुका है। पूरे दुनियाभर हिंदी भाषिक लोगो की संख्याएं हैं इसलिए यह महत्वपूर्ण भाषा है। महाराष्ट्र में हिंदी को दुसरी भाषा का दर्जा देने से बहुत से रोजगार में अन्य राज्यों के लोग हरएक क्षेत्र में दिखाई दे रहे हैं। बैंक, सरकारी कार्यालयों में महाराष्ट्रीयन लोगों की प्रतिशत कम है उसका मुख्य कारण मुख्य भाषा के रूप में हिंदी भाषा को अपनाया नहीं है। मराठी भाषा के साथ साथ हिंदी भाषा को महाराष्ट्र के लोगों ने नहीं अपनाया इसलिए मुख्य धारा रोजगारों में महाराष्ट्र राज्य की अन्य राज्यों की तुलना में हिस्सेदारी कम है। तमाम क्षेत्रों पर नजर डालते हैं, जिसमें हिंदी पढ़नेवाले छात्र करियर चुनकर अपना भविष्य सुरक्षित कर सकते हैं।

पत्रकारिता : हिंदी पढ़नेवाले छात्र के बीच पत्रकारिता में रोजगार का एक आकर्षक विकल्प है, जहाँ मेहनती और प्रतिभावान युवाओं के लिये बहुत संभावनाएं हैं। भारत में ६७०० से ज्यादा न्युजपेपर प्रकाशित होते हैं, ३२ अच्छे हिंदी अखबार

है। इसकी २६ कोटी अंक पूरे देश में पढ़े जाते हैं। भारत में यूजपेपर उद्योग तेजी से बढ़ रहा है इसीलिए हिंदी में शैक्षणिक योग्यता रहने के साथ-साथ पत्रकारिता कोर्स किया जाए तो रोजगारों के अवसर है।

ट्रान्सलेटर/अनुवादक : केंद्र सरकार के विभिन्न विभाग, राज्य सरकार (हिंदी भाषी राज्यों) के विभिन्न विभागों में हिंदी भाषा में काम करना अनिवार्य हो गया है। हिंदी अनुवादक, हिंदी अधिकारी जैसे कई पद होते हैं, जहाँ नियुक्तियां की जाती हैं। आंतराष्ट्रीय लेखक जो अंग्रेजी या अन्य विदेशी भाषाओं में अपने लेख लिखते हैं। उन लेखों का अनुवाद भी हिंदी में किया जा सकता है। अपनी अनुवाद कंपनियां कई पेशेवर अनुवादकों को रोजगार प्रदान करते हैं। लोकप्रिय किताबों का बड़े पैमाने पर हिंदी में अनूदित कर प्रकाशित किया जाता है, इसलिए अनुवादक क्षेत्र में रोजगार के अवसर भारत में उपलब्ध है।

फिल्म जगत, टेलिविजन और रेडियो जॉकी : फिल्मी जगत और टेलिविजन में कंटेस्ट राईटर, एडिटर तथा स्क्रीन रायटिंग इनमें बहुत से रोजगार उपलब्ध है। भारत में १०० से भी ज्यादा हिंदी टीव्ही चैनल्स हैं। फिल्म जगत तथा टेलिविजन क्षेत्र में फिल्मों की संख्याएं तेजी से बढ़ती जा रही हैं। टेलिविजन क्षेत्रों में भी हररोज देखने वाले मालिकाएं ८-१० साल तक चलती रहती हैं, इसमें बहुत से रोजगार उपलब्ध हैं। रेडिओ जॉकी एक ऐसा करियर है, जिसमें आपकी आवाज दुनिया में सुनी जाती है। अपने प्रतिभा से इस क्षेत्र में नाम है दाम कमा सकते हैं। यदि आप भी हिंदी भाषा पर अच्छी पकड़ रखते हैं, आवाज अच्छी है और आप में श्रोताओं का मनोरंजन करने की क्षमता है, तो एक बेहतरीन करियर है। इसी से मिलता-जुलता काम समाचार वाचक आप का भी है। इसमें संबंधित प्रोफेशनल कोर्स करने से काम मिलने में आसानी हो जाती है।

अध्यापन क्षेत्र : माध्यमिक, उच्च माध्यमिक, पदवी और स्नातकोत्तर क्षेत्रों में अध्यापक की जरूरतें हैं। इसलिए हिंदी भाषा में ग्रंथ्युएशन लेवल, पोस्ट ग्रंथ्युएशन शिक्षा लेने से रोजगार मिल सकते हैं, तथा विश्वविद्यालयों में भी नेट, पीएच.डी. हासिल करके रोजगार के अवसर पा सकते हैं। पीएच.डी. के लिए संशोधन को केंद्र सरकार राज्य सरकार अलग अलग फेलोशिप प्रधान कर रही है, जिनमें ३० हजार तक महिना दिया जाता है। नवोदय स्कूल, आर्मी स्कूलों में अध्यापकों के लिए रोजगार मौजूद है।

कॉलसेंटर : १९९१ के बाद में उदारीकरण, जागतिकीकरण, निजीकरण के कारण बहुत से कंपनियां ग्राहक सेवाएं देने के लिए कॉलसेंटर स्थापित किए जा रहे हैं। छोटे-छोटे शहरों में भी कॉलसेंटर का निर्माण किया जा रहा है, उनमें हिंदी बोलने ९६ । हिंदी विश्वभाषा की ओर...

और कम्प्यूटर टा... आती है तो रोजगार मौजूद हो सकते हैं। भारत में ही नहीं विदेशों में भी हिंदी कॉल सेंटर का निर्माण किया जा रहा है, इसमें बहुतसी रोजगार की उपलब्धियां हैं।

सरकारी नोकरी : यूपीएससी तथा केंद्र व राज्यों के सरकारी विभागों में हिंदी भाषा की जरूरतों को देखकर उम्मीदवारों को रोजगार मिल सकते हैं। जिनमें यूपीएससी परीक्षाएं से चुनकर उम्मीदवारों चयन किया जाता है। आयकर विभाग, चुनाव आयोग, सरकारी बैंकों में हिंदी भाषा का इस्तेमाल किया जाता है तो उसमें बहुत से रोजगार आज भी उपलब्ध हैं। महाराष्ट्र में मुंबई शहर में मातृभाषा हिंदी में बढ़ोत्तरी ४०% हुई है। २०११ के सेन्सस अनुसार महाराष्ट्र में २५.८८ लाख से ३५.९८ लाख लोगो की मातृभाषा हिंदी है। ठाणे, रायगड जिले में भी ८०% हिंदी भाषिक लोगों की बढ़ोत्तरी हुई है। महाराष्ट्र के बड़े-बड़े शहरों में हिंदी बोलनेवाले लोगों की संख्याएं बढ़ी हैं। मुंबई में कहीं कंपनी के मुख्यालय है और फिल्म जगत, टेलीविजन, रेडियो का मुख्यालय भी यहाँ पर है। कई बैंकों में हिंदी अधिकारी भारत के उत्तर विभाग से महाराष्ट्र में आये हैं। महाराष्ट्र में सरकार ने रोजगारों के अवसर देखकर हिंदी भाषा को माध्यमिक पाठशाला, उच्च-माध्यमिक पाठशाला, कॉलेज और विश्वविद्यालयों में विद्यार्थी की संख्या बढ़ाने की कोशिश करना चाहिए। उपरोक्त हर एक क्षेत्र में महाराष्ट्र लोगों की प्रतिशत कम है, उसे बढ़ाने के लिए हिंदी भाषा को मराठी भाषा के साथ साथ महत्व देना होगा। हिंदी भाषा में शैक्षिक योग्यता रखने के साथ-साथ रोजगारों में भी प्रतिशत बढ़ेगी और महाराष्ट्र में प्रति व्यक्ति आय बढ़ेगी, राष्ट्रीय आय बढ़ेगा और विकास दर भी बढ़ेगा। गौर करने वाली बात है, कि महाराष्ट्र के कई जिलों के बैंकों में उत्तर भारतीय लोक शामिल है, क्योंकि यहाँ स्थित महाराष्ट्र लोगों की बैंकों में रोजगार प्रतिशत कम है। हिंदी भाषा में शैक्षिक योग्यता रखने के साथ-साथ रोजगारों के क्षेत्र में बढ़ोत्तरी होगी और विभिन्न क्षेत्रों में नोकरीयों के अवसर कहीं गुना बढ़ोत्तरी होगी। इसलिए महाराष्ट्र राज्य सरकारने हिंदी भाषा में शैक्षिक योग्यता रखने वाले युवक की प्रतिशत बढ़ाने के लिए प्रयास करना पड़ेगा। युवाओं को देश के साथ-साथ दुनियाभर में भी रोजगार की उपलब्धियां कि जानकारी देनी चाहिए। प्रति व्यक्ति आय बढ़ेगी, देश की राष्ट्रीय आय बढ़ेगी, देश का विकास दर बढ़ेगा, यह सब हिंदी भाषा को अपनाएँ जाने पर यह संभव है।

Feminism

(Past and Present).

Editor

Dr. Prakash S. Tale

Aadhar Publications, Amaravati

Feminism (Past and Present).

■ **Dr. Prakash S. Tale**

■ ***First published*, – 8th March, 2022**

© **Editor&Publisher**

■ **Published by**

Prof. Virag Gawande for

Aadhar Publications,

Behind Govt. VISH,

New Hanuman Nagar,

Amravati – 444 604.

■ **Printed by**

Aadhar Publications,

■ **Notice**

The editor, publisher, owner, printer will not be responsible for the articles published in this issue. The articles published in this issue are the personal views of the authors.

■ **Price : 400/-**

■ **ISBN- 978-93-91305-95-6**

Feminism: Its Origin And Development

Mrs. Jarina Shoukatali Shaikh

Research Student Shivaji University Kolhapur

Email: rehan21tasmiya@gmail.com , Mobile: 7972126238

The term feminism can be used to describe a political, cultural or economic movement that aims to create equal rights and legal protections for women. Feminism encompasses political and sociological theories and philosophies that address issues of gender difference, as well as a movement that advocates gender equality for women and advocates for the rights and interests of women. Although the terms "feminism" and "feminist" were not widely used until the 1970s. According to Maggie Humm and Rebecca Walker, the history of feminism can be divided into three waves. The first feminist wave took place in the 19th and early 20th centuries, the second in the 1960s and 1970s, and the third spanning from the 1990s to the present day. Feminist theory emerged from these feminist movements.

Feminism has changed prevailing perspectives in a variety of areas of Western society, from culture to law. Feminist activists have advocated women's legal rights (contract rights, property rights, voting rights); for women's rights to physical integrity and autonomy, abortion rights and reproductive rights for the protection of women and girls from domestic violence, sexual harassment and rape. It supports rights in the workplace, including maternity leave and equal pay. This is the movement against misogyny; and against other forms of gender discrimination. For much of their history, most feminist movements and theories had leaders who were predominantly middle-class white women from Western Europe and North America. But at least since the Sojourner Truth speech to American feminists in 1851, women of other races have suggested alternative feminisms. This trend accelerated in the 1960s with the civil rights movement in the US and the collapse of European colonialism in Africa, the Caribbean, parts of Latin America, and Southeast Asia. Since then, women in former European colonies and the Third World have proposed "postcolonial" and "Third World" feminisms. Some post-colonial feminists like Chandra Talpade Mohanty criticize Western feminism as ethnocentric. Black feminists like Angela Davis and Alice Walker share this view.

14	Feminist Approach in the Novels of Modern Indian Novelists Dr. Vaishali Meshram	14
15	Cyber Feminism and Women Emancipation Asst Prof Angela Dias e Rodrigues	80
16	'A Portrayal Of Liberal Feminism And Women Empowerment Through Kiran Nagarkar's Some Select Fictions' Dr. Kamalakar Baburao Gaikwad	85
17	Feminism (Past And Present) Feminism and Gender Justice Prof. Dr. Shirish S Nakhate	96
18	A Short Exploration of Modern Feminism in India Dr. Pratibha D. Patole	101
19	Domestic Violence in Vijay Tendulkar's 'Sakharam Binder' Dr. Bharati S. Patnaik	104
20	Gender Equality And Women Empowerment In The Perspective Of West Bengal Dr. Uttam Kumar Mukherjee	110
21	Analysis On Gender Inequality And Feminism Chetana.Korishettar	117
22	Analysis On Feminism And Women Empowerment Akshata p. Akki	121
23	Feminism and it's impact on woman in the Modern society:- Dr C.S.Biradar	126
24	Feminist Epistemology Naresh Kumar/Vishav Jyoti	128
25	Feminism : Problems and Remedies by Prof. Asha Vishram Patil	132
26	Feminism: Its origin and Development Mrs.Jarina Shoukatali Shaikh	141
27	Literature and Female Literary Voice. Dr.Krupal H.S	148
28	Post-Independence Feminist Concern in the Novels of Anita Desai Dr.Chavan Sharad Uttam	153
29	Empowering Women Through Education	158

Feminism (Past and Present).

a movement that "unites politics, psychology and spirituality in an overarching vision of change". In 2005 Pythia Peay first pleaded for the existence of a fourth wave of feminism, which combines justice with religious spirituality. According to Jennifer Baumgardner in 2011, a fourth wave may have started in 2008 that involves online resources like social media, partly inspired by the Take Our Daughters to Work Days. This fourth wave, in turn, inspired or was associated with: the Doula project for children's services; Conversation lines after abortion; Pursuit of reproductive justice; Support for plus size fashion; Support of transgender rights; male feminism; Acceptance of sex work; and media development including feminism, racialicious, blogs, and Twitter campaigns.

Thinkers like Wollstonecraft had during the enlightenment time in the West that women also had innate abilities for good reason and therefore should be granted equal citizenship. In her *Defending Women's Rights* (Wollstonecraft, 1792) argued that women's ability to think rationally through their lack of education. She was the first feminist to question the masculine view of that women do not possess the rational virtues of human nature. It was argued by male theorists that women were incapable of rational thinking as they were by their bodily functions such as reproduction that they are not hindered mental capacity. She argued that women are not actively participating in the socio-political process because they were largely confined to the homeland and fire pits, and were given no opportunity to form and develop intellectually. She blames men for the follies of women who do them result of their suppression. Liberalism in the West was limited to public life and did not interfere with people's private lives. However, women urgently needed government intervention to protect their interests. The feminist activists and thinkers were still struggle to recognize the basic fact that women are people. The National Organization of Women (NOW) fought for recognition for the true potential of women in public life. Liberal feminist thinking holds that Women's rights, but it is up to the individual to obtain rights through merit, i.e. personal endeavors. This thought completely ignores the social and cultural factors which blatantly hinder such effort.

Forms of feminism that seek to overcome sexism and class oppression but ignore race can discriminate against many people, including women, through racial prejudice. The Combahee River Collective argued in 1974 that the liberation of black women would bring freedom for all people as it would require the end of racism, sexism and class oppression.

race, a caste, a class or a gender reduced to a position of inferiority, the methods of justification are the same."(Beauvoir,35). In a patriarchal society, values are imposed women characterize them as submissive. Let a woman play role as dictated by the prevailing ideology of patriarchy. She notes that peculiar condition of women as it diffuses and influences among men from the male ideology. Since they are scattered (within the families), they do not have any means to organize them.

Betty Friedan's *The Feminine Mystique* (1963) criticized the notion that women could only find fulfilment through raising children and housekeeping. According to Friedan's obituary in the *New York Times*, *The Feminine Mystique* "ignited the contemporary feminist movement in 1963 and, as a result, permanently changed the social fabric of the United States and countries around the world" and "is widely recognized as one of the most influential non-fiction books of the 20th century." In the book, Friedan hypothesizes that women are victims of a false belief system that requires them to find identity and meaning in their lives through their husbands and children. Such a system leads women to completely lose their identity in that of their families. Friedan locates this system specifically in the suburban middle class communities after World War II. At the same time, the post-war economic boom in the US had led to the development of new technologies that were supposed to make housework easier, but often made women's work less meaningful and valuable.

Third wave feminism began in the early 1990s and emerged in response to the perceived failure of the second wave and also in response to the backlash against initiatives and movements created by the second wave. Third wave feminism seeks to question or avoid the essentialist definitions of second wave femininity which (according to them) overemphasize the experiences of white upper-middle class women. The third wave originated in the mid-1980s. Feminist leaders rooted in the second wave, such as Gloria Anzaldua, Bell Hooks, Chela Sandoval, Cherrie Moraga, Audre Lorde, Maxine Hong Kingston, and many other black feminists, sought to negotiate a space within feminist thought to accommodate racial subjectivities.

Fourth wave feminism is a new development within the feminist movement. Jennifer Baumgardner identifies fourth wave feminism as the beginning of 2008 and continues into the present. Kira Cochrane, author of *All the Rebel Women: The Rise of the Fourth Wave of Feminism*, defines fourth wave feminism as a movement connected by technology. Researcher Diana Diamond defines fourth wave feminism as

Feminism (Past and Present).
an autobiography. G.

Feminists have divided the history of the movement into three "waves". The first wave relates mainly to the women's electoral movements of the 19th and early 20th centuries mainly with women's suffrage. The second wave relates to the ideas and actions of the women's liberation movement from the 1960s onwards which campaigned for legal and social rights of women. The third wave refers to a continuation and response to the perceived failures of the second wave of feminism that began in the 1990s.

First wave feminism refers to an extended period of feminist activity in the 19th and early 20th centuries in the United Kingdom and the United States. Originally it focused on promoting equal contract and property rights for women and opposition to marriage and possession of married women and their children by their husbands. However, towards the end of the 19th century, activism mainly focused on gaining political power, particularly women's suffrage. In Britain, the suffragettes and, perhaps more effectively, the suffragists advocated women's suffrage. In 1918, the Representation of the People Act was passed, giving women over 30 years of the right to vote. In 1928 this was extended to all women over the age of 21. In the United States, the leaders of this movement included Lucretia Mott, Lucy Stone, Elizabeth Cady Stanton, and Susan B. Anthony, who each advocated the abolition of slavery before advocating women's suffrage. First wave American feminism involved a wide range of women. Some, like Frances Willard, belonged to conservative Christian groups like the Women's Christian Temperance Union. Others, like Matilda Joselyn Gage, were more radical, speaking within the National Women Suffrage Association or individually. American feminism of the first wave ended with the passage of the Nineteenth Amendment to the United States Constitution (1919), which grants women the right to vote in all states.

Second wave feminism refers to the period of activity in the early 1960s and lasted into the late 1980s. Second wave feminism has continued to exist since that time and coexists with so-called third wave feminism. Comparing the feminism of the first and second waves, the first wave focused on rights such as the right to vote, while the second wave mainly dealt with other equality issues, such as ending discrimination. Second wave feminists saw the cultural and political inequalities of women as inextricably linked and encouraged women to understand aspects of their personal life as deeply politicized and to reflect sexist power structures. The French author and philosopher Simone de Beauvoir wrote novels,...

was Alice Walker's Womanism. It arose after the early feminist movements specifically led by white women campaigning for social change like women's suffrage. These movements were largely white middle class movements and had generally ignored the oppression based on racism and classism. Alice Walker and other womanists pointed out that black women experience a different and more intense kind of oppression than white women. Angela Davis was one of the first people to articulate an argument about the intersection of race, gender, and class in her book *Women, Race, and Class*. Kimberle Crenshaw, a prominent feminist legal theorist, named the idea intersectionality when she spoke about identity politics in her essay "Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics and Violence against Colored Women" the Anglophone world.

Conclusion: The history of feminism comprises the ideologies which have common aim equal rights for women. There is difference in feminists goals, intentions, culture and country around all over the world, but it is considered that all movements that work for women is considered feminist movement. Feminism is an ideology of defending equal political, economic, and social rights for women .feminism seeks to ascertain of equal opportunities for women in education, politics,employment. Feminism aims to understand the nature of gender inequality by observing women's social roles and lived experiences Women have made many major breakthroughs in their protest, but many still ignore the fact that there is sexual discrimination. Men are still more respected than women in our society. Not only do they receive a higher salary, but fewer products are marketed for them than for women. However, new generations are taking the movement by storm, and even men are helping women in their struggle. The issue of women's rights is not going to go away anytime soon, but its growing popularity gives hope to all those fighting for equality.

BIBLIOGRAPHY:

<https://www.geniuslevels.com/2017/04/history-and-theory-of-feminism/>
Arden, Susan. *The Dynamics of African Feminism*. translated by Isabel Cole .Africa World press, 2002

Beauvoir, Simone De. *The Second Sex*. New York: penguin Books, 1949. Print.

Betty, Friedan. *The Feminine Mystique*. Harmondsworth: Penguin Books, 1971. Print.

Firestone, Shulamith. *The Dialectics of Sex: The Case for Feminist Revolution*. London: The Women's Press, 1979. Print

Feminism (Past and Present).

Imelda, Whelehan. *Modern Fiminist Thought*. Edinburg University Press, 1995. Print.

Millett, Kate. *Sexual Politics*. quoted in Feminism by Nayantara Sehgal and Doris Lessing. London: Virago, 1977. Print.

Morgan, Robin and Imelda, Whelehan. *Sisterhood is Powerful*. Edinburg University Press, 1970. Print.

Wollstonecraft, Mary. *Vindication of the Rights of Woman*. quotes in *Modern Feminist Thought*. Edinburg University Press, 1995, 1792. Print.

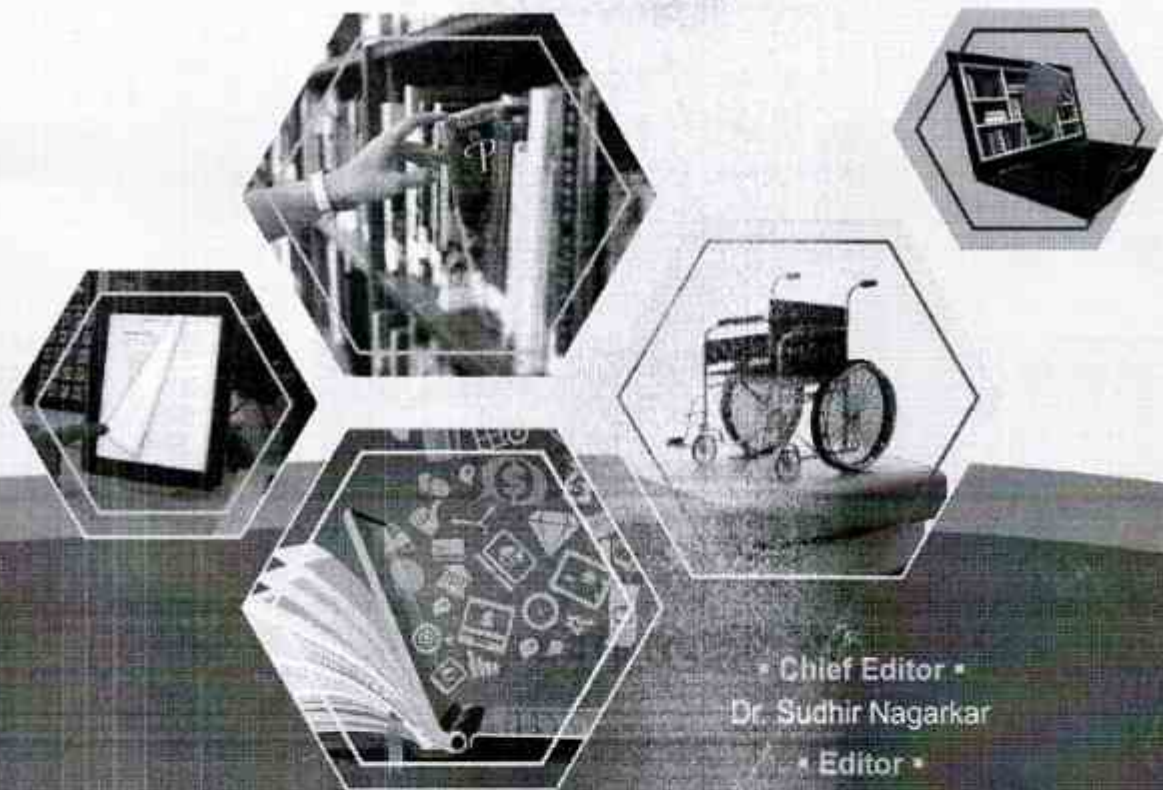

Festschrift in Honour of Dr. Namita B. Khot

INNOVATIVE BEST PRACTICES AND LIBRARY SERVICES IN LIBRARIANSHIP

ग्रंथपालनातील सर्वोत्तम नाविन्यपूर्ण उपक्रम आणि ग्रंथालयीन सेवा

• Chief Editor •
Dr. Sudhir Nagarkar

• Editor •

Dr. Namita Khot

Dr. Nandkumar Dahibhate	Dr. Dhananjay Sutar
Dr. Prakash Bilawar	Dr. Sachinkumar Patil
Dr. Yuvraj Jadhav	Dr. Sarika Sawant
Dr. Ganesh Khandekar	Dr. Pandurang Patil

Innovative Best Practices and Library Services in Librarianship

© Editors

|| Publisher | Printer

Rangrao A. Patil (Prashant Publications)
3, Pratap Nagar, Dynaneshwar Mandir Road,
Near Nutan Maratha College, Jalgaon 425 001.

|| Phone | Web | Email

0257-2235520, 2232800
www.prashantpublication.com
prashantpublication.jal@gmail.com

|| Edition | ISBN | Price

June 2022
978-93-89493-96-2
₹ 650/-

|| Cover Design | Typesetting

Prashant Publications

Prashant Publications app for e-Books

e-Books are available online at www.prashantpublications.com/kopykitab.com

Disclaimer:

All rights reserved, no part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise without the prior written permission of the editorial board.

The author is solely responsible for the content of the papers compiled in this volume. The publisher or editors of this volume had no responsibility for any copyrighted material used by authors without prior permission of authors and publishers concerned with material referred in their article/ s written and submitted by them for this volume.

Reasonable efforts have been made to publish reliable data and information, but the editor(s) and publisher cannot assume responsibility for the validity of all materials or the consequences of their use. The author/editor(s)/ contributors and publisher have attempted to trace and acknowledge the copyright holders of all material reproduced in this publication and apologize to copyright holders if permission and acknowledgements to publish in this form have not been given.

41. Emerging Technologies in Libraries and Information Centers	207
- Mrs. Rupali Sham Bhosale, Dr. Prakash B. Biliavar	
42. Application of QR Code In BSM Library's Institutional Repository	211
- Dr. Savita Sadashivrao Awechar	
43. Library Consortia: An Overview	219
- Dr. Apurna Ranganathrao Deshpande, Sharlesh Ganpatrao Gudaliwad	
44. Effective Applications of Kaizen in the Libraries	224
- Mr. Harshal Bhimsen Pawar	
45. Need of Leadership for Strategic Planning in the Academic Library	229
- Mr. V. K. Wade, Dr. Chandrashekar D. Wani	
46. Implementation of KOHA Integrated Library Management System in MKSSS's K. B. Joshi Institute of Information Technology, Pune	235
- Mr. Girish Sadashiv Moghe, Dr. Sudhir Ramdas Nigutkar	
47. Librarians Role in Library Services.....	240
- Smt. Nirmala Govindrao Borade	
48. College Libraries: A Changing Scenario	243
- Mrs. Ketaki Armol Deshpande	
49. Effective Use of Emerging Technologies in Vidya Prasarni Sabha's College of Engineering and Technology Library.....	247
- Dr. Vikram Uttamrao Dahiphale, Reshma Prakash Lad	
50. Effective Library Management.....	249
- Mr. Sangramsinh S. Pawar	
51. E-Resources : Knowledge Hub	253
- Mr. Amit Arvind Gurav	
52. Perception and Usage Pattern of J-Gate Plus Online Database By The Post Graduate Students of Sadguru Gadage Maharaj College (Autonomous), Karad (Maharashtra): A Study	257
- Mahesh N. Gaikwad	
53. Internet-based Sources and Services for Academic and Research Community	264
- Mrs. Anjali S. Kadappa, Dr. Yuvraj G. Jadhav	
54. National Information Systems, Services, and Products: NISCAIR.....	268
- Archana. J. Sananse, Dr. Govardhan Aute	
55. Krishikosh : Institutional Repository an Analytical Study	274
- K. U. Tekale	
56. प्राध्यापकांच्या संशोधन कार्यात आधुनिक ग्रंथालयाची भूमिका	280
- डॉ. विक्रम व्. दहिफळे, प्रा. जयंत हंसराज मोरे	

E-Resources : Knowledge Hub

Mr. Amit Arvind Gurav
Librarian

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
Adv. Daulatrao Gulaji Jadhav Library
At. Peth Vadgaon, Tal. Hatkanangle, Dist. Kolhapur

Abstract:

The advent of Internet has dramatically changed the way people and institutions function. It has led to tremendous change in the way libraries function and offer services to their users. At present, the libraries actively procure, organize, display and issue-forms of books, journals, newspapers, theses and dissertations. This is also due to change in information seeking behavior of users. The new generation of users prefer online resources as they want all information at the click of mouse. The e-resources have certain inherent characteristic features which offer convenience to the users. This lesson discusses the concept and importance of e-resources. E resources are also known as online information resources covering bibliographic databases, electronic reference books, search engines for full text books, and digital collections of data. They include both "born digital" material which has been produced directly online. Foreexample- journals, databases, and print resources which have been scanned and digitized. The e-resources, e-journals, online databases are not "owned" by the libraries as they own the print material. Ownership of electronic resources lies with the providers of these resources. Access to the e-resources may be free via the Internet or may be available against a fee or subscription.

Keywords: E resources, e books, consortia, internet, research, pdf, online, app, organization, UGC, INDEST, AICTE, JSTOR.

INTRODUCTION :

During the last couple of years, the world has seen a drastic shift in the way researchers search and collect the information required by them. In view of the growing users' preference, migration from print to electronic resources has become a priority for librarians and information professionals. In the current scenario, the number of E-Journals, eBooks, bibliographic/citation databases and full-text aggregated E-Resources are subscribed by most of the libraries which are growing rapidly. Most of these contents are licensed or leased by the libraries. Libraries are facing a lot of challenges to manage E-Resources subscribed by them. Librarians are finding ways to manage and build the E-Resource Collection more efficiently. Due to the increasing prices of E-Resources, publishers and vendor dominated market, change in demand of the users, availability of various access/pricing models and monopoly of the publishers, it is not possible to fulfill all the demands of the users.

E-RESOURCES :

E-resource is defined as a resource which requires computer access or any electronic device that delivers a collection of data. Currently, libraries are shifting towards new media, namely E-resources for their collection development so that the demands of users are better fulfilled. E-Resources mainly refers to e-journals, e-books, or all types of databases, e-images, audio-visual content etc.

The explosion of information and inadequate libraries urged the libraries to adopt new

philosophies and technologies for collection development and reduce the cost of information. The electronic environment, as manifested by the World Wide Web, provides an opportunity to improve the measurement of the use of these resources. In the electronic arena we can more accurately determine which information is being accessed and used.

N-LIST :

Website : <https://nlist.inflibnet.ac.in/>

The Project entitled "National Library and Information Services Infrastructure for Scholarly Content (N-LIST)", was jointly executed by the e-ShodhSindhu Consortium, INFLIBNET Center and the INDEST-AICTE Consortium. IIT Delhi provides for i) cross-subscription to e-resources subscribed by the two Consortia, i.e. subscription to INDEST-AICTE resources for universities and e-ShodhSindhu resources for technical institutions; and ii) access to selected e-resources to colleges. The N-LIST project provides access to e-resources to students, researchers and faculty from colleges and other beneficiary institutions through server(s) installed at the INFLIBNET Center. The authorized users from colleges can now access e-resources and download articles required by them directly from the publisher's website once they are duly authenticated as authorized users through servers deployed at the INFLIBNET Center.

ARCHIVE :

Website : <https://archive.org/>

The Internet Archive, a 501(c)(3) non-profit, is building a digital library of Internet sites and other cultural artifacts in digital form. Like a paper library, they provide free access to researchers, historians, scholars, the print disabled, and the general public. Their mission is to provide Universal Access to All Knowledge.

They began in 1996 by archiving the Internet itself, a medium that was just beginning to grow in use. Like newspapers, the content published on the web was ephemeral - but unlike newspapers, no one was saving it. Today they have 20+ years of web history accessible through the Wayback Machine and they work with 625+ library and other partners through their Archive-It program to identify important web pages.

Anyone with a free account can upload media to the Internet Archive. They work with thousands of partners globally to save copies of their work into special collections.

GOODREADS :

Link: <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.goodreads&e=EnableAppDetailsPageRedesign>

Goodreads is a free service. The world's largest site for readers and book recommendations. More than 75 million members have added more than 2.2 billion books to their shelves.

ACADEMIA :

Website : <https://www.academia.edu/>

Academia.edu is a platform for academics to share research papers. The company's mission is to accelerate the world's research.

Academics use Academia.edu to share their research, monitor deep analytics around the impact of their research, and track the research of academics they follow. Over 108 million academics have signed up to Academia.edu, adding 24 million papers. Academia.edu attracts over 78 million unique visitors a month.

FREEFULLPDF :

Website : <http://www.freefullpdf.com/#gsc.tab=0>

The aim of FreeFullPDF.com is to increase the viability and ease of use of open access scientific journals, theses, posters and patents. All scientific subjects are covered and all content are freely available in PDF format. FreeFullPDF.com was developed by KnowMade. KnowMade is a Technology Intelligence company specialized in the research and analysis of scientific and technical information. They provide customized watching services and on demand studies with high added value to businesses and research laboratories.

GOOGLE PLAY BOOKS :

Link: <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.google.android.apps.books&e=EnableAppDetailsPageRedesign>

Google Play Books is the one app that you need for enjoying audiobooks and ebooks purchased from Google Play.

Choose from millions of best selling ebooks, comics, textbooks and audio books. Download your book to read or listen. When you've finished, find your next favorite from recommendations personalized just for you. Audiobooks and ebooks as you go – with no subscription required.

GOOGLE BOOKS :

Website : <https://books.google.co.in/bkshp?hl=en&tab=rp>

Google Books (previously known as Google Book Search and Google Print and by its codename Project Ocean) is a service from Google Inc. that searches the full text of books and magazines that Google has scanned, converted to text using Optical Character Recognition (OCR) and stored in its digital database. Books are provided either by publishers and authors through the Google Books Partner Program Or by Google's library partners through the Library Project. Additionally Google has partnered with a number of magazine publishers to digitize their archives.

JSTOR :

Website : <https://www.jstor.org/>

JSTOR provides access to more than 12 million academic journal articles, books, and primary sources in 75 disciplines.

It helps to explore a wide range of scholarly content through a powerful research and teaching platform. JSTOR collaborates with the academic community to help libraries connect students and faculty to vital content while lowering costs and increasing shelf space, provide independent researchers with free and low-cost access to scholarship and help publishers reach new audiences and preserve their content for future generations.

JSTOR is part of ITHAKA, a not-for-profit organization that also includes Artstor, Ithaka S+R, and Portico.

E-SHODHSINDHU :

Website : <http://nlist.inlibnet.ac.in/members.php>

Based on the recommendation of an Expert Committee, the MHRD has formed e-ShodhSindhu merging three consortia initiatives, namely UGC-INFONET Digital Library Consortium, NLIST and INDEST-AICTE Consortium. The e-ShodhSindhu will continue to provide current as well as archival access to more than 15,000 core and peer-reviewed journals and a number of bibliographic, citation and factual databases in different disciplines from a large number of publishers and aggregators to its member institutions including centrally-funded technical institutions, universities and colleges that are covered under 12(B) and 2(f) Sections of the UGC Act.

SHODHGANGA :

Website : <http://shodhganga.inflibnet.ac.in>

Shodhganga is an Open Access Repository of full-text theses submitted to universities in India. Membership is not required to browse, view, search and download theses available in Shodhganga. However, INFLIBNET signs MoUs with universities so as to facilitate submission of electronic versions of theses into Shodhganga and synopses/approved research proposals into Shodhgangotri. The eligible universities that sign MoUs with INFLIBNET Center on Shodhganga are provided access to anti-plagiarism software. Colleges are not eligible for this benefit.

"Shodhganga" is the name coined to denote the digital repository of Indian Electronic Theses and Dissertations set-up by the INFLIBNET Center. The word "Shodh" originates from Sanskrit and stands for research and discovery. The "Ganga" is the holiest, largest and longest of all rivers in the Indian subcontinent. The Ganga is the symbol of India's age-long culture and civilization, everchanging, ever-flowing, ever-loved and revered by its people and has held India's heart captive and drawn uncounted millions to her banks since the dawn of history. Shodhganga stands for the reservoir of Indian intellectual output stored in a repository hosted and maintained by the INFLIBNET Centre

CONCLUSION :

With decreasing library budgets, the judicious use of money to satisfy the need of maximum users is the need of the time. With the availability of ICT and internet technology, library consortia are one of the ways to tackle this problem. It benefits the libraries to procure more electronic resources in the library with limited budget and increasing demands of the library users. Collective and logical negotiation with the publishers to get the maximum resources at the minimum price is a way by which librarians can optimize the use of resources. There are various issues involved with consortia, but these issues can be tackled by adopting right approach and following the right procedures with the coordinated approach of the members of the consortia. In a developing country like India, a major portion of education and research are funded by the Government, national consortium is the practical solution, making one payment and adjustments while allocating their individual budgets may be the worthwhile solution. It may be a cost-effective mechanism, if worked out.

ACKNOWLEDGMENT :

The author is thankful to various contributors, whose research work, articles are freely used and cited. Since this paper is based on various sources/languages, any error in scientific names or spelling is regretted. Suggestions for corrections are welcome.

REFERENCES :

1. Albitz, Becky (2014). Successfully negotiating an agreement, in Licensing and Managing Electronic Resources. Oxford, England: Chandos Publ., pp. 83-119
2. Brown, Abbie (2014). Negotiation of e-resources licensing and pricing terms, in ALCTS Webinar Association for Library Collection and Technical Services ALA <http://www.ala.org/alcts/confevents/upcoming/webinar/050714>
3. Carrell, M. R., & Heavrin, C. (2008). Negotiating essentials: theory, skills, and practices. Upper Saddle River, NJ: Pearson/Prentice Hall.
4. CDL Model License Agreement (2011). Standard license agreement: publisher and the regents of the University of California. California Digital Library available at www.cdlib.org/gateways/vendors/docs/Model_License_LATEST_Revised_10-09.docx
5. Fisher, R., Ertel, D., & Fisher, R. (1995). Getting ready to negotiate: the Getting to yes workbook. New York: Penguin Books.

साठोत्तरी
मराठी साहित्यातील
विविध प्रवास

प्राचार्य डॉ. राजेंद्र मोरे
प्रा. डॉ. शिवाजी पाटील
डॉ. दिनेश वाघुंबरे

साठोत्तरी मराठी साहित्यातील विविध प्रवृत्ति

2022/11/16 16:54

प्राचार्य डॉ. राजेंद्र मोरे
प्रा. डॉ. शिवाजी पाटील
डॉ. दिनेश वाघुंबरे

❖ Publisher :

Harshwardhan Multiservices Pvt.Ltd.
Jirgenagar, Parli Vajinath, Tq. Parli-V.
Dist. Beed - 431515 (Maharashtra)
vidyawarta@gmail.com

❖ Printed by :

Jirgenagar, Parli Vajinath, Tq. Parli-V.
Dist. Beed- 431515
www.vidyawarta.com

❖ Page design & Cover :

H.P. Office (Source by Google)

❖ Edition: 26 March, 2022 (First Edition)

ISBN 978-93-92584-62-6

❖ Price : 200/-

All Rights Reserved, No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means, electronic mechanical, recording, scanning or otherwise, without the prior written permission of the owner. Responsibility for the facts stated, opinions expressed. Content reached and plagiarism, If any, in this volume is entirely that of the Author. Publisher bears no responsibility for them. What so ever Disputes, If any decided by the court at Beed (Maharashtra, India)

अनुक्रमणिका

१. साठोत्तरी मराठी दलित कादंबरी
डॉ. महावीर विठ्ठल कांबळे, रेठरे बु. जि. सातारा ॥ १० ॥
२. मराठी दलित लेखिकांची कादंबरी
डॉ. सर्जेराव पद्माकर, पेठ-वडगांव, जि. कोल्हापूर. ॥ १९ ॥
३. दलित जाणिवेचा आविष्कार: हकीकत आणि जटायू
प्रा. प्रवीण लालासो भोसले, पुसेगाव ॥ ३१ ॥
४. साठोत्तरी दलित कवयित्रींची कविता आणि समाजदर्शन
प्रा. शहाजी पारसे, आटपाडी. ॥ ४१ ॥
५. दलित स्त्री आत्मकथनांचे मराठी साहित्यातील योगदान
प्रा. मधुकर रामचंद्र काळबागे,
प्रा. संतोष मारुती लोढे, सांगोला. ॥ ५१ ॥
६. साठोत्तरी ग्रामीण साहित्याच्या प्रवाहाचा प्रवास
प्रो. डॉ. सविता अशोक व्हटकर, कुरुकली ॥ ५९ ॥
७. साठोत्तरी मराठी साहित्यातील विविध प्रवाह: ग्रामीण साहित्य
डॉ. नवनाथ येठेकर, अहमदनगर ॥ ६७ ॥
८. संवेदनशील समृद्ध आधुनिक ग्रामीण कविता
श्री. दादासाहेब ईश्वर गायकवाड, दहिवडी, जि. सातारा ॥ ७६ ॥

साठोत्तरी मराठी साहित्यातील विविध प्रवाह

६

०९. ना. धो. महानोर यांच्या कवितेतील पर्यावरणाचे प्रतिबिंब
प्रा. लक्ष्मी नरहरी पवार, मिरज. ॥ ८५ ॥
१०. १९६० नंतरची ग्रामीण कथा: आशय आणि विशेष
डॉ. दिनेश पांडुरंग वाघुंबरे, मु. पो. वित्त., जि. सांगली. ॥ ९१ ॥
११. उद्भव शेळके यांची ग्रामीण कथा: एक दृष्टीश्लेष
डॉ. चंद्रशेखर मधुकर भारती, वाई ॥ १०० ॥
१२. १९६० नंतरच्या ग्रामीण कादंबरीतील स्त्रीजीवनाचे चित्रण
प्रा. माधवी सुरेंद्र पवार, रेठरे बु., जि. सातारा ॥ १०५ ॥
१३. साठोत्तरी मराठी कादंबरीतील आदिवासी स्त्रीचा जीवन संघर्ष
दत्तू रावजी मेंगाळ, देऊर, जि. सातारा. ॥ ११७ ॥
१४. आदिवासी कवितेच्या वाटचालीतील हिंसक आणि वा
प्रा. डॉ. दीपककुमार वळवी, कोल्हापूर. ॥ १३३ ॥
१५. साठोत्तरी मुस्लिम मराठी साहित्य
प्रा. मोहन बाबुराव चव्हाण, सोलापूर ॥ १३९ ॥
१६. मुस्लिम मराठी कवितेतून व्यक्त झालेला सांस्कृतिक आशय
प्रा. डॉ. युवराज देवबा भामरे,
सुरगाणा, जि. नाशिक ॥ १५२ ॥
१७. मुस्लिम स्त्रियांची मराठी आत्मचरित्रे
डॉ. विजय रेवजे, सोलापूर. ॥ १६१ ॥

साठोत्तरी मराठी साहित्यातील विविध प्रवाह

७

मराठी दलित लेखिकांची कादंबरी

डॉ. सर्जेराव पद्माकर
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय,
पेठ-वडगांव, जि. कोल्हापूर.

➤ प्रास्ताविक:

मराठी वाङ्मयाच्या प्रांतामध्ये स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये अनेक प्रकारची स्थित्यंतरे घडली. विविध वाङ्मयप्रवाह आणि वाङ्मयप्रकार यांची नव्याने मांडणी होऊ लागली. १९६० नंतर ग्रामीण, दलित, आदिवासी, स्त्रीवादी, जनवादी, कामगार साहित्य इत्यादी साहित्य प्रवाहामध्ये दलित साहित्याचा प्रवाह अधिकांशाने चर्चिला गेलेला दिसून येतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची विचारधारा या साहित्याची प्रेरणा होती व त्यांनी दिलेला 'शिका, संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा' हा मूलमंत्र सर्व दलित साहित्यिकांच्या जाणिवेचा एक भाग होऊन बसला होता व त्यांच्या विचारधारेची प्रामाणिक राहून समता, स्वातंत्र्य, बंधुता, न्याय या लोकशाहीवादी विचारप्रणालीच्या प्रस्थापनेसाठी दलित लेखक लिहिता झाला. वेदना, विद्रोह आणि नकार, विज्ञानवादी आणि मानव्यवादी विचारांचा स्वीकार ही त्यांच्या साहित्याची वैशिष्ट्ये होती. या साहित्याच्या केंद्रस्थानी 'माणूस' आणि त्याचे भावविश्व हेच होते आणि आहे.

आत्तापर्यंत चार पिढ्यांचे दलित साहित्यातील लेखन पूर्णत्वास गेल्याचे प्रत्ययास येते. या साहित्यामध्ये दलित लेखकांनी साहित्याचे साठोत्तरी मराठी साहित्यातील विविध प्रवाह

सर्व लेखनप्रकार हाताळले आहेत यामध्ये दलित स्त्रियासुद्धा मागे नाहीत. कमीअधिक प्रमाणात का असेना त्यांनीही लेखन केलेले आहे. प्रस्तुत निबंधामध्ये दलित लेखिकांच्या कादंबरी लेखनाचा संदर्भ घेतलेला आहे.

➤ फिफुली (सुगंधा शेंडे):

मराठी साहित्यप्रवाहात दलित साहित्य प्रवाह स्थिर झाल्यानंतर अनेक दलित लेखकांनी साहित्याच्या सर्वच प्रांतात प्रवेश करून तो-तो साहित्य प्रकार यशस्वीपणे हाताळला. विशेषतः हा प्रवाह पुढे जात असताना प्रारंभीच्या काळात दलित लेखकांनीच लेखन केले. मात्र नंतरच्या काळात साहित्याच्या प्रांतात स्त्रियाही लेखन करू लागल्या. त्याही आपल्या वेगळ्या अनुभवांची अभिव्यक्ती करू लागल्या. सुगंधा शेंडे हे यातील वरचे नाव आहे. १९७९ मध्ये 'फिफुली' ही कादंबरी लिहून त्यांनी दलित स्त्रियांच्या भावविश्वाचा शोध घेतलेला दिसतो. पुरुषप्रधान व्यवस्थेत दलित स्त्रीची होणारी ससेहोलपट समर्थपणे त्यांनी या कादंबरीतून चित्रित केलेली आहे.

'फिफुली' चा जन्मच मुळात दरिद्री गरीब दलित कुटुंबात झाला. उमा आणि भोला या कष्टकरी जोडप्याला लक्ष्मी आणि फिफुली या दोन मुली. आपल्या कुटुंबासाठी आणि आपल्या मुलांसाठी भोळा व उमा कष्ट उपसत असतानाच एक दिवस या कुटुंबावर संकट कोसळते. आपल्या भरल्या कुटुंबातून व ओल्या कुशीनेच एका पोर्टरकडून अपहरण होते तिला कमीज आपाच्या कोठवर पाठविले जाते. ज्यावेळी उमा गायब होते. तेव्हा पाच सहा वर्षाची लक्ष्मी आणि तान्ही फिफुली व भोला उमाचा पती उनेशिवाय निराधार होतात. उमाच्या जाण्याने भोला हाय खातो. घरची सारी जबाबदारी लक्ष्मीवर येते. तीच फिफुलीची आई आणि बहीण होते. तिचा सांभाळ करते. काळाच्या ओघात खूप बदल घडून येतात. सखू उमेला दिलेल्या शब्दाप्रमाणे आपल्या मुलाला लक्ष्मीला करवून घेते. आपली सून बनविते. मात्र मुलाचा मृत्यू होतो. आता फिफुलीची सर्व जबाबदारी लक्ष्मीवर असते. फिफुली रूपानं सुंदर असल्याने तिला जास्त दिवस घरात

सांभाळणे लक्ष्मीला अवघड जाते. खरे तर फिफुलीला मिळालेले निसर्गदत्त सौंदर्य तिच्या पुढील करुणतेला कारण ठरल्याचे दिसते. लक्ष्मी तिच्या लग्नासाठी खूप धडपड करते आणि एक दिवस सिंदबनच्या पाहुण्यांच्या पसंतीम फिफुली उतरते. लग्न ठरते. आपली बहीण श्रीमंतांच्या घरात जाणार या आनंदात लक्ष्मी खूश होती. फिफुलीचे लग्न भवरलालशी होते. सायबनच्या परिसरात वाढलेली फिफुली सिंदबनला तालेल्यागणी सून म्हणून वाड्मयात पाय ठेवते. तेव्हाच तिच्या आयुष्याची दिशा बदलते. सुरुवातीचे दिवस खूप लाडात प्रेमात जातात. फिफुलीच्या संसाराच्या वेळीवर एक गोडस फूल फुलते. आनंदाला भवरलालचे वर्तन दृष्ट लावते. मात्र फिफुली या गोष्टी कानाआड करते. जेव्हा सर्वच बोलू लागतात. तेव्हा मात्र फिफुली भवरलालला समजावते. मात्र भवरलाल हा पुरुषप्रधान व्यवस्थेचा प्रतिनिधी म्हणावा लागेल. आपण लग्न लावून आणलेल्या बायकोने आपल्याला शहाणपणा शिकवावे हे भवरलाल रुचले नाही. तेव्हापासून फिफुलीला मार खावा लागे. स्त्री ही या व्यवस्थेमध्ये भोगाचं साधन अशीच मानसिकता असलेल्या भवरलालने एकदिवस तिला विहिरीत फेकून देतो. पण त्याही संकटातून ती वाचते व आपल्या मुलाला सोडून बहीण लक्ष्मीच्या घरी जाते.

परिस्थितीच माणसाला जगायला शिकवते. त्याचप्रमाणे फिफुलीचे दुःख समजल्यावर लक्ष्मीही चिंतीत होते. पण एक मार्ग लक्ष्मी आणि भगवान शोधून काढतात. फिफुलीला चांदाला मिशन शाळेत पाठविले जाते. तिथे तिला गिराहेबांचा पंखा ओढण्याचे काम मिळते. मिशनरी वातावरणात तिच्या आयुष्याला नवे धुमारे फुटतात. पुढे दादा ठेकेदारांच्या मध्यस्थीने तिला मिशनच्या दवाखान्यात नोकरी मिळते. याच काळात भवरलाल पुन्हा तिला न्यावयास येतो. पण आयुष्याच्या प्रारंभीच अनुभवाला आलेल्या कटुतेची पुनरावृत्ती तिला नको असते. त्यामुळे ती त्याच्याबरोबर व जाण्याचा निर्णय घेते. मात्र माणसाचे आयुष्य अनेक धाग्यांनी विणलेले असते. दादा ठेकेदार फिफुलीशी लग्न करू इच्छितो. फिफुलीला तेही मान्य नसते. दादा ठेकेदारांच्या घरात

अनाहूतपणे दादांच्या मुलाची जबाबदारी तिच्यावर येवून पडते. फिफुलीच्या आयुष्यात हे वळण तिची कसोटी आणि तिच्या आयुष्याची दारुणता दाखविते.

'सायबन' वन्हाडातील परिसरात आक्कराला आलेली ही कादंबरी इंग्रजांच्या भारतावरील राजवटीच्या काळातील फिफुली, उमा, लक्ष्मी, कानिज आपा यासारख्या स्त्रियांच्या दुःखाची तिच्या अवहेलनेची करुण कहाणी सांगते. स्वातंत्र्यपूर्वकाळ असो की स्वातंत्र्योत्तर काळ असो. स्त्रियांकडे बघण्याची पुरुषप्रधान व्यवस्थेची दृष्टी बदललेली दिसत नाही. ज्या काळात जातीयतेला स्मरण—अस्मरणतेला प्राणपणाने जपले जात होते. अशा काळात दलित स्त्रीची अवस्था काही वेगळी नव्हती. स्त्रीही कोणत्याही काळातील असो ती फक्त उपभोगाची वस्तू असते असा ज्या समाजाचा दृष्टिकोन असतो त्या समाजात उमा, फिफुली, कानिज आपा अशा स्त्रिया या फक्त वापराच्या आणि तिरस्काराच्या गोष्टी ठरताना दिसतात. म्हणूनच कानिज आपाला देखील उमासारखेच आपलं तान्हूल सोडून यावं लागलं होतं. आपल्याला मिळालेल्या वागणुकीचा सूड घ्यावा म्हणून कानिज आपाला मुलींचा धंदा करताना दिसते. तिचा राग या पुरुषप्रधानतेवर दिसतो. उमाचा मात्र कोणताही दोष नसताना या नरकात येऊन पडावे लागते. तर फिफुलीला श्रीमंतीच्या भितीच्या आत हजारो वर्षे दडलेल्या स्वयंचाराला बळी पडावे लागते.

'फिफुली' ही कादंबरी तत्कालीन सामाजिक स्थितीचे वास्तव चित्रण करतानाच भारतीय समाजात स्त्रीला असणाऱ्या स्थानाबद्दल प्रश्न उपस्थित करते. कादंबरीत येणारी सामाजिक पार्श्वभूमी फिफुलीचे जीवनवास्तव गडद करत जाते. असे असले तरी ती फिफुलीच्या करुण वास्तवापेक्षा उमाचे वास्तव अधिक गडद वाटत जाते. आई उमापासून सुरू झालेली भिषणता फिफुलीच्या मिशन शाळेत दाखल होण्यापर्यंत, पुरुषप्रधान व्यवस्थेने केलेल्या अत्याचारामुळे फिफुली भवरलालबरोबर पुन्हा त्याच्या घरी जाण्यास निर्माणे नकार देते. यातून एक गोष्ट समोर येते ती फिफुलीसारखी अशिक्षित स्त्रीसुद्धा

जीवनवास्तव्याच्या भीषण प्रसंगातून जाते आणि तिला पुरुषप्रधानतेची क्रूरता लक्षात येते आणि आपण नवऱ्याशिवाय जगू शकतो असा आत्मविश्वास तिच्यात निर्माण होतो.

कादंबरीतील वातावरण प्रसंगांना गडद करणारे असे आहे. या वातावरणात घडणारे प्रसंग थेट वाचकाला भिडतात आणि त्यातील परिणामकारकता वाचकांच्या मनाला विचार प्रवृत्त करतात.

सुगंधा शेंडे यांनी बऱ्हाडी भाषेचा चपखलपणे वापर केल्याने कादंबरीत येणारे संवाद परिणामकारक झालेले आहेत. एकूणच स्त्रीवादी वास्तवाला उजागर करणारी, गरीब दलित कुटुंबातील स्त्रीची होणारी फरपट वास्तव रूपात मांडणारी ही कादंबरी वाङ्मयीनदृष्ट्या फार महत्त्वाची ठरते.

➤ रमा (करुणा जमदाडे):

करुणा जमदाडे या नव्या दमाच्या दलित स्त्री कादंबरीकार आहेत. करुणा जमदाडेनी आपल्या लेखनासाठी चरित्रात्मक विषय निवडून वर्तमानाशी त्यांची यशस्वी सांगड घालण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. करुणा जमदाडे यांनी १९९९ ला 'रमा' ही रमाबाई आंबेडकरांच्यावर चरित्रात्मक कादंबरी लिहिली. तसेच २००७ साली 'यशोधरा' ही चरित्रात्मक कादंबरी लिहून 'रमाबाई' व 'यशोधरा' या दोन महान पुरुषांच्या महान, त्यागी पत्नींची आदर्श गाथा मांडलेली दिसते. जमदाडे यांनी 'रमा' व 'यशोधरा' या ऐतिहासिक व्यक्तिरेखा निवडून त्यांना वर्तमानात माणूस पातळीवर आणून त्यांच्या कर्तृत्वाचा आणि भावविश्वाचा शोध घेऊन त्यांना वर्तमानाच्या परिस्थितीतून पाहिलेले दिसते.

कालानुक्रमे 'रमा' ही त्यांची पहिली चरित्रात्मक कादंबरी. या कादंबरीत जमदाडे यांनी डॉ. बाबासाहेब या जागतिक ख्यातीच्या पंडिताची पत्नी, अखिल भारतीय दलितांच्या पुढार्याची पत्नी, म्हणून जसा रमाबाईच्या भावविश्वाचा शोध घेतलेला आहे. तसाच तो रमाबाई एक स्त्री म्हणूनही त्यांचा, त्यांच्या भावविश्वाचा शोध घेतलेला दिसतो. काळाच्या परिस्थितीत न मावणाऱ्या व्यक्तिचित्रांना वर्तमानाच्या पटलावर आणून त्यांच्या भावविश्वाचा शोध घेणे तसे अवघड काम असते. पण

रमा या कायबरीतून जमदाडे यांनी ते यशस्वीपणे पार पाडलेली दिसते.

वर्णाद गावात काबाडकष्ट करून उदरनिर्वाह करणाऱ्या भिखू रखमा धोत्रे यांची रमा ही पहिली मुलगी. लहानपणापासूनच शोषिक आणि परिस्थितीला जुळवून घेणारी रमा ही तिच्या आई—वडिलांची लाडकी होती. लहानपणीच वयाच्या मानाने रमा खूपच सूज होती. आपल्या कुटुंबाच्या परिस्थितीचे वास्तव अगदी लहानपणीच तिला समजले होते. त्यामुळेच परिस्थितीने तिच्या खेळ, बागडण्याच्या वयात तिला प्रौढ बनवले होते. लहानपणापासूनच रमा आईला कामाधंद्यात मदत करू लागल्याने वास्तव जगाचे चित्र तिच्या लहानपणीच तिला समजले. म्हणून रमा आंबेडकरांची पत्नी झाल्यानंतर खंबीरपणे तिने आपल्या कुटुंबाचा सांभाळ केला.

रंग—रूपाच्या बरोबरच संस्कारशील असणाऱ्या रमाचा विवाह वयाच्या दहाव्या वर्षी आंबेडकरांच्या बरोबर झाला. काळ आणि परिस्थितीने शोषित केलेल्या रमाने लहान वयातच अनेक आघात सहन केले होते. रमाच्या जीवनाला आकार देणारी, जीवनव्यवहाराचा प्रत्येक क्षणी अर्ध समजून देणारी, आणि प्रामाणिकपणा आणि कष्टातच आपले मोठेपण शिकवणारी आई या जगातून निघून गेल्यावर गौरा, शंकर या दोन भावंडांची आई आणि मोठी अक्का तिला व्हावे लागले. आईच्या मृत्यूने खचून गेलेल्या वडिलांना सावरले. नियतीसुद्धा इतकी लहरी असते की रमा, गौरा, शंकर यांचा एकमेव आधार असणारे वडिलांचे छत्र हरवले. त्यामुळे रमा आपल्या भावंडाबरोबरच अनाथ झाली. पोरकी झाली. या भावंडांच्या पोरकेपणात त्यांचा मामा त्यांचा आधार झाला. मामाने त्यांना मुंबईला आणले. आपल्या आईच्या संस्कारात वाढलेली रमा मामीला कामात हातभार लावू लागली. त्यामुळेच मामीची ती लाडकी झाली. एकाच वेळी पोरकेपणात तिला आपल्या भावंडांनाही सांभाळ करावयाचा होता. रमा जेव्हा दहा वर्षांची झाली तेव्हाच तिचा विवाह झाला. लग्न म्हणजे काय? संसार म्हणजे काय? हे कळण्याच्या अगोदरच त्यावेळेचे दलित समाजातील पहिले मॅट्रिक पास झालेल्या भिमराव सपकाळशी त्यांचा विवाह झाला.

साठोत्तरी मराठी साहित्यातील विविध प्रवाह

परिस्थितीच्या भात्यातून तावून सुलाखून निघालेल्या रमाने तिथेही सर्वांची मने जिंकून घेतली. आपली आई आणि वडील तिने रामजीबाबांना मानले. लग्नानंतर तिने आपल्या भावंडांनाही आपल्या घरी आणले. रमा सासरी आल्यानंतर आपल्या सासऱ्यांच्या शब्दांना तोंडत, भिमरावांच्या स्वप्नांना सांभाळत प्रत्येक प्रसंगात कुटुंबाला सावरण्यात पारंगत झाली. लग्नानंतर काही वर्षांचे भिमराव आणि रमाबाईना यशवंत हा मुलगा झाला. आपला संसार सांभाळतानाच तिने आंबेडकरांनी पुढे शिक्षण घ्यावे असा ध्यास घेतला होता. म्हणूनच ती आपले सासरे रामजीबाबांना म्हणाली होती, 'बाबा तुम्ही बघेल ते करा पण भिमरावांना पुढील शिक्षण घेण्याची तरतूद करा. समाजाचा उद्धार करण्यास एक उद्धारकर्ता तयार करा.'

उभ्या आयुष्यभर भिमराव आंबेडकरांच्या शिक्षणाचे आणि त्यांनी जागतिक स्तरावरील विचारवंत व दलित समाजाचा मार्गदाता व्हावे म्हणून रमाबाईंनी कोणतीच अभिलाषा बाळगली नाही. डॉ. आंबेडकरांच्या मोठेपणातच आपला संसार आणि आपल्या आंबेडकरांची पत्नी म्हणून आपले मोठेपण शोधले व बाबासाहेबांच्या गौरवाने पुलकित झाली. बाबासाहेब परदेशी शिक्षणासाठी जाणार म्हटल्यावर आपल्या दैनंदिन खर्चाची कपात करून पैसे जतन करणारी रमाबाई बाबासाहेबांच्या आणि आपल्या कुटुंबाच्या उत्कर्षाची स्वप्ने पाहत होती. बाबासाहेब परदेशी गेल्यावर आपले कुटुंब चालवण्यासाठी आपली बहीण गौरा आणि लक्ष्मी यांना हाताशी घेवून त्यांनी शेणी विकल्या. आपल्या पोटाला चिमटा देऊन मुलांना पोटाभर जेवू घातले. शेणी विकून भागत नाही असे दिसताच एका कारखान्यात काही दिवस नोकरी केली. पण आपल्या शीलाला जपणाऱ्या स्वाभिमाना रमाबाईना तिथले वातावरण ठीक न वाटल्याने त्यांनी ती नोकरी सोडली आणि कुटुंबासाठी झिजत राहिली.

सुशील आणि विचारी असलेली रमाबाई एका विद्वानांची, पुढाऱ्यांची, बक्त्यांची बायको म्हणून कधी घमेडी राहिली नाही. रमाबाईना पावलोपावली आपल्या परिस्थितीची जाणीव होती. त्यामुळे ती आपल्यापेक्षा डॉ. बाबासाहेबांसाठी आणि कुटुंबासाठी तिळ—तिळ झिजत राहिली. भिमरावबरोबर बाबासाहेबांना जपत झिजत राहिली.

साठोत्तरी मराठी साहित्यातील विविध प्रवाह

मनाने हळवी असणाऱ्या रमाबाई तितक्याच कठोर देखील होत्या. आपल्यामुळे दुसऱ्याला त्रास होवू नये, दुसऱ्याचे काही फुकट घेऊ नये हे व्रत त्यांनी आयुष्याच्या शेवटपर्यंत जपले. म्हणूनच हालाखीच्या परिस्थितीत समाजातल्या लोकांनी देऊ केलेली मदत त्यांनी नाकारली. डॉ. बाबासाहेब हे जसे रमाबाईचे आशास्थान आणि सर्वस्व होते, तसेच पंढरपूरच्या विठ्ठलावर त्यांची अपार श्रद्धा होती. त्यामुळे त्या संकटकाळात विठ्ठलाचा धावा करत असत. पंढरपूरला जाण्याविषयी त्यांनी बाबासाहेबांना सुद्धा अनेकदा विनंती केली होती. पण बाबासाहेबांनी वास्तवाची जाणीव करून देताच त्यांनी मराठ आणि संसारातच पांडुरंग बघितला. लहानपणीच आई बापाचे छत्र हरवलेल्या रमाने बालवयात जसे अनेक आघात सहन केले तसे ते बाबासाहेबांशी लग्न झाल्यावरही सहन केले. अशा संकटसमयी त्यांना त्यांच्या डोळ्यातील अश्रूंनी साथ केली. रामजीबाबांनी, लक्ष्मी बहिनींनी आणि बाबासाहेबांनी त्यांना सावरले. सुखी संसाराची स्वप्ने रंगवणाऱ्या रमाबाई बाबासाहेबांच्या शिक्षण आणि पुस्तकाच्या कधीच आड आल्या नाहीत. किंवा बाबासाहेब अभ्यासात असताना त्यांनी त्यांना कधीच त्रास दिला नाही. डॉ. बाबासाहेबांसाठी त्यांनी आपले तन-मन-धन अर्पण केले होते. त्यामुळे ज्या-ज्या वेळी बाबासाहेब बाहेर जात त्यावेळी त्यांना त्यांची खूप काळजी लागून राही. भारतीय परंपरेचे पालन करताना त्यांनी बाबासाहेबांच्या विचारांना आणि कल्पनांना सतत पाठिंबा दिला. डॉ. बाबासाहेबांची पत्नी म्हणून त्यांनी कधीही त्यांच्याकडे कोणताच हट्ट केला नाही. म्हणून तर इतिहासात बाबासाहेबांच्या बरोबरच रमाबाईही अखिल दलित-उपेक्षिताची आई ठरली.

करुणा जमदाडे यांनी 'रमा' ही कादंबरी विशिष्ट उद्देश समोर ठेवून लिहिलेली दिसते. जीवनात येणाऱ्या संकटाने दलित स्त्रियांनी खचून जाऊ नये तसेच श्रीमंतीत त्यांनी हुरळून जाऊ नये, त्याचबरोबर जीवनातील कोणत्याही क्षणी समर्थपणे तोंड देण्याचं सामर्थ्य स्त्रियांच्यामध्ये यावे असा प्रथमदर्शनी उद्देश दिसतो. रमाबाईचा आदर्श समोर ठेवून भारतीय स्त्रियांनी जगावयास पाहिजे असाही या कादंबरी

लेखनामागील उद्देश असल्याचे दिसते. रमाबाईचे चरित्र या कादंबरीत चित्रित करून करुणा जमदाडे यांनी भारतीय स्त्रियांसमोर स्वीत्वाचा आदर्श ठेवलेला दिसतो.

➤ यशोधरा (करुणा जमदाडे):

'यशोधरा' ही करुणा जमदाडे यांची अनुक्रमे दुसरी चरित्रात्मक कादंबरी २००७ साली प्रकाशित झालेले आहे. करुणा जमदाडे यांनी प्रस्तुत कादंबरीत गौतमबुद्धांची पत्नी यशोधरा यांचे चरित्र मांडण्याचा यशस्वी प्रयत्न केलेला दिसतो. देवदाह नगरीत राजघराण्यात जन्मलेली राजा दंडपाणीची मुलगी गोपा. गोपाच्या आयुष्याची संक्रमणावस्था आणि तिच्या आयुष्यात घडत गेलेल्या घटना प्रसंगातून तिला स्वतःचेच करून घ्यावे लागलेले अवस्थांतर आणि गोपा ते जगाला प्रकाशाचा मार्ग दाखविणाऱ्या बुद्धांची पत्नी असा यशोधरेच्या आयुष्याचा पट या कादंबरीतून जमदाडे यांनी मांडलेला दिसतो.

सर्वसामान्यपणे जमदाडे यांनी यशोधरेचे जीवन चित्रण करताना यशोधरेला माणूस पातळीवर शोधण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. राजकन्येपासून सुरू होणारा हा शोध भिक्षुणी भद्रकच्यनापर्यंत येऊन थांबतो आणि वाचकांच्या मनामध्ये विचारांची आवर्तने निर्माण करतो. सर्वसामान्य स्त्रियांच्या किंवा मुलींच्या वास्तव जीवनात जशी अवस्थांतरे घडतात तशीच गोपाच्या आयुष्यात देखील घडताना दिसतात. गोपा ही दंडपाणी राजाची एकुलती एक मुलगी. इतर मुलीप्रमाणे तीही मोठी होते. पूर्वीच्या रितीरिवाजाप्रमाणे तिचे लग्नाचे वय झाल्यानंतर तिचे स्वयंवर मांडले जाते. कपिलवस्तूचा राजकुमार सिद्धार्थ गौतम हा स्वयंवर जिंकतो व गोपाचा व राजकुमार सिंह यांचा विवाह होतो. गोपा देवदाह नगरीत आपलं पूर्वीचं नाव सोडून यशोधरा म्हणून कपिल वस्तूच्या राजवाड्यात पाऊल ठेवते.

यशोधरा जेव्हा कपिलवस्तूच्या राजवाड्यात राजकुमार सिद्धार्थाची पत्नी आणि कपिलवस्तूची भावी महाराणी म्हणून जेव्हा प्रवेश करते तेव्हापासूनच तिच्या अस्तित्वाच्या कसोटीला खऱ्या अर्थाने सुरुवात झाल्याचे दिसते.

यशोधरा कपिलवस्तूमध्ये आल्यानंतरच शाक्य आणि कोलीय यांच्यातील रोहिणी नदीच्या पाण्याचा प्रश्न पुन्हा भडकतो. शाक्य कोलीयांशी युद्ध करून हा प्रश्न कायमचा मिटवू पाहतात. मात्र शाक्य संघाचा एक सदस्य राजपुत्र सिद्धार्थ या युद्धाला विरोध करतो. शाक्य संघाच्या नियमानुसार शिष्याने युद्धात सहभागी व्हावे किंवा देश सोडून जावे असे ठरल्यावर सिद्धार्थ दुसऱ्या मार्गाचा स्वीकार करतो व कपिलवस्तू सोडून अरण्यात जातो. दरम्यानच्या काळात यशोधरेला आणि राजकुमार सिद्धार्थला राहुल हा बाळ झालेला असतो. सिद्धार्थ कपिलवस्तू सोडण्याचे आदेश दिवशी यशोधरेची परवानगी घ्यावयास तिच्या महालात जातात. तेव्हा आपल्या स्वतःच्या सुखापेक्षा अनेकांच्या सुखाचा विचार करूनच यशोधरा सिद्धार्थाच्या निर्णयाला सहमती देते. आपल्या राज्यऐश्वर्यापेक्षा अहिंसेचा विचार करून आपल्या सुखाचा त्याग करणाऱ्या त्यागी भारतीय नारीची म्हणूनच यशोधरा खरी प्रतिनिधी ठरते.

वास्तविक सिद्धार्थ ऐहिक जीवनाचा त्याग करून गेल्यानंतर खचून न जाता ती राजा शुद्धोधन व प्रजापती यांची निष्ठेने सेवा करते. आपल्या पुत्राच्या वियोगाने खचून गेलेल्या राजा राणीला सिद्धार्थ गीतमाची उणीव भासू देत नाही. बाळ राहुललाही ती प्राणपणाने जपताना दिसते. तेव्हा सिद्धार्थ गौतम गृहत्याग करतो. तेव्हापासून ती साधे राहणे व हलके खाणे पसंत करते. आपल्या पतीला किती कष्ट आणि यातना सहन कराव्या लागत असतील याची कल्पना करून ती पलंगावर न झोपता जमिनीवरच झोपते. हळूहळू ती स्वतःच्या गरजा कमी करते. यातून एक गोष्ट प्रकर्षाने जाणवते की, सिद्धार्थाच्या गृहत्यागाने तिच्या जीवनाचा एक मोठा भाग रिक्त झाल्याचे दिसते. सिद्धार्थाचे गृहत्याग करून जाणे नेहमीच तिला कसल्या तरी अपुरेपणाची जाणीव करून देताना दिसते.

सिद्धार्थ संबुद्ध होऊन जेव्हा कपिलवस्तूला भेट देतात तेव्हा आपला मुलगा राहुललाही ती बुद्धाच्या मार्गाने जाण्याविषयी प्रवृत्त करताना दिसते व महाराणी प्रजापतीबरोबर आपणही बुद्धाच्या भिक्षुणी

संघात सामील होते. ज्या सिद्धार्थाची पत्नी होऊन राज्यवैभवाची स्वप्ने पाहिली होती त्यातील एकही सत्यात उतरले नसतानाही मोठ्या धिराने जगणारी आणि कोणत्याही स्त्रीला सहसा न जमणारा निर्णय घेतानाही ती स्वतःपेक्षा इतरांचाच जास्त विचार करताना दिसते. सिद्धार्थ जगाच्या कल्याणासाठी गृहत्याग करतो आहे. ही गोष्ट तिला स्वतःच्या सुखापेक्षा फार मौल्यवान वाटते. म्हणूनच तुम्ही निवडलेला मार्ग हा रास्त असल्याचा विश्वास ती सिद्धार्थ गौतम बुद्धांना देताना दिसते. आपल्या पतीचा मार्ग तोच आपलाही मार्ग मानून राजमहालातील सर्व सुखांचा ती त्याग करते. म्हणून ती त्यागी ठरते.

चरित्र रेखाटन ही कादंबरीची पहिली बाजू तर भारतीय स्त्रीशक्तीचा माणूस पातळीवरील शोध ही दुसरी बाजू. या दुसऱ्या बाजूचा शोध घेतच करुणा जगदाळे यांनी यशोधरेच्या रूपाने भारतीय स्त्रियांना आदर्श तत्त्वज्ञान देण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. स्त्री ही सक्षम असते. योग्य वेळी योग्य निर्णय घेऊ शकते आणि स्वतःही समर्थपणे एखादी जबाबदारी पेलू शकते. हेच या कादंबरीतून जमदाडे यांनी स्पष्ट केल्याचे दिसते. सर्वसामान्य पत्नीपेक्षा एखाद्या अलौकिक पुरुषाची पत्नी म्हणून जबाबदाऱ्या पार पाडणे किती कठीण असते हे या कादंबरीत यशोधरेच्या चित्रणातून ठळकपणे जाणवत राहते.

एक आदर्श पत्नी, आदर्श माता, आदर्श सून म्हणून यशोधरेने ज्या जबाबदाऱ्या पार पाडल्या तोच खरेतर सर्व स्त्रियांच्या समोरचा आदर्श ठरतो. सिद्धार्थाच्या गृहत्यागानंतर स्वतःच्या निश्चयापासून तसुभरही न ढळता जे जीवन यशोधरा जगली. ज्या दिव्यातून तिला जगावे लागले, तोच भारतीय नारीचा खरा संयम आणि निश्चय जमदाडे यांनी या कादंबरीत भारतीय स्त्रियांच्या समोर ठेवल्याचे दिसते.

सोप्या, साध्या आणि ओषवत्या भाषेत त्यांनी यशोधरेचा संपूर्ण जीवनपट उलगडताना सिद्धार्थ गौतमाच्या तत्त्वज्ञानालाही जागा करून दिल्याने यशोधरेचे व्यक्तिमत्व अधिक वेधक तितकेच तत्त्वचिंतक होत असताना दिसते. हे या कादंबरीचे महत्त्वाचे बलस्थान आहे.

प्राचीन काव्यपासून ज्या व्यवस्थेने स्त्रीला स्त्री म्हणून कधीच पाहिले नाही. तरीही आपल्या आंतरिक शक्तीने तिने जगाला सुंदर करण्याचाच सतत प्रयत्न केलेला आहे. याच अनुगंगाने जमदाडे यांनी अंतरीचा दखल श्रद्धेने आणि निष्ठेने जपणारी एक भारतीय स्त्री म्हणून 'यशोधरा' उभी केलेली दिसते. हेच या कादंबरीचे सामर्थ्य आणि वैशिष्ट्यही ठरते.

➤ सारांश:

- दलित लेखिकांचे कादंबरीलेखन अल्पप्रमाणात आहे.
- सुगंधा शेंडे व करुणा जमदाडे यांनी कादंबरी लेखन केलेले दिसून येते.
- या तीनही कादंबरीतून आदर्शवादी जगण्याची चित्रे समोर येतात.
- त्यांच्या भावविश्वाशी नातं सांगणाऱ्या या कादंबऱ्या आहेत.
- रूढाधर्मां यशस्वी कादंबरीसाठी आवश्यक असणारी अनेक वैशिष्ट्ये या कादंबरीतून समोर येतात.
- भाषा, आशय, विषय व रचनातंत्र या बाबतीत या कादंबऱ्या यशस्वी झालेल्या आहेत.

➤ संदर्भ ग्रंथ सूची:

- १) फिफुली, सुगंधा शेंडे, सुरस प्रकाशन, सोलापूर, १९७९
- २) रमा, करुणा जमदाडे, इसाप प्रकाशन, नांदेड, २००२.
- ३) यशोधरा, करुणा जमदाडे, राजमुद्रा प्रा. लि. परभणी, २००७.

Jayprakash Education Society's
DR. BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDYALAYA

Barrister Tatyasaheb Mane Vidyanagar, Peth Vadgaon - 416112.
Dist. Kolhapur (Maharashtra) Ph.Office : 0230-2471086

(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)

Founder Chairman : **Hon. Adv. Nanasahab S. Mane**
B.A., LL.B., Ex.MLA

Chairman : **Shri. Satish S. Mane**
M.A., M.Phil

Principal : **Dr. S. D. Disale**
M.Sc. Ph.D
Mob. : 7709880950

Book and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during the year (2020-21).

Particulars

Sr. No.	Name of the Teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper
1.	Mr. A. A. Gurav	Research Methodology in Library Science, Social Sciences & Commerce	Internet of Things: New Era

Principal,

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

Maharana Pratapsinh Shikshan Sanstha, Mumbai's
**Anandibai Raorane Arts, Commerce
& Science College, Vaibhavwadi**

Tal. Vaibhavwadi, Dist. Sindhudurg, Pin- 416810 (Maharashtra)

NAAC Re-accredited (Third Cycle) 'A' Grade (CGPA 3.08)

ISO-9001: 2015 Certified

Affiliated to

University of Mumbai

**Organized by
Department of Library and IQAC**

**One Day Online International
Multidisciplinary Conference
on**

**Research Methodology in Library Science,
Social Sciences and Commerce**

(Conference Date- 27 May 2021)

: Editor :

Prin. Dr. C. S. Kakade

Asst. Prof. Kishor M. Waghmare

: Co-Editor :

Asst. Prof. V. C. Kakade

Research Methodology in Library Science, Social Sciences and Commerce

Editor- Prin. Dr. C. S. Kakade, Shri. K. M. Waghmare

ISBN - 978-81-951586-8-3

Aruna Prakashan, Latur

103, Omkar Complex - A,

Ausa Road, Latur.

Copyright © Editor 2021

First Edition : 27 May 2021

Offset : Arty Offset, Latur

Front Page Design : Viru Gulve - 8600881127

Prize : Rs. 1050/-

Note : All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording, or other electronic or mechanical methods, without the written permission of the publisher and the Author.

76. ESSAYS OF ELIA ARE THE WINDOWS TO THE MIND
AND HEART OF CHARLES LAMB-AN ANALYSIS / 433
Dr. Honnegowda C. S
77. USE OF ELECTRONIC RESOURCES IN MANAGEMENT COLLEGES / 434
Aarti Tolani
78. Information Access Pattern among Faculty Members in Self-Financing
Arts & Science Colleges in Cuddalore Region, Tamilnadu, India. / 442
Dr. R. JAYAPRIYA, Mrs. M. UMAMAHESWARI
79. Green Human Resource Management: Policy-Importance and Needs / 449
V. MURUGAN,
80. Impact of Covid-19 Pandemic and Lockdown on Different Sectors
of Indian Economy / 456
Dr. Kritika, Pooja
81. Online education system in Pandemic in India / 465
Mr. Ramdas Verma
82. Impact of COVID-19 Pandemic on Functioning
of Libraries and their Users : A survey of selected libraries / 469
Kanchan Kumari, Dr. Swadesh Sharma
83. Impact of Indian Companies Act, 2013 on Disclosure of Accounting Policies with special
reference to Companies registered in Sindhudurg District / 480
Mr. Shripad Suresh Padgaonkar, Dr. Tukaram D. Gunjal
84. Impact of Lockdown period on social life / 485
By Alpa Vyas & Mr. Sunil Kulkarni
85. USE OF ICT IN HIGHER EDUCATION SYSTEM IN INDIA
WITH SPECIAL REFERENCE LIBRARY SCIENCE / 491
Mr. Ramdas Verma
86. Interactive visual art learning is the most important factor in the child's
creation for the purpose of self-developments / 495
Prof. Nitin A. Taware
87. Internet Of Things : New Era / 503
Mr. Amit Arvind Gurav
88. JOB STRESS AMONG AGENTS IN INSURANCE SECTOR
DURING THIS PANDEMIC COVID-19 / 506
R. GAYATHRI, Dr. E. L. RAMAR
89. Strategic Management Related to Event Management Industry / 509
Mrs. R. MAHESWARI
90. Content Analysis of Websites of State Government University
Libraries in Chhattigarh, India / 514
Kundan Jha, Dr. Sarita Mishra

Internet Of Things : New Era

Mr. Amit Arvind Gurav

Librarian

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya's

Adv. Daulatrao Gulaji Jadhav Library

At. Peth Vadgaon, Tal. Hatkanangale, Dist. Kolhapur

ABSTRACT :

Currently, the Information and Communication Technology (ICT) and related topics such as Internet of Things (IoT) have an essential influence on all elements of human life. IoT as a prevalent phenomenon is transforming daily life by the usage of the smart features of Radio Frequency Identification (RFID) and Wireless Sensor Network (WSN) technologies. As IoT progresses, it has extended in size and dimension, improving many contexts of the society; such as, the traditional library system. The IoT enables connectivity of a physical object (such as a book or other text typologies) with the real-time communication technology by using the RFID tags and tiny sensors. The continuous monitoring of books in real time and the tracking of labeled objects geographically are some desirable characteristics that result from the use of the IoT tags. These characteristics of IoT allow implementing an online library supply chain, integrating it with different types of technologies such as data bases, data gathering, and cloud systems.

KEYWORDS : *Internet of Things (IoT), library management system, cloud system, Information and Communication Technology (ICT).*

INTRODUCTION :

The IoT is a prevalent phenomenon in which the large number of smart objects can connect and plot a smart map of the devices deployed over a field. Based on the ISOC (Internet society) the IoT refers to the scenarios of the advanced connectivity of the devices, physical objects without the human intervention. Developments of the Internet technology along with the IPv6 schemes have been enabled beyond the advanced industrial object, for example, connectivity such as machine-to-machine (M2M) communications. This extraordinary evolution was possible thanks to the progresses in information science and technologies such as cloud system, wireless communication, WSN, RDIFs that drive IoT.

WHAT IS INTERNET OF THINGS :

"The Internet of Things is a computing concept that describes a future where everyday physical objects will be connected to the Internet and be able to identify themselves to other devices". Techopedia "The Internet of Things is a scenario in which objects, animals or people are provided with unique identifiers and the ability to transfer data over a network without requiring human-to-human or human-to-computer interaction. IoT has evolved from the convergence of wireless technologies, micro-electromechanical systems (MEMS) and the Internet"

What is

TECHNOLOGY :

IoT uses a set of technologies to connect to objects. First is identification. Owing to billions of devices that will be connecting to the Internet, each one requires a unique identification. Next, devices need to sense, which is possible by putting sensors that measure various aspects of an object. Then object needs to have the ability to communicate, which could be Internet or other similar objects. Lastly, they require central server where data from all these objects will be collected for analysis and allow user to control.

CLOUD COMPUTING :

Cloud Computing is nothing more than the collection of computing software and services that can be accessed via the Internet rather than residing on a desktop or internal server. Cloud computing is independent of location network connectivity. The term cloud computing describes the software applications or other resources that exist online and are available to multiple users via the Internet, rather than being installed on a particular user's local computer. Cloud learning occurs on the basis of cloud technology as it supports the use of software in the cloud to learn by providing data, storage & software that can be accessed in an online environment". Traditional computing is completely different from cloud computing.

RFID :

RFID helps to identify and track the data of things, sensors collect and process data to detect the changes in the physical status of objects, energy harvesting technologies help in low energy consumption of associated technologies such as Bluetooth, the collected data is stored on the cloud for further processing and wireless communication enable connection and interaction between objects to take further course of action. These smart technologies helps in enhancing the power of network and enable smallest objects with a capacity to connect and interact. Smart phones would act as the main connecting link between objects and humans in interacting and conveying the messages.

MAGIC MIRROR :

Mirrors have more and more applications as technology advances. Magic mirror consisting of camera, sensor with Wi-Fi enabled provides interaction between people and computers. This technology can be applied to diverse information, such as location recognition, review of the contents, similar like material. Also the information of the users review stored in the database. This system will find their way into daily use very fast and advanced methods to provide intuitive user interfaces will be of high importance.

PRESSURE PAD SENSOR :

Even though in the digital world, the traditional way of approach is still alive. The users come to the library by default. Pressure pad sensor consisting of a thin sheet sensor pad enabled with Wi-Fi technology is connected to processing unit which records and controls the system. Frequent movement of the user in particular aisle is to be recorded so that the collection of books of recorded section can be increased to provide sufficient information. Pressure pad sensor can also be linked to energy system to minimize energy loss in academic library.

WIRELESS SENSOR NETWORK (WSN) :

Recent technological advances in low power integrated circuits and wireless communications have made available efficient, low cost, low power miniature devices for use in remote sensing applications. The combination of these factors has improved the viability of utilizing a sensor network consisting of a large number of intelligent sensors, enabling the collection, processing, analysis and dissemination of valuable information, gathered in a variety of environments.

CONCLUSION :

IoT has great library capabilities. It is still in the developing stage and it makes sense for librarians to understand learning about this new one. This technology will be widely accepted, adopted and available for libraries in future. It will also be interesting to learn from early adopters and create better way to make the most of IoT. Libraries are prone to change and it has been witnessed throughout history. So IoT will be the big thing behind the Internet, Which is bringing in something recruited to bring about change How the library's area specifically connects to the library and Interact with his patrons.

ACKNOWLEDGMENT :

The author is thankful to various contributors, whose research work, articles are freely used and cited. Since this paper is based on various sources/languages, any error in scientific names or spelling is regretted. Suggestions for corrections are welcome.

REFERENCES :

1. S M Pujara, K V Satyanarayana. *niscarr*. September 2015. <http://op.niscarr.res.in/index.php/ALIS/article/viewFile/9800/439> (accessed November 13, 2020).
2. Techopedia, Internet of things. <http://www.techopedia.com/definition/28247/internet-of-things-iot> (accessed November 13, 2020).
3. Whatis, Internet of things. <http://whatis.techtarget.com/definition/Internet-of-Things> (accessed November 14, 2020).
4. American Library Association. April 17, 2017. <http://www.ilovelibraries.org/article/libraries-and-iot> (accessed November 14, 2020).
5. IoT M2M Council. <https://www.iotm2mcouncil.org/content.asp?admin=Y&contentid=425> (accessed November 15, 2020).
6. Majid Bayani, Alberto Segura, Marjorie Alvarado and Mayra Loaiza. January 1, 2017. <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/6234569.pdf> (accessed November 15, 2020).
7. Ashwini Nag, Khaiser Nikam, *International Journal of Information Technology and Library Science*. 2016. <http://www.ripublication.com> (accessed November 15, 2019).

Jayprakash Education Society's
DR. BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDYALAYA

Barrister Tatyasaheb Mane Vidyanagar, Peth Vadgaon - 416112.
Dist. Kolhapur (Maharashtra) Ph.Office : 0230-2471085

(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)

Founder Chairman : **Hon. Adv. Nanasaheb S. Mane**
B.A., LL.B., EX.M.L.A.

Chairman : **Shri. Satish S. Mane**
M.A., M.Phil.

Principal : **Dr. S. D. Disale**
M.Sc. Ph.D.
Mob. : 7709860950

Book and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during the year (2019-20).

Particulars

Sr. No.	Name of the Teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper
1.	Dr. R. P. Mane	Local History & Cultural Identity in India	मुंबई कर्नाटकातील अस्पृश्यता निवारण चळवळीतील देवराय इंगळे यांचे योगदान
2.	Mr. P. S. Karade	Local History & Cultural Identity in India	पेठ वडगाव नगरपरिषद: स्थानिक प्रशासन व कार्य

Principal,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

Local History and Cultural Identity in India

भारतातील स्थानिक इतिहास आणि सांस्कृतिक ओळख

Editor

Dr. Haji Nadaf

Head,

Department of History

Padmabhushan Dr. Vasantodada Patil Mahavidyalaya,
Tasgaon

Publishers

Dnyanjyot

PUBLISHERS

ISBN- 978-81-939729-9-1

Local History and Cultural Identity in India
भारतातील स्थानिक इतिहास आणि सांस्कृतिक ओळख

Sponsored: Indian Council of Social Science Research (ICSSR),
New Delhi

Editor: Dr. Haji Nadaf

First Edition: May, 2020

Cover Design: Ms. Kirti Kolap

Publication: Dnyanjyot Publication, Kolhapur

Printed by: Shrikant Printers, Daulat Nagar, Kolhapur

Publishers:

© Principal, Padmabhushan Dr. Vasanttraodada Patil Mahavidyalaya,
Tasgaon, 416312

Rs: 350/-

All rights reserved. This Book or any part thereof may not be reproduced in any form without the written permission of the publisher.

Disclaimer: The Views expressed by the authors in their articles, reviews etc. insight issue are their own. Editor and publisher are not responsible for them. All disputes concerning the book shall in the court at Tasgaon, Maharashtra.

अनुक्रमणिका

1. स्थानिक इतिहास समजाच्या नव्या दिशा	डॉ. नारायण भोसले	१-५
2. स्थानिक इतिहास संशोधनाच्या सहाय्यक पद्धती	डॉ. अवनिश पाटील	६-१८
3. स्थानिक इतिहासाचे उपयोजन	डॉ. सुरेश शिखरे	१९-२९
4. सूक्ष्म किंवा अंशदायी इतिहालेखन: थोडक्यात परिचय	सचिन बोलाईकर	३०-३३
5. स्थानिक इतिहासाची साधने	डॉ. अर्चना जाधव	३४-४६
6. मराठेकालीन ग्राम: रचना व स्थानिक इतिहास	डॉ. हाजी नदाफ, डॉ. दिपक जाधव	४७-६४
7. स्थानिक इतिहासलेखनातील समस्या: कसबा ब्रीड गावाच्या संदर्भात	एम. बी. थोरात	६५-६८
8. कौटुंबिक इतिहास: मराठा इतिहासातील शिंदे घराणे	डॉ. तानाजी हवालदार	६९-७२
9. बोरगावचे मराठेकालीन स्वामिनिष्ठ चिटणीस घराणे: एक कौटुंबिक इतिहास	डॉ. चंपाताई बोधले	७३-७५
10. पेठ वडगाव नगरपरिषद: स्थानिक प्रशासन व कार्य	प्रमोद कराडे	७६-८०
11. A Glimpse of the Urban History of Belgaum City	Dr. Pratibha Chikmath	८०-८७
12. Local History of Raybag	Dr. Vasant Malage	८८-९९
13. कासेगाव मधील देशमुखांची गढी: स्थानिक परिप्रेक्ष	डॉ. रविराज कांबळे	१००-१०३
14. मध्ययुगीन मराठेकालीन किल्ला वसंतगड	सुनिता भोसले	१०४-१०८
15. Tribal Social Reformer: Tarabai Modak (Tribal Rural Child Education in Bordi and Kosbad)	Dr. Mrs. Swati Sarode	१०९-११३
16. पाचगणी मधील एम.आर.ए. सेंटर: एक प्रेक्षणीय स्थळ	डॉ. सुनिल पवार	११४-११८
17. Historical Glimpse on Shri Shahu Chhatrapati Mill's Kolhapur	Dr. Priyanka Sarvalkar	११९-१२३
18. स्वातंत्र्यलढ्यातील रेंदाळ गावचे योगदान	डॉ. सुप्रिया खोले	१२४-१२८
19. कोल्हापूरचा पंचगंगा नदी घाट: एक स्थानिक इतिहास	बाबली गावडे	१२९-१३३
20. राधानगरी धरण: प्रकल्प व प्रकल्पग्रस्तांचे पुनर्वसन	सिद्धनाथ गाडे, राम सुतार	१३४-१३८

पेठ वडगाव नगरपरिषद: स्थानिक प्रशासन व कार्य

प्रमोद कराडे

प्रस्तावना: समकालीन जगामध्ये सामाजिकशास्त्र विद्याशाखेअंतर्गत होत असलेल्या संशोधनामध्ये स्थानिक घटकास महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त आहे. स्थानिक घटकावर वेगवेगळ्या विचारप्रवाहानुसार प्रत्येक विद्याशाखेत विपुल प्रमाणात संशोधन सुरु आहे. यामध्ये स्थानिक इतिहास विचारप्रवाह हे इतिहासातील अत्यंत समकालीन प्रचलित विचारप्रवाह म्हणून परिचीत आहे. स्थानिक इतिहास म्हणजे भौगोलिकदृष्ट्या स्थानिक घटकांच्या संदर्भात अभ्यास होय. आणि तो बऱ्याचदा स्थानिक समुदायावर केंद्रित असतो, या अभ्यासामध्ये राजकीय, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि सामाजिक बाबी समाविष्ट असतात. स्थानिक इतिहासामध्ये या घटकांवर अभ्यास करण्यात येते. स्थानिक इतिहासातील राजकीय घटकामध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या कार्यपद्धती केंद्रस्थानी असते. या स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या माध्यमातून त्या घटकाचा उचित विकास होत राहतो. त्यामुळे स्थानिक पातळीवरील शहर, निमशहर व गावाचा विकास या घटकाने निर्माण केलेल्या आकृतिबंध नियोजनाच्या आधारे होत असते. म्हणून स्थानिक पातळीवर या स्थानिक शासन व नेतृत्वाने दिलेले गदान हे त्या स्थानाच्या विकासातील एक महत्वाचा पैलू असतो. त्या अनुशंगाने प्रस्तुत शोधनिबंधात स्थानिक इतिहासातील वडगाव नगरपरिषदेची भूमिका या विषयावर विवेचन करण्यात आले आहे.

वडगाव शहर दक्षिण महाराष्ट्रात एक निमशहर; तो समुद्रसपाटीपासून ६५० मीटर उंचीवर आहे. हे शहर कोल्हापूर जिल्ह्यामधील हातकणंगले तालुक्यातील एक पेठेचा ठिकाण असून कोल्हापूरपासून २४ कि.मी. अंतरावर आहे. त्याचबरोबर वडगाव कसबा हे एक नगरपरिषदेचे शहर म्हणून ही ओळखले जाते. वडगाव कसबा शहर १७ प्रभागात विभागले गेले असून २०११ च्या जनगणनेनुसार वडगाव कसबा नगरपरिषदेची लोकसंख्या २५६५१ इतकी असून त्यापैकी १३२५७ पुरुष तर १२३९४ महिला आहेत. ०-६ वयोगटातील मुलांची लोकसंख्या २८१६ आहे, जी एकूण लोकसंख्येच्या तुलनेत १०.९८% आहे. वडगाव कसबा नगरपरिषदेमध्ये महिलांचे प्रमाण प्रमाण ९३५ च्या सरासरीच्या तुलनेत ९२९ आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या सरासरीच्या तुलनेत वडगाव कसबा मधील मुलांचे प्रमाण ७७७ इतके आहे. वडगाव शहराची साक्षरता दर राज्याच्या तुलनेत सरासरीपेक्षा ८९४ जास्त आहे. वडगाव कसबा येथील पुरुष साक्षरता सुमारे ८४.५५ तर महिला साक्षरतेचे प्रमाण ७९.०९ आहे. नगरपरिषद परिक्षेत्रात एकूण ५३२८ घरे असून तेथील पाणी व सांडपाण्यासारख्या मूलभूत सुविधा पुरविल्या जातात. नगरपरिषदेच्या हद्दीत रस्ते तयार करणे आणि त्याच्या कार्यक्षेत्रात येणाऱ्या मालमत्तांवर कर लादणे हे देखील अधिकृत आहे. त्याचबरोबर संपूर्ण शहरास सुविधा पुरविण्याचे कार्य नगरपरिषदेद्वारे केली जाते.

स्थानिक स्वराज्य संस्थेची पार्श्वभूमी:

सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाच्या तत्त्वानुसार नागरी सुविधा पुरविणाऱ्या स्थानिक पातळीवरील लोकनियुक्त संस्था, ग्रामीण व शहरी स्तरांवरील शासनाचा कारभार करणाऱ्या व्यवस्थेला स्थानिक

संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

भारतातील स्थानिक इतिहास आणि सांस्कृतिक ओळख

स्वराज्य संस्था असे म्हणतात. स्थानिक स्वराज्य संस्था हा भारतीय संस्कृतीचा एक अविभाज्य भाग आहे. येथे अनेक राजकीय स्थित्यंतरे होऊनही त्यांचे अस्तित्व हजार वर्षे टिकून आहे. या संस्थांनी राजकीय शिक्षणाद्वारे लोकांच्या राजकीय जाणिवा, जागृती व सहभाग यातून नव नेतृत्व निर्मितीची प्रक्रिया गतिमान केले आहे. प्रमुख्याने ऐतिहासिक दृष्ट्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे स्थूलमानाने तीन कालखंड पडतात. एक ब्रिटिश अंमल पूर्वकाळ, दोन ब्रिटिश अंमल काळ तिन स्वातंत्र्योत्तर काळ भारतात प्राचीन काळापासून स्थानिक स्वराज्य संस्था अस्तित्वात कार्यरत आहेत. ग्रामीण भागातील सभा बोलवली जात असे आणि त्या माध्यमातून त्यांचा कारभार पहिला जात होता. ही व्यवस्था पेशवाईच्या अस्तापर्यंत (१८१८) अस्तित्वात होती. दुसरा कालखंड म्हणजे ब्रिटिश अंमलाचा लोकनियुक्त स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा उगम झाला. त्यामुळे ग्रामीण व शहरी जीवनात खूप बदल झाले. तत्कालीन ब्रिटिश शासनाने प्रथम १८५० च्या कायद्याने ग्रामपंचायतीपेक्षा मोठ्या शहरातून नगरपालिका स्थापन करण्याचा हक्क त्या त्या नगरातील लोकांना दिला. या कायद्यानुसार महाराष्ट्रातील अनेक शहरांमधून नगरपालिका स्थापन झाल्या. त्यामुळे शासन व नागरी जनता यात प्रत्यक्ष संपर्क सुरू झाला. तिसरा कालखंड म्हणजे स्वातंत्र्योत्तर काळ त्या काळामध्ये भारतातील लोकशाही प्रणाली सुदृढ, सक्षम व विकसित करण्याच्या उद्देशाने सरकारने कल्याणकारी शासनव्यवस्थेचा स्वीकार केला. त्या दृष्टिकोनातून तळागळातील स्थानिक संस्थांना स्वायत्तता स्वातंत्र्य देण्यात आले. त्यानुसार लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या तत्त्वानुसार पंचायत राज संस्थांची स्थापना झाली. स्थानिक संस्थांचा इतिहास पाहत असताना पेटवडगाव नगरपरिषदेच्या प्रशासनाचा इतिहास, राजकीय जडणघडणीचा इतिहास, नेतृत्व विकासाचा इतिहास पाहणे गरजेचे आहे. म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंध हा स्थानिक इतिहासाचा अविभाज्य घटक असल्यामुळे त्यावर प्रकाश टाकण्याचे गरजेचे असल्याने हा शोधनिबंध सादर करत आहे.

नगरपरिषदांचे वर्गीकरण:

पेटवडगाव नगरपरिषदेचा राजकीय अभ्यास करण्यापूर्वी नगरपरिषदांचे वर्गीकरण पाहणे गरजेचे आहे. नगरपरिषदांचे वर्गीकरण लोकसंख्येच्या आधारावर केलेले आहे. "अ" वर्ग नगरपरिषद ज्या नगरपरिषदेची लोकसंख्या एक लाखापेक्षा जास्त आहे अशी नगरपरिषद "अ" वर्गात मोडतात. ज्या नगरपरिषदेची लोकसंख्या ४० हजार ते एक लाख इतकी आहे अशी नगर परिषद "ब" वर्ग नगरपरिषद म्हणून ओळखली जाते. आणि ज्या नगरपरिषदेची लोकसंख्या २५००० ते ४०००० पर्यंत नगरपरिषद म्हणून ओळखली जाते. तर वडगाव नगरपरिषदेची असेल अशी नगर परिषद "क" वर्ग नगरपरिषद म्हणून ओळखली जाते. तर वडगाव नगरपरिषदेची लोकसंख्या साधारण २५ हजार ते ४० हजार इतके असल्याने याचे समावेश 'क' वर्गामध्ये समावेश होते.

पेट वडगावची पार्श्वभूमी:

कसबा वडगाव हा गाव कोल्हापूर जिल्ह्यातील असणाऱ्या मोठ्या गावांपैकी एक गाव असल्याने यास कसब्याचा गाव म्हणून ओळखला जातो. तसेच पूर्वीपासून येथे धान्याचे व कापडाची बाजारपेठ असून जनावरांचा बाजार ही मोठ्या प्रमाणात भरत असल्याने या गावास बाजार वडगाव किंवा पेटवडगाव असे ही म्हणतात. आणि हा गाव राजे लोकांचे राहण्याचे प्रिय ठिकाण असून येथे

भारतातील स्थानिक इतिहास आणि सांस्कृतिक ओळख

काही काळ राजे लोकांचे वास्तव्य होते म्हणून गावास राजाचे वडगाव अशा नावानेही ओळखला जातो. पेठ वडगाव ऐतिहासिक गाव असून कोल्हापूर छत्रपती व सातारकर यांच्या संघर्षांमध्ये या गावाला एक लष्करी महत्त्व प्राप्त झाले होते. म्हणूनच याठिकाणी भुईकोट किल्ला बांधला होता. छत्रपती संभाजी महाराजांच्या कारकिर्दीत कोल्हापूरकरांचे राजघराण्यातील पुरुषांची राहण्याचीही आवडती जागा होती. तसेच सरसेनापती धनाजीराव यांचे स्मारकही पेठ वडगाव मध्ये आहे. धनाजी मराठा साम्राज्याचा योद्धा होता. संताजी घोरपडे यांच्यासमवेत त्यांनी १६८९ ते १६९६ पर्यंत मुघल सैन्याविरुद्ध अनेक मोहिम राबविली. संताजीनंतर १६६६ मध्ये धनाजी मराठा सैन्याचा प्रमुख झाला आणि १७०८ मध्ये त्याचा मृत्यू होईपर्यंत ते या पदावर राहिले. त्यांचे स्मारक शहरात आहे. महालक्ष्मी मंदिराजवळ "महालक्ष्मी तलाव" तलाव आहे. ज्याचे बांधकाम छ. शाहू महाराज यांनी केले. याच तलावाने शहरातील लोकांना पाणीपुरवठा केले जाते. पूर्वीपासूनच शहरात एक मोठी व्यापारी पेठ आहे ती आजही जिल्ह्यातील मोठी व्यापारी पेठ म्हणून ओळखली जाते. आजूबाजूच्या सर्व खेड्यांतील लोकांच्या माध्यमातून दररोज लाखो रुपयांची उलाढाल होत असते. तसेच विनायकदशमीच्या निमित्ताने खास जनावरांचा एक महालक्ष्मी बाजार भरविला जातो. हा बाजार पश्चिम महाराष्ट्रातील सर्वांत मोठा बाजार म्हणूनही ओळखला जातो. या बाजारामध्ये चांगली जातिवंत जनावरे विक्रीस येत असतात. त्यामध्ये कोट्यावधी रुपयांची उलाढाल होते.

पेठ वडगाव नगरपरिषद:

ब्रिटिश काळामध्ये काळात स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा उगम झाला व ब्रिटिश शासनाने प्रथम १८५० च कायद्याने ग्रामपंचायती पेक्षा मोठ्या शहरातून नगरपालिका स्थापन करण्याचा अधिकार त्या नगरातील लोकांना दिला. या कायद्यानुसार महाराष्ट्रातील अनेक शहरांमधून नगरपालिका स्थापन झाल्या. कोल्हापूर जिल्ह्यात प्रथम म्हणजे १८८३-१८८४ साली चार नगरपालिका होत्या. १) कोल्हापूर २) नरसोबाची वाडी ३) इचलकरंजी ४) कागल ह्या ठिकाणी होत्या. पण जिल्ह्यातील इतर गावांमध्ये ही नगरपालिका स्थापन व्हाव्यात अशी आज्ञा झाल्यानंतर पेठवडगाव संबंधी माहिती मागवून त्यासंबंधाने काम होऊन अखेर मे. कौन्सिल ऑफ एडमिनिस्ट्रेशन चा ठराव नं. ५३८ तारीख १३ जुलै १८८७ साली पास करण्यात आला. त्यानुसार १ ऑगस्ट १८८७ साली पेठवडगाव नगरपालिका स्थापन करण्यात आली. त्यावेळी या गावची लोकसंख्या ५२९४ इतकी होती. महानगरपालिका स्थापन झाली त्यावेळी तिचा कारभार संपूर्ण सरकारी यंत्रणेने चालू झाला. स्थापनेच्या वेळी प्रेसिडेंट, व्हा. प्रेसिडेंट आणि मॅबर कौन्सिलचे हुकुमाने नेमण्यात आलेल्या सोळा सदस्यांमार्फत कारभार चालत असे. पुढे १९२७ सालापासून लोकनियुक्त प्रतिनिधीच्याकडे बरेच अधिकार आले. त्यातून बराचसा नगरपालिकेचा कारभार गावच्या लोकप्रतिनिधीच्या हाती आला. ०१ मार्च १९४९ रोजी कोल्हापूर संस्थान मुंबई राज्यात विलीन झाले. या विलीनीकरणामुळे पूर्वीचा कोल्हापूर डिस्ट्रिक्ट म्युनिसिपल ऍक्ट १९२५ चा कायदा रद्द होऊन त्याऐवजी दि बॉम्बे डिस्ट्रिक्ट म्युनिसिपल ऍक्ट १९०१ हा कायदा लागू झाला. या नवीन कायद्यान्वये नगरपालिकेच्या हद्दीतील वेगळ्या पाच वार्डमधून १६ सदस्य निवडून येण्याचे ठरले. ही निवडणूक ८ मे १९५२ रोजी झाली. या लोकप्रतिनिधीच्या बॉडीकडून निवडण्यात आलेले स्वतंत्र भारतातील पहिल्या नगरपालिका समितीतीचे नगराध्यक्ष श्री. दत्ताजीराव खंडागळे हे नगरपालिका प्रशासनाचे राजकीय प्रमुख होते.

सध्या नगरपालिका सदस्य संख्या १७ इतकी आहे. त्यानंतरच्या निवडणुकीमध्ये वेगळ्या गटांना संधी मिळत गेली. पर्यंत १९६२ निवडणुकीत विजयसिंह बळवंतराव यादव यांची नगराध्यक्ष म्हणून निवड झाली तिथून पुढच्या काळामध्ये जास्तीत जास्त निवडणुकीमध्ये त्यांचा प्रभाव राहिला. १९८५ पासून पुढे शिवाजीराव राजाराम सालपे हे युवा नेतृत्व पुढे आले. यांचामुद्धा प्रभाव पेठवडगाव नगरपालिकेच्या राजकारणावर पडत गेला. त्यांनी युवक क्रांती आघाडीच्या पाध्यमातून गावातील तरुणांना बरोबर घेऊन यादव आघाडीला सक्षम पर्याय उभा केला. तेव्हापासून ते आजपर्यंत पालिकेवर यादव आघाडी आणि युवक क्रांती आघाडी गटाची सत्ता आलटून-पालटून असते. पेठ वडगाव नगरपालिकेमध्ये प्रभावी राजकीय गट म्हणूनही या दोन गटांकडे पाहिले जाते. पेठ वडगाव नगरपालिका स्थापन झाली त्यावेळी तिच्या उत्पन्नाची साधने कमी स्वरूपात होती. मालमत्ता कर, शिगोटी कर, पान लायसन्स, कोंडवाडा, टोल दस्तुरी याप्रमाणे होते. सध्या नगर परिषदेच्या उत्पन्नाच्या साधनांमध्ये खूप वाढ झाली आहे. त्यामध्ये विविध कररूपाने मिळणारे उत्पन्न मालमत्ता कर, चित्रपटगृहांवरील कर, जाहिरातींवरील कर, पाणीपट्टी, वाहन कर, अग्निशामन कर, पर्यावरण कर, शिक्षण कर यासर्वबाबींमधून मिळणारे कर. त्याच बरोबर राज्य व केंद्र सरकार मार्फत मिळणारे अनुदान अशी नगरपरिषदेची उत्पन्नाची साधने आहेत.

राज्य महामार्ग हातकणंगले, इचलकरंजी, पन्हाळा, कोल्हापूर, वारणानगर यांना जोडले जे कोल्हापूर जिल्ह्यातील महत्वाची ठिकाणे आहेत. वडगाव हातकणंगले रस्ता शहराच्या पूर्वेकडील भागातील विविध खेड्यांना जोडतो. वडगाव कोल्हापूर रस्ता शहराच्या उत्तर भागाला तर वडगाव वाठार रस्ता शहराच्या पश्चिम भागाला विविध खेड्यांना जोडतो. वाहतुकीची व्यवस्था शहराच्या बाहीवर विविध दिशानिर्देशांवर परिणाम करते. शहरात अंतर्गत वाहतूक व्यवस्था देखील चांगली विकसित झाली आहे. पूर्वेकडे जाण्यासाठी दोन महत्वाचे रस्ते आहेत. पश्चिम दिशेने त्यापैकी दोन सर्वात मोठे आणि व्यस्त रस्ते आहेत जे रस्ता क्रमांक १ आणि रस्ता क्रमांक २ आहे. नगरपालिका क्षेत्राच्या हद्दीतील रस्त्यांची एकूण लांबी सुमारे २ कि.मी. इतके आहे. विविध महत्वाची ठिकाणे तसेच संपूर्ण राज्यात अंतर्गत वाहिनीमार्फत जोडल्या जाणाऱ्या शहरात अनेक संप्रेषण प्रणाली विकसित केल्या आहेत. आजूबाजूचे गाव आणि उपनगरी भाग देखील रस्ते आणि बाह्य दळणवळणाच्या सुविधांशी जोडलेले आहेत. वडगाव शहराला महालक्ष्मी टाकी (तलाव) आणि गंगा नदीच्या स्वरूपात पाणीपुरवठा केला जातो. शहराच्या दक्षिणेस ३ किमी दक्षिणेला हा तलाव समुद्रसपाटीपासून १८०० फूट उंच टेकडीवर आहे, ज्याद्वारे ओपन वाहिनीच्या साहाय्याने पाण्याचा नैसर्गिक प्रवाह वाढविला जातो आणि जोतिबा व दुलोभा पायथ्याशी पाण्याचे शुद्धीकरण केले जाते. पाणीपुरवठा प्रामुख्याने शहराच्या पूर्व भागाची गरज भागवते. आता पूर्ण झालेल्या पाइपलाईन योजना ओपन चॅनेलऐवजी सुरू केली आहे, जी काही दिवसांनी पूर्ण होईल. शहराच्या उत्तरेकडील भागात ७ किमी अंतरावर असलेल्या वारणा नदीला पाणीपुरवठा करण्याचा दुसरा स्रोत आहे. संपूर्ण शहरातील पाणीपुरवठा पाहता पाणीपुरवठा योजना सन २०१० मध्ये स्थापन करण्यात आली. ही योजना पाणीपुरवठा विस्तारित असून वडगाव शहराच्या काही भागात पाणीपुरवठा होतो. शहरात सामान्य दक्षिण-उत्तर आणि पश्चिम-उत्तर दिशेने उतार असल्याने सांडपाण्याचे विविध प्रवाह त्या दिशेने वाहतात. शहराच्या उत्तरेकडील बाजूस काही छोटे-छोटे प्रवाह दक्षिण-उत्तर व पूर्व-उत्तर-उत्तर दिशेला जातात व पुढे जावून मुख्य वारणा नदीला जोडतात.

भारतातील स्थानिक इतिहास आणि सांस्कृतिक ओळख

सारांश: एकंदरीत सत्ता विकेंद्रीकरणाच्या तत्त्वानुसार तळागाळातील लोकांनाही निर्णयप्रक्रियेत सहभागी करून घेण्याच्या उद्देशाने या स्थानिक संस्थांची स्थापना केली आणि त्यातून लोकांचा विकास करणे हा हेतू होता. स्थानिक संस्थांचा इतिहास पाहत असताना पेठ वडगाव नगरपालिका ही ब्रिटिश काळात साती स्थापन झाली. त्या पासून ते आजपर्यंत एकशे बत्तीस वर्षे या नगरपालिका प्रशासनाने व त्या-त्या काळात समोर आलेल्या राजकीय नेतृत्वाने पेठ वडगावच्या विकासात भर पडली आहे. त्यामध्ये पिण्याच्या पाण्याची सोय, आरोग्य यंत्रणा व इतर प्राथमिक सुविधांवर भर दिला. परंतु इतक्या वर्षांचा इतिहास नगरपालिकेला असूनही अत्याधुनिक आरोग्य यंत्रणेवर, शहर नियोजनावर, औद्योगिक विकासावर इथल्या राजकीय नेतृत्वाने व नगरपालिका प्रशासनाने फारसे लक्षकेंद्रित केलेले दिसत नाही. या विविध विकासाच्या मुद्द्यावर लक्ष देणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सूची:

१. जैन अशोक, महाराष्ट्राचे शासन आणि राजकारण, सेठ प्रकाशन, मुंबई, १९९८
२. निव्हेकर सुहास गो., महाराष्ट्र शासन आणि राजकारण, विद्या सुरभी प्रकाशन, कोल्हापूर, २००८
३. एखेळीकर रमेश, भारतीय स्थानिक स्वराज्य संस्था, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, १९९९
४. देशपांडे अनंत कृष्णराव, गौरव गाथा वडगाव नगर परिषद, पेठ वडगाव, १९८७
५. यमलवाड वसंत, स्थानिक स्वराज्य संस्था, कल्पना प्रकाशन, नांदेड.
६. भणगे रविंद्र पांडुरंग, भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था, पुणे, २०१२.

Local History and Cultural Identity in India

भारतातील स्थानिक इतिहास आणि सांस्कृतिक ओळख

Editor
Dr. Haji Nadaf
Head,
Department of History
Padmabhushan Dr. Vasantodada Patil Mahavidyalaya,
Tasgaon

Publishers

Dnyanjyot

Publications

ISBN- 978-81-939729-9-1

Local History and Cultural Identity in India
भारतातील स्थानिक इतिहास आणि सांस्कृतिक ओळख

Sponsored: Indian Council of Social Science Research (ICSSR),
New Delhi

Editor: Dr. Haji Nadaf

Frist Edition: May, 2020

Cover Design: Ms. Kirti Kolap

Publication: Dnyanjyot Publication, Kolhapur

Printed by: Shrikant Printers, Daulat Nagar, Kolhapur

Publishers:

 Dnyanjyot
Publication

© Principal, Padmabhushan Dr. Vasantodada Patil Mahavidyalaya,
Tasgaon, 416312

Rs: 350/-

All rights reserved. This Book or any part there of ay not be reproduce in any form without the written permission of the publisher.

Disclaimer: *The Views expressed by the authors in their articles, reviews etc. insight issue are their own. Editor and publisher are not responsible for them. All disputes concerning the book shall in the court at Tasgaon, Maharashtra.*

अनुक्रमणिका

1. स्थानिक इतिहास समजाच्या नव्या दिशा	डॉ. नारायण भोसले	१-५
2. स्थानिक इतिहास संशोधनाच्या सहाय्यक पद्धती	डॉ. अवनिश पाटील	६-१८
3. स्थानिक इतिहासाचे उपयोजन	डॉ. सुरेश शिखरे	१९-२९
4. सूक्ष्म किंवा अंशदायी इतिहालेखन: थोडक्यात परिचय	सचिन बोलाईकर	३०-३३
5. स्थानिक इतिहासाची साधने	डॉ. अर्चना जाधव	३४-४६
6. मराठेकालीन ग्राम: रचना व स्थानिक इतिहास	डॉ. हाजी नदाफ, डॉ. दिपक जाधव	४७-६४
7. स्थानिक इतिहासलेखनातील समस्या: कसबा बीड गावाच्या संदर्भात	एम. बी. थोरात	६५-६८
8. कौटुंबिक इतिहास: मराठा इतिहासातील शिंदे घराणे	डॉ. तानाजी हवालदार	६९-७२
9. बोरगावचे मराठेकालीन स्वामिनिष्ठ चिटणीस घराणे: एक कौटुंबिक इतिहास	डॉ. चंपाताई बोधले	७३-७५
10. पेठ वडगाव नगरपरिषद: स्थानिक प्रशासन व कार्य	प्रमोद कराडे	७६-८०
11. A Glimpse of the Urban History of Belgaum City	Dr. Pratibha Chikmath	८०-८७
12. Local History of Raybag	Dr. Vasant Malage	८८-९९
13. कासेगाव मधील देशमुखांची गढी: स्थानिक परिप्रेक्ष	डॉ. रविराज कांबळे	१००-१०३
14. मध्ययुगीन मराठेकालीन किल्ला वसंतगड	सुनिता भोसले	१०४-१०८
15. Tribal Social Reformer: Tarabai Modak (Tribal Rural Child Education in Bordi and Kosbad)	Dr. Mrs. Swati Sarode	१०९-११३
16. पाचगणी मधील एम.आर.ए. सेंटर: एक प्रेक्षणीय स्थळ	डॉ. सुनिल पवार	११४-११८
17. Historical Glimpse on Shri Shahu Chhatrapati Mill's Kolhapur	Dr. Priyanka Sarvalkar	११९-१२३
18. स्वातंत्र्यलढ्यातील रेंदाळ गावचे योगदान	डॉ. सुप्रिया खोले	१२४-१२८
19. कोल्हापूरचा पंचगंगा नदी घाट: एक स्थानिक इतिहास	बाबली गावडे	१२९-१३३
20. राधानगरी धरण: प्रकल्प व प्रकल्पग्रस्तांचे पुनर्वसन	सिद्धनाथ गाडे, राम सुतार	१३४-१३८

मुंबई कर्नाटकातील अस्पृश्यता निवारण चळवळीतील देवराय इंगळे यांचे योगदान

डॉ. रणजीत माने

प्रस्तावना: एकोणीसाव्या शतकात आगोदर सामाजिक आणि नंतर राजकीय पातळीवर आलेल्या परिवर्तनाच्या पार्श्वभूमीवर हळुवारपणे परंतु निश्चितपणे देशभर अस्पृश्यमुक्तीची चळवळ सुरू झाली होती. या चळवळीत जसे उच्चवर्णीय सुधारक होते, तसेच १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात अस्पृश्य जातीतील समाजसुधारकही पुढे आलेले दिसतात. अस्पृशोद्धाराच्या चळवळीचे पहिले श्रेय महात्मा जोतिबा फुले यांना जाते. म्हणून महात्मा फुले यांना सामाजिक क्रांतिचे आग्रदूत म्हटले जाते. यानंतर अनुक्रमे विठ्ठल रामजी शिंदे, बाबा वळंगकार यांची नावे घेता येतील. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात सुरू झालेला या अस्पृश्यता मुक्तीचा हा संघर्ष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वातून २० व्या शतकात गतिमान झाला. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडातील ही अस्पृश्यमुक्ती अथवा दलित चळवळ राष्ट्रीय तसेच प्रांतिक पातळीवर घडून आली. तत्कालीन बॉम्बे कर्नाटक म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या बेळगाव, धारवाड व विजापूर या जिल्ह्यात या चळवळीने जोर धरला. त्यामुळे बेळगाव जिल्ह्यामध्येही या चळवळीची सुरवात झाली व त्यातून स्थानिक नेतृत्वाचा उदय झाला.

विसाव्या शतकाच्या सुरवातीस अस्पृशोद्धार/दलित चळवळीमध्ये कार्य करणारे उत्तर कर्नाटकमधील धारवाड, बेळगाव आणि विजापूर जिल्ह्यात कोणतेही प्रभावी नेतृत्व नव्हते. कोल्हापूर संस्थानातील 'माणगाव', येथे २१ व २२ मार्च १९२० रोजी अखिल महाराष्ट्र अस्पृश्य वर्गाची परिषद झाली. त्यापरिषदेचे अध्यक्ष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होते तर, प्रमुख पाहुणे राजर्षी शाहू महाराज होते. वयाच्या ऐन तिशीत या परिषदेचे अध्यक्ष असलेल्या डॉ. आंबेडकरांच्या पुढील व्यापक कार्याचा ही परिषद अनेक अर्थानी प्रारंभबिंदू ठरली. परिषदेच्या अध्यक्षीय भाषणातून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी बहिष्कृत समाजाला एक नवी दिशा दिली, अशा पद्धतीची ही पहिलीच परिषद असल्याचे स्पष्ट करून ते म्हणाले, 'आपल्या उन्नतीबाबतची कळकळ आणि बहिष्कृत वर्गात सुरू असलेली विचारक्रांती ही अपूर्व आहे. अपल्यावर ओढवलेली दुरवस्था ईश्वरी लिलेचा परिपाक नसून, तो इतरांच्या दुष्कृत्यांचा परिणाम आहे.' या परिषदेपासून बाबासाहेबांच्या सामाजिक कार्याची सुरवात झाली. याचा परिणाम दलित समाजामध्ये नवचैतन्य निर्माण होण्यात व नवीन पिढीत नेतृत्व निर्माण करण्यात झाला. बाबासाहेबांनी सामाजिक कार्याची सुरवात केल्यानंतर या कार्यास गती देण्यासाठी २० जुलै १९२४ रोजी मुंबई येथे 'बहिष्कृत हितकारीणी सभेची स्थापना केली. सामाजिक व राजकीयदृष्ट्या तळागाळात फेकल्या गेलेल्यांना भारतीय समाजस इतरांच्या बरोबर आणणे, हे ह्या सभेचे ध्येय होते. अस्पृश्यांना समाजाबाहेर ठेऊन, त्यांना नागरी, धार्मिक वा राजकीय हक्क देण्यात आले नव्हते. त्यांच्या अधिकारांप्रती त्यांच्यामध्ये जागृती निर्माण करणे हा उद्देश या सभेचा होता. या बहिष्कृत हितकारीणी सभेतर्फे जिल्ह्यातून लोकजागृतीसाठी सभा भरविण्याचा कार्यक्रम बाबासाहेबांनी निश्चित केला होता. त्या कार्यक्रमाचा भाग म्हणून बेळगाव जिल्ह्यातील निपाणी या गावी 'मुंबई इलाखा प्रांतिक बहिष्कृत परिषदेचे' तिसरे अधिवेशन दि. ११ व १२ एप्रिल १९२५ रोजी डॉ.

सहा. प्राध्यापक, इतिहास विभागप्रमुख, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, पेठवडगाव

भारतातील स्थानिक इतिहास आणि सांस्कृतिक ओळख

देवदासी पद्धत नष्ट करणे:

बेळगाव जिल्ह्यातील सौंदत्ती येथे डोंगरावर यल्लम्मा देवीचं मंदिर आहे. कर्नाटक, महाराष्ट्र, आंध्र प्रदेश आणि इतर राज्यांतील हजारो भाविक मार्गशीर्ष पौर्णिमा ते पौष पौर्णिमा या काळात देवीच्या दर्शनाला यल्लम्माच्या डोंगरावर येतात. मार्गशीर्ष पौर्णिमेला 'रांडाव पुनव' तर पौष पौर्णिमेला 'आहेव पुनव' म्हणतात. शिवाय चैत्र पौर्णिमेला सर्वात मोठी यात्रा असते. यल्लम्माला सोडल्या जाणाऱ्या मुली, बरेचदा मागासवर्गातील म्हणजे महार, मांग, चांभार जातीच्या असतात. (क्वचितच कुठे मराठा किंवा इतर जातीतला मुलगा किंवा मुलगी सोडली जाते, तेही अशिक्षितपणामुळे किंवा अंधश्रद्धेमुळे) या जातीत आधीच मागासलेपण त्यात अंधश्रद्धा, 'गिबी ही कारणं मुली व मुले सोडायला कारणीभूत होतात. या मंडळीचा देवीवरचा अंधविश्वास इतका पराकोटीचा आहे की साध्या-साध्या गोष्टी जरी आयुष्यात घडल्या तरी त्या देवीच्या कोपामुळे घडल्या, अशी त्यांची समजूत कुणातरी म्हाता-या जोगतिणीने करून दिली तरी ते मुली सोडायला तयार होतात. समाजातील या वाईट प्रथेविरुद्ध जागृती करण्याच्या हेतूने देवराय इंगळे यांनी १९१८ मध्ये 'कर्नाटक बहिष्कृत बोधणी' या नावाचे नाटक लिहिले व ते महारवाडे व मांगवाडे येथे सादर केले जाऊ लागले याच्यामुळे या समाजातील वाईट प्रथेविरुद्ध नाटकातून जागृती घडविण्याचा प्रयत्न प्रभावीपणे प्रयत्न केला. नाटक सादर करण्यापूर्वी ते या वाईट प्रथेविषयी आपल्या प्रभावी भाषणातून लोकांना विचार पटवून देत असत. याचबरोबर 'सोलिया मंगलू' हे आणखी एक देवदासी पद्धतीवर भाष्य करणार नाटक त्यांनी लिहिले होते. या नाटकांच्या माध्यमातून समाजातील देवदासी सारख्या वाईट प्रथेवर भाष्य करून देवदासीच्या सामाजिक प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे काम देवराय इंगळे यांनी केले होते. याशिवाय 'रयतन मागलू' यानावचेही नाटक त्यांनी लिहिले होते, ज्याच्यामाध्यमातून शेतकऱ्यांच्या शोषणावर भाष्य केलेले होते.^६

साधारणपणे १९१८ च्या सुमारास ही नाटक त्यांनी लिहिली होती ज्या काळात कोणत्याही पद्धतीचे सरकारी कायदे या देवदासी पद्धतीबाबत नव्हते. अशा काळात डिस्ट्रिक्ट कलेक्टर यांना पत्र लिहून ही समाजातील वाईट पद्धत बंद करावी यासाठी मागणी केलेली त्यांनी केली होती. शिवाय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मुंबई प्रांतिक कायदेमंडळाचे प्रतीनिधी असताना त्यांची भेट घेऊन देवदासी यांना वारसा हक्क असावा याबाबतची मागणी केलेली होती.

मृत जनावारांचे मांस खाण्यास पद्धत बंद:

तत्कालीन दलित समाजामध्ये मेलेल्या जनावारांचे मांस खाण्याची पद्धत अस्तित्वात होती. त्यामुळे दलित समाजास ही पद्धत बंद करण्याचे आवाहन त्यांनी केले. यासाठी त्यांनी दलित समाजातील तरुणांना एकत्र करून त्यांचे संघटन बनविले आणि गावोगावी जाऊन मांस खाऊ नये यासाठी जागृती करण्यास सुरवात केली.

सारांश: डॉ. बाबासाहेबांच्या मुंबई कर्नाटकच्या भेटीपासून त्यांच्या सामाजिक कार्यापासून प्रेरणा या भागातील नवतरुण वर्गास मिळाली. दलित समाजात त्यांच्या प्रश्नाबाबत जाणीव व जागृती निर्माण करण्याच्या उद्देशाने स्थापन झालेल्या बहिष्कृत हितकरणी सभेच्या प्रभावामुळे या भागात अनेक तरुण सामाजिक कार्यात पुढे आले त्या पैकी देवराय इंगळे हे एक होते. त्यांनी केलेल्या चळवळीतील आडनाव बदलाची चळवळ, देवदासी पद्धतीसारख्या समाजातील वाईट प्रथा नष्ट झाल्या पाहिजेत यासाठी समाजामध्ये या प्रश्नाबाबत जाणीव निर्माण केली पाहिजे हे त्यांनी ओळखले व नाटकासाख्या

भारतातील स्थानिक इतिहास आणि सांस्कृतिक ओळख

ज्याची माध्यमाचा त्यांनी वापर केला. याच काळात अस्पृश्य समाजात मृत जनावरांचे मांस खाण्याची शर्त पद्धत की जी आरोग्याच्या दृष्टीनेही घटक होती. याबाबत ही त्यांचे कार्य महत्वपूर्ण आहे. या चळवळीचा परिणाम म्हणजे तत्कालीन दलित समाजामध्ये जागरूती निर्माण होण्यास सुरुवात झाली. देवरायी पद्धत नष्ट करणे, मृत जनावरांचे मांस खाण्यास बंद करणे यासारख्या चळवळीस व्यापक स्वरूप येण्यास मदत झाली. आडनाव बदलाच्या चळवळीने तर एक संस्कृतिक बदलाच्या चळवळीस सुरुवात झाली. मुंबई कर्नाटकातील दलित चळवळीच्या इतिहासात बेळगाव जिल्हामध्ये घडून आलेल्या चळवळीमध्ये देवराय इंगळे यांचे योगदान निश्चितपणे महत्वपूर्ण आहे.

संदर्भ सूची:

१. <https://bigul.co.in/prasad-kulkarni-writes-about-dr-babasaheb-ambekar-and-century-of-mangaon-parishad/>
२. निपाणीतील डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भाषणे संपा. प्रा. नामदेव मध्याळे सूर्यचंद्र प्रकाशन, कागल २०१८
३. Yadav, M.S., Belgaum district Mahars study paper, Presented in South Indian History Congress Pune, December 11, 1988
४. Kallolikar, S.K., & Yadav, M.S., "Davarai Ingali Samajik Vichargalu", p-111
५. Eradication of Untouchability a case study of post independent Karnataka, Dr. Vijaykumar H. Salimani, Laxmi Book Pub, Solapur 2013, P. 39
६. Contemporary Dalit Movement in Karnataka: A Tale of Social Transformation or Missed Opportunities? Chandrakanth Yatanoor, Vishnuvardhan. Arjun. M, Professor, Dept of political Science. Gulbarga University, Indian Streams Research Journal Volume 2, Issue.11, 2012 P.2

Jayprakash Education Society's
DR. BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDYALAYA

Barrister Tatyasaheb Mane Vidyanagar, Peth Vadgaon - 416112.
Dist. Kolhapur (Maharashtra) Ph.Office : 0230-2471086

(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)

Founder Chairman : **Hon. Adv. Nanasaheb S. Mane**
B.A., LL.B., Ex-NLA

Chairman : **Shri. Satish S. Mane**
M.A., M.Phil

Principal : **Dr. S. D. Disale**
M.Sc. Ph.D
Mob. : 7709880950

Book and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during the year (2018-19).

Particulars

Sr. No.	Name of the Teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper
1.	Mrs. S. S. Amrutsagar	AQAR & AAARAF	Role of IQAC in Quality Higher Education
2.	Dr. S. V. Padmakar	भारतीय संविधान समजून घेताना	Edited Book
3.	Dr. S. A. Tavandkar	Wages, Employment & Social Security in India	India: Inclusive Growth & The Employment Challenges
4.	Dr. S. V. Padmakar	विशेष साहित्यकृतीचा अभ्यास	शोभायात्रा: शफाअत खान

Disale

Principal,

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

Role of IQAC in Quality Higher Education

Sunita S. Amrutsagar
Assistant Professor
Dr. Babasaheb Ambedkar College,
Peth vadgaon, Kolhapur.
sunita8216@gmail.com
Mob.No.0 9822470310

Abstract

Education is a light that show the mankind the right direction to surge. The purpose of education is not just making a student literate but adds rational thinking, knowledge and self sufficiency. In order to improve and maintain the quality of higher education NAAC has made it obligatory to establish a strong and empowered IQAC cell in every educational institution. The establishment of IQAC in the institutes of higher education by the National Assessment and Accreditation Council (NAAC) has been brought many substantial changes in the colleges, universities and institutes of higher education. IQAC is being very instrumental in bringing about so many positive changes in the institutes of higher educations. Quality education has become a very important need as well as a matter of concern in the last one decade. Teaching, learning and evaluation process of the institution is one of the most important criterions among the seven criterions to serve as the basis of assessment of colleges. These three components are important pillars of education on which building of the future is to be constructed to touch the new heights. In recent time the numbers of institutions are engaged in providing higher education in India and numbers of students are enrolled for the same but now the 'quality of education' in comparison to the 'quantity' has become the defining element in the 21st century. Quality and excellence should be the vision of every higher education institution. The IQAC has to ensure that whatever is done in the institution for "education" is done efficiently and effectively with high standards. In order to do this, the IQAC will have to first establish procedures and modalities to collect data and information on various aspects of institutional functioning. IQAC is meant for planning, guiding, and monitoring quality assurance and quality enhancement activities of the college.

Keywords: Quality Education, NAAC, IQAC

Introduction

The post independence era saw the higher education system grow at a note-worthy pace. Such that currently it is one of the largest higher education systems in the world. An ever improving higher education system along with the demographic dividend make the perfect recipe for India to be a knowledge super power in the 21st century. However, this will only be true if the concerns of quality access, finance, reorientation of curriculum,

accreditation of institutes etc are taken care of. This will only be possible if we are ready to look at the present with the perspective of future in mind. The system needs to change with the changes in the society and the stakeholders need to accept the flaws and work towards wading them off. His Excellency the president of India, Shri Pranab Mukherjee. Said "education is the true alchemy that can bring India its next golden age". He further said, "I envisage an India where unity of purpose propels the common good, where centre and state are driven the single vision of good governance, where democracy is not merely the right to vote once in five years but to speak always in the citizen's interest, where knowledge becomes wisdom, where the young pour phenomenal energy and talent into collective cause he described education as key to golden age". The quality requires constant efforts so that it is maintained and sustained thoroughly. As Foster rightly says 'Quality is never an accident' rather it requires 'high intention, sincere effort, intelligent direction and skilful execution' so quality is not come to us accidentally rather it requires a constant efforts for an individual or an institute. Therefore in terms of enhancing and sustaining quality in higher education, National Assessment and Accreditation Council (NAAC) has been making constant efforts by introducing new concepts, guiding principles and some measures of developing quality in the institutes of higher learning. The Indian system of higher education has always been undergone so many changes and tackled with challenges since independence. There were so many challenges to which our educational system has responded positively during all these years. One of such substantial changes came in the form of National Assessment and Accreditation Council (NAAC) which was established by the UGC at Bangalore in 1994 in India to ensure and enhance the quality of Indian higher education. As suggested in guiding principles that the functions of NAAC incorporate -performance evaluation, assessment and accreditation and quality up gradation of institutions of higher education. And the prime objective of the accreditation process is to develop a quality conscious system in higher education institutions where excellence, relevance to market needs and participation by all stake holders are ensured.

NAAC and Introduction of IQAC in Colleges/Institutes of Higher Education

National Assessment and Accreditation Council (NAAC), Bangalore has introduced Internal Quality Assurance Cell (IQAC) to all the college and institutions as a post-accreditation quality sustenance measure. As quality enhancement is a continuous process, the IQAC has to become an integral part of the institution's system and needs to work towards fulfillment of the goals i.e. quality enhancement and sustenance in almost all the core elements. The major concern of the IQAC is to develop a system for conscious and consistent improvement in the overall performance of institution. This is expected from IQAC in any university or an institution. Quality is primarily the responsibility of higher education itself, although the government has a special responsibility regarding quality assurance in many countries it is the institution that is responsibility for providing and ensuring quality. IQAC is the totality of systems, resources and information devoted to setting up, maintaining and improving the overall quality and standards of an institution. Thus, if quality is required to be assured we need a structured quality assurance mechanism that makes it possible to monitor,

improve and evaluate quality. Therefore, each and every institution will have to build its own IQAC keeping certain objectives in mind namely monitoring, evaluation quality assurance for specific activities and instruments for quality assurance.

Role of the IQAC

The University Grants Commission (UGC), established in November 1956 as a statutory body of the Government of India through an Act of Parliament, has the unique distinction of being the only grant giving agency in the country which has been vested with two responsibilities that of providing funds and that of coordination, determination and maintenance of standards in institutions of higher education. To monitor standards of the higher educational institutions the UGC has established the National Assessment and Accreditation Council (NAAC) as an autonomous body, under section 12(ccc) of its Act in September 1994. NAAC has been instilling a momentum of quality consciousness amongst Higher Educational Institutions, aiming for continuous improvement. However, lasting improvements in standards cannot come about only by accreditation from outside, once in five years. An internal mechanism for sustenance, assurance and enhancement of the quality culture of education imparted by them, therefore, become essential. Many HEIs already have established the Internal Quality Assurance Cell (IQAC) as a post accreditation quality sustenance activity. Recognizing the importance of such institutional internal quality system the UGC has taken a policy decision to direct all colleges to establish IQAC for which it has decided to provide seed financial assistance. NAAC proposes that every accredited institution establish an Internal Quality Assurance Cell (IQAC) as a post accreditation quality sustenance measure. Since quality enhancement is a continuous process, the IQAC will become a part of an institution's system and work towards realizing the goals of quality sustenance and enhancement. The prime task of the IQAC is to develop a system for conscious, consistent and catalytic improvement in the performance of institutions. IQAC is meant for planning, guiding and monitoring Quality Assurance and Quality Enhancement activities of the college. Recognizing the importance of such institutional Quality System the U.G.C has taken decision to provide financial assistance to colleges.

The IQAC Structure

The IQAC shall be constituted under the chairmanship of Principal. He / She may be assisted by a Coordinator who shall be a senior faculty member. This position may be held as an additional charge by the faculty member concerned, or a new position of a full-time Director/Coordinator may be created and a person is selected and appointed or a senior faculty member is posted by redeployment

Composition of the IQAC

IQAC may be constituted in every institution under the Chairmanship of the Head of the institution with heads of important academic and administrative units and a few teachers and a few distinguished educationists and representatives of local management and stakeholders.

The composition of the IQAC may be as follows:

1. Chairperson: Head of the Institution
2. Teachers to represent all level (3 to 8)
3. Few Senior administrative officers
4. One member from the Management
5. One/two nominees from local society, Students and Alumni
6. One/two nominees from Employers /Industrialists/stakeholders
7. One of the senior teachers as the coordinator/Director of the IQAC

Objective

The primary aim of IQAC is

- To develop a system for conscious, consistent and catalytic action to improve the academic and administrative performance of the institution.
- To promote measures for institutional functioning towards quality enhancement through internalization of quality culture and institutionalization of best practices.

Strategies

IQAC shall evolve mechanisms and procedures for

- a) Ensuring timely, efficient and progressive performance of academic, administrative and financial tasks;
- b) The relevance and quality of academic and research programmes;
- c) Equitable access to and affordability of academic programmes for various sections of society;
- d) Optimization and integration of modern methods of teaching and learning;
- e) The credibility of evaluation procedures;
- f) Ensuring the adequacy, maintenance and proper allocation of support structure and services;
- g) Sharing of research findings and networking with other institutions in India and abroad.

Functions

Some of the functions expected of the IQAC are:

- a) Development and application of quality benchmarks/parameters for various academic and administrative activities of the institution;
- b) Facilitating the creation of a learner-centric environment conducive to quality education and faculty maturation to adopt the required knowledge and technology for participatory teaching and learning process;
- c) Arrangement for feedback response from students, parents and other stakeholders on quality-related institutional processes;

- d) Dissemination of information on various quality parameters of higher education;
- e) Organization of inter and intra institutional workshops, seminars on quality related themes and promotion of quality circles;
- f) Documentation of the various programmes/activities leading to quality improvement;
- g) Acting as a nodal agency of the Institution for coordinating quality-related activities, including adoption and dissemination of best practices;
- h) Development and maintenance of institutional database through MIS for the purpose of maintaining /enhancing the institutional quality;
- i) Development of Quality Culture in the institution;
- j) Preparation of the Annual Quality Assurance Report (AQAR) as per guidelines and parameters of NAAC, to be submitted to NAAC.

Benefits

IQAC will facilitate / contribute

- a) Ensure heightened level of clarity and focus in institutional functioning towards quality enhancement;
- b) Ensure internalization of the quality culture;
- b) Ensure enhancement and coordination among various activities of the institution and institutionalize all good practices;
- c) Provide a sound basis for decision-making to improve institutional functioning;
- d) Act as a dynamic system for quality changes in HEIs;
- e) Build an organized methodology of documentation and internal communication.

Some Suggestions for Making IQAC More Vibrant and Active in the Institutions:

1. Display the mission of the institute.
2. Feedback forms from students about quality of the institution.
3. A two member research advisory committee can be constituted to guide for research projects.
4. Formation for quality circles
5. The Head of an institution should create an atmosphere of cooperative partnership in achieving quality.
6. IQAC must be made statutory apex body similar to local management committee (LMC).
7. The awareness towards quality and excellence must be taken into consideration rather than the position of the person in the seniority list for being selected as a coordinator.
8. IQAC Meetings should be regularly conducted at least thrice in an academic year and whose proceedings should be properly recorded and seriously implemented as well as monitored.

9. IQAC must go through SWOT analysis as a periodic activity and evolve the mechanism which is made reutilized by the Principal and coordinator by assigning duties to the stakeholders.
10. Accountability of each stakeholder is to be made mandatory and proper credit is given to the good quality work.
11. At the same time there should be provision for the relevant punishments for the ignorance and negligence to duties.

Conclusion:

The role of IQAC for the quality enhancement in higher education is distinct and important as it works towards improving and maintaining the quality. Quality and excellence are results of team work leaded by the leaders like principal and coordinator of IQAC. However the leaders should work on the guidelines of IQAC with proper realization of the democratic role of IQAC and accountability of their own role. The IQAC has been constantly involved in the management and maintaining the quality of education. Thus, IQAC of is an importance and effective and efficient coordination and monitoring mechanism. The role of IQAC is very instrumental in bringing about so many positive changes in and around the college premises. Moreover, IQAC can create a very good academic atmosphere in the premises so that the quality is maintained and enhanced time to time.

References

1. Guidelines of IQAC and submission of AQAR November 2017
2. Dr. Santosh Bais (2016). IQAC is a Tool for Quality of Higher Education
3. Guidelines for IQAC operations NAAC document
4. UGC Guidelines for IQAC
5. Dr. R.T. Pawar Dr. S. S. Solanke (2015) Role of IQAC in Quality Enhancement of The Colleges

ભારતીય સંવિધાન

સમજૂન ઘેતાના...

संपादक

प्रा. डॉ. सर्जेराव पद्माकर
शोभा चालुके-म्हमाने

Only watch him for
another 100 years, come

भारतीय संविधान समजून घेताना...

संपादक
डॉ. सर्जेराव पचाकर
शोभा चाळके-म्हमाने

संवाद प्रकाशन, कोल्हापूर

भारतीय संविधान समजून घेताना...

संपादक

डॉ. सर्जेराव पद्माकर, शोभा चाळके-म्हमाने

Bhartiy Sanvidhan Samjun Ghetana...

Dr. Sarjerao Padmakar, Shobha Chalke-Mhamane

प्रकाशक

अनिल म्हमाने/शोभा चाळके

संचालक

संवाद प्रकाशन प्रा. लि.

८७३, क/२, सी बॉर्ड, सिद्धीश्री प्लाझा,

राजाराम रोड, कोल्हापूर- ४१६००२

मो. ०९८२२४७२१०९, ०९८९०५५४३४०

Email-anilnirmiti@gmail.com

प्रथमावृत्ती : १० नोव्हेंबर, २०१८

मुखपृष्ठ : गंगाधर म्हमाने

मुद्रक : मिरर ऑफसेट, कोल्हापूर

ISBN : 978-93-87322-09-7

स्वागतमूल्य : रु १२०/-

अर्पण...

संविधानाची जागृती

करणाऱ्या रस्त्यावरच्या हरएक

कार्यकर्ता-बंधु-भगिनिना....

99

डॉ. काम्या किरवले गौरव ग्रंथाचे संपादन.

: तस्यजानी डॉ. ज. रा. दाभोले

9 789147 122042

સેવાક પ્રજ્ઞાદાન પ્રા. લિ,
www.prajnaadan.org

ISBN: 978-93-83797-49-1

WAGES, EMPLOYMENT AND SOCIAL SECURITY IN INDIA

Editorial Board

Dr. S. Y. Hongekar (Executive Editor)
Principal, Vivekanand College (Autonomous), Kolhapur

Dr. Kailas S. Patil (Editor)
Dr. Somnath V. Kale (Co-Editor)
Mr. Ashish Bhasme (Co-Editor)

Mr. Y.D. Hartale (Co-Editor)
Mr. S. R. Patil (Co-Editor)
Dr. Rashmi Godhi (Co-Editor)

"Dissemination of Education for Knowledge, Science & Culture"
- Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha , Kolhapur
Vivekanand College (Autonomous), Kolhapur

CONTENT

Sr. No	Article Name	Author Name	Page No.
1	Challenges and Opportunities in Laundry Business: A Case Study of Kolhapur District	Miss. Sunanda R. Parit Dr. D. K. More	1-7
2	Trends and Patterns of Employment in India	Dr. T. K. Udgirkar D. K. Pathrut	8-11
3	Employment Generation: Mgnrega in Maharashtra	Miss. Sarikavishwas More	12-18
4.	Growth of Indian Leather and Footwear Industry	Dr. Prakash Y. Burute	19-24
5	Woman Participation and Impact of Mgnrega in Tamil Nadu	Vishnupriya B	25-30
6	A Study in Employment Exchange in India: Challenges and Suggestions	Dr. Sanjay Arun Giri	31-37
7	Trends of Employment, Unemployment and Labour Force of India	Prof. Dr.Sujata J.Patil	38-43
8	Employment Generation through Five Year Plans	Mrs. Rashmi .A. Godhi	44-52
9	Competency Mapping: A Technique of Performance Improvement	Mrs Pooja C. Parishwad	53-57
10	Trends and Problems of Working Womens in Organized Sector in India	Mr. Mane Yogesh Balbhim	58-62
11	Make in India and Employment Trends	Dr. Kailas Sunil Patil	63-67
12	Unemployment to Forced Labor: The Face of Prostitution	Shalini Sharma	68-78
13	Migration, Urbanization and Emerging Challenges in India	Dr. Sanjay K. Chavan	79-86
14	Different Schemes for Labour and Employment in India	Mr. S.B. Shinde	87-89
15	Young Generation Employment and Unemployment in India	Prof. Dr. Mahendra D.Ingole	90-104
16	Unemployment in India: Problems and Solutions	Prof. Sudhir V. Panchagalle Dr. Ravindra D. Gaikwad	105-110
17	India: Inclusive Growth and the Employment Challenge	Prof. Dr. Surekha Anil Tawandkar	111-122
18	Review of Mgnrega through Promotion of Sericulture Business in Maharashtra	Dr. Tukaram Maruti Rabade	123-128
19	Youth are in the Dilemma Of Creed: A Study of the Current Status of Social Security of Mang Community in Maharashtra	Prashant Vaidande, Dr.Devanand Shinde	130-144

INDIA: INCLUSIVE GROWTH AND THE EMPLOYMENT CHALLENGE

Prof. Dr. Surekha Anil Tawandkar

Dr. Babasaheb Ambedkar College, Peth Vadgaon

Dist. Kolhapur. Mob. 8007279741

Abstract:

According to United Nations Development Programme (UNDP), India will witness a major shortage of jobs in the next 35 years. As per a report released by (UNDP) on April 27, 2016, India will face employment problems in the future and there will be a shortage of jobs in the country in next 35 years. As suggested by UNDP, India with high low-income population, big agricultural sectors and high rural to urban migration should focus on specific industries to create more jobs, especially in manufacturing sector, but in India the manufacturing base is still small. So most important challenge is finding jobs for a growing population. In India other problem is a large informal sector. While the informal economy employs a large number of low wage workers, it leads to many problems, including inadequate protection for workers. Rising wage inequalities in India, is a result of the widening wage gaps between people with higher education and those at lower levels of schooling. "Without intervention, today's inequalities in education will become tomorrow's inequalities in the distribution of wealth and wider opportunities for human development." The main object of this research is to search productive employment ways from investment.

India's sustained average growth rate of 7% over the last decade has not been accompanied by sufficient growth in employment. While half of India's population is below the age of 26, the increasing demand for jobs is not being met by the creation of sufficient new economic opportunities. The annual demand for new jobs in India is estimated as 12-15 million, leaving India with a shortage of between 4-7 million jobs each year. This is further compounded by the 300 million people of working age outside of the labour force. India's official unemployment rate of 3.5% masks the magnitude of the jobs crunch.

Objectives of the Research Paper

- 1) To find an elements of inclusive growth.
- 2) To search investment sectors.
- 3) To search way of Economic growth.
- 4) To understand 'Green Economy'.
- 5) To search relation between inclusive growth and employment.
- 6) To search relation between population, growth and economic development.

7) To understand 'sustainable economic growth'.

India is the 7th major country by area and 2nd by population. It is the 12th largest economy at market exchange rate. Decreasing of poverty and other disparities and raising of economic growth are major objectives of the nation through inclusive growth.

Inclusive growth means economic growth that creates employment opportunities and helps in reducing poverty. It means having access to essential services in health and education to the poor. It includes providing equality of opportunity empowering people through education and skill development.

Inclusive growth is a concept that advances equitable opportunities for economic participants during economic growth with benefits incurred by every section of society. This concept expands upon traditional economic growth models to include focus on the equity of health, human capital, environment quality, social protection and food security.

The definition of inclusive growth implies direct links between the macroeconomic and microeconomic determinants of the economy and economic growth. The microeconomic dimension captures the importance of structural transformation for economic diversification and competition. While the macro dimension refers to changes in income aggregates such as country's gross national product (GNP) or gross domestic product (GDP) total factor productivity and aggregate factor inputs.

Sustainable economic growth requires inclusive growth. Maintaining this is sometimes difficult because economic growth may give rise to negative externalities, such as a rise in corruption, which is a major problem in developing countries. Nonetheless, an emphasis on inclusiveness – especially on equality of opportunity in terms of access to markets, resources and an unbiased regulatory environment is an essential ingredient of successful growth. The inclusive growth approach takes a longer term perspective, as the focus is on productive employment as a means of increasing the incomes of poor and excluded groups and raising their standards of living.

GREEN ECONOMY:

The green economy is defined as an economy that aims at reducing environmental risks and ecological scarcities, and that aims for sustainable development without degrading the environment. It is closely related with ecological economics but has a more politically applied focus. United Nations Environment Programme argues "that to be green economy must not only be efficient, but also fair. Fairness implies recognizing global and country level equity dimensions, transition to an economy that is low-carbon, resource, efficient, and socially inclusive."

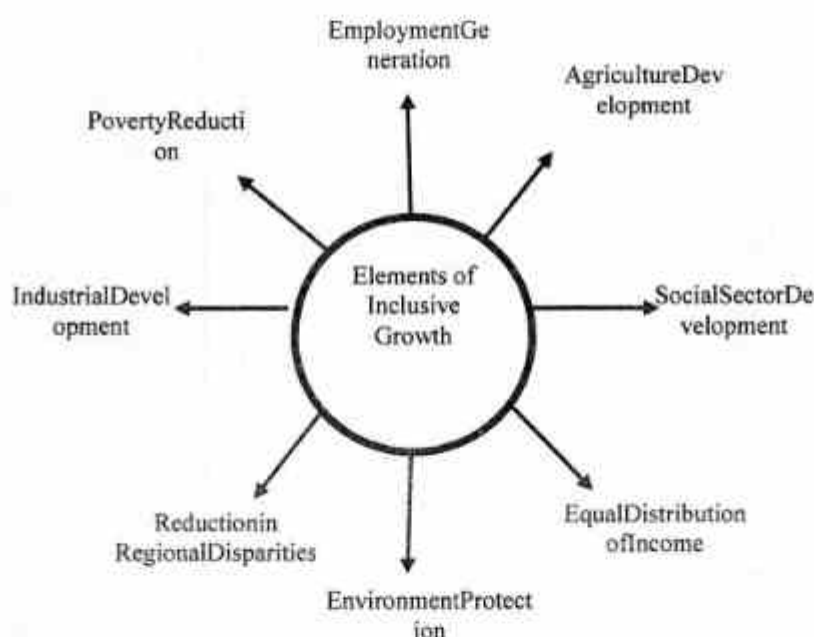

Financial Inclusion –

Financial inclusion is where individuals and businesses have access to useful and affordable financial products and services that meet their needs that are delivered in a responsible and sustainable way. Financial inclusion is defined as the availability and equality of opportunities to access financial services. Those that promote financial inclusion argue that financial services can be viewed as having significant positive externalities when more people and firms participate. One of its aim is to get the unbanked and under banked to have better access to financial services. The availability of financial services that meet the specific needs to users without discrimination is a key objective of financial inclusion.

Elements of Inclusive Growth –

Elements of inclusive growths are employment generation, agriculture development, social sector development and equal distribution of income, environment protection, reduction in regional disparities, industrial development and poverty reduction.

Invest Sectors and Way of Economic Growth Make in India–

Make in India is a major new national programme of the Government of India designed to facilitate investment, foster innovation, enhance skill development, protect intellectual property and build best in class manufacturing infrastructure in the country. The primary objective of this initiative is to attract investments from across the globe and strengthen India's manufacturing sector. It is being led by the Department of the Industrial Policy and Promotion (DIPP), Ministry of Commerce and Industry, Government of India. The Make in India programme is very important for the economic growth

in India, as it aims at utilising the existing Indian talent base. Creating additional employment opportunities and empowering secondary and tertiary sector. The programme also aims at Improving India's rank on the Ease of Doing Business Index by eliminating the unnecessary laws and regulations, making bureaucratic processes easier, making the Government more transparent, responsive and accountable.

The focus of Make in India programme is on 25 sectors. These include: automobiles, aviation, chemicals, IT and BPM, pharmaceuticals, construction, defense manufacturing, electrical machinery, food processing, textiles and garments, ports, leather, media and entertainment, wellness, mining, tourism and hospitality, railways, automobile components, renewable energy, biotechnology, space, thermal power, roads and highways and electronics systems.

FOREIGN DIRECT INVESTMENT:-

Since the launch of Make in India, Foreign Direct Investment (FDI) in India has followed an extremely positive trend. FDI Equity Inflows witnessed a growth of 63% while FDI Inflow hit the 55% mark (over the corresponding period previous to it) FDI inflow from April 2014 to December 2017 (USD 208.99 billion) is 39.24% of the overall FDI received in the country since April 2000 (USD 532.552 billion). For the first time India crossed the USD 50 billion mark in FY 2015-16 with USD 55.45 Billion in FDI, due to the investment friendly policies and opening up of FDI allowance in various sectors. The highest FDI inflow of USD 60.8 Billion in 2016-17 was also witnessed during this period.

Some investment sectors are as follows-

i) AUTO and AUTO COMPONENTS: THE TRAILBLAZER –

Link wise, the Auto and Auto Components sector witnessed a 77% growth in FDI equity inflows during April 2014-March 2017 as compared to April 2011 to March 2014. FDI equity inflows have increased by 10% in the first three quarters of the financial year 2017-18 (till December 2017) when compared to the same period in FY 2016-17.

ii) ELECTRICAL MACHINERY: SPARKING A REVOLUTION –

The electrical machinery sector was witness to an incredible 242% growth in FDI equity inflows during April 2014-March 2017 as compared to April 2011 – March 2014.

iii) TEXTILES: WEAVING A NEW SUCCESS STORY –

In Textiles, 124% growth was recorded in FDI equity inflows during April 2014-March 2017 as compared to April 2011-March 2014. What's more, FDI equity inflows have also increased by 14% over the first three quarters of the Financial Year 2017-18 (till December 2017)

INDIA RANKS 77 IN WORLD BANK'S DOING BUSINESS REPORT 2019 –
Five highlights from world Bank's doing Business 2019 Report.

1) Improvement over the last two years:-

In the latest iteration of World Bank's Doing Business 2019 Report, India once again made significant strides, a jump of 23 places to reach rank 77 out of 190 economies, this jump is even more significant given India's 30 place jump last year, which had brought it to Rank 100. This is a rare feat for any large country. India is now the best ranked from the South Asian region.

2) SIGNIFICANT JUMPS OVER THE LAST 4 YEARS:-

World Bank once again recognized India as one of the top 10 improvers in this year's assessment, for the second year in the row. India has improved by 53 positions in the last two years, and 65 positions in the last four years. India is the first South Asian and BRICS nation to have achieved this.

3) KEY INDICATORS WHERE INDIA IMPROVED ITS RANK THIS YEAR:-

India improved its rank in 6 of the 10 indicators measured by World Bank. The 2 most significant improvements were those in the indicators for construction permits (Jump of 129 spots to rank 52) and for Trading Across Borders (Jump of 80 spots to rank 66). The indicators where India gained ground are starting a Business, Getting Credit, Getting Electricity and Enforcing Contracts.

4) IMPROVEMENT IN TRADING ACROSS BORDERS AND IMPROVEMENT IN DEALING WITH CONSTRUCTION PERMITS :-

India streamlined the process of obtaining a building permit and made it faster and less expensive to obtain a construction permit. India also reduced the time and cost to export and import through various initiatives, including the implementation of electronic sealing of containers, the upgrading of port infrastructure and allowing electronic sealing of containers, the upgrading of port infrastructure and allowing electronic submission of supporting documents with digital signatures.

5) IMPROVEMENT IN DISTANCE TO FRONTIER SCORE OVER THE YEARS:-

The Continued relentless drive by the Government to push hard regulations and reforms in order to improve the business climate of the country is validated by India's consistent improvement over the last few years. India's Distance to Frontier (DTF) score, a measure to how close a country is to global best practices, has been improving consistently since the last few years.

Foreign Direct Investment –

Key Developments in India –

1) HISTORIC TAX REFORM –

The Goods and Service Tax (GST) came into effect across India from July 1, 2017. GST has turned all 36 states and union territories of India into one common market. By curbing cascading taxes, GST has also reduced the cost of local production. GST is expected to bring more business from the

unorganized to the organized sector their by increasing efficiency and productivity and attracting more foreign direct investment (FDI). Paying taxes has become easier in India because of factors like the introduction of GST and digitisation of processes. A fact that is captured succinctly in the World Bank doing Business Report 2018. India improved its ranking on the Paying Taxes indicator in the report by 53 places.

2) DIGITISATION DRIVE –

Systems from taxation to incorporating a company are being moved online. For example, on October 2, 2016 the Minister of Corporate Affairs (MCA) introduced a simplified electronic form called SPICE that makes it possible to incorporate a company in India in just one day. In 2017, the Central Board of Direct Taxes tied up with the MCA to make Permanent Account Number (PAN) and Tax Deduction Account Number (TAN) available in a day to businesses that register through the SPICE electronic form.

A new online system has also streamlined the process for getting construction permits, reducing both the number of procedures and the time required to get a permit. This last step has improved India's ranking on the Construction Permits Indicator of the world Bank Doing Business Report.

3) NEW INSOLVENCY CODE –

Enacted on May 28, 2016 the Insolvency and Bankruptcy Code 2016 consolidates all rules and laws relating to insolvency into a single legislation and brings India's bankruptcy code on par with global standards. The code is designed to promote entrepreneurship it enables companies to tide over financial difficulties and restructuring while still fulfilling orders. It also promotes greater confidence among investors and increases availability of credit, by strengthening procedures. By October 2017, more than 2050 insolvency applications had been filed before the National Company Law Tribunal and 112 applications had been admitted. The code has helped India improve ease of doing business. India moved up 33 ranks in the Resolving Insolvency indicator of the World Bank is Doing Business Reports in 2017.

4. INTITUTIONAL REFORMS –

A social revolution is brewing in India under the monikar JAM: Jan Dhan Yojna for financial inclusion, Aadhar biometric identification and mobile telecommunications.

The Prime Minister's Jan Dhan Yojana (PMJDY) is a financial inclusion programme that makes services like banking, remittance and insurance available to every Indian at affordable cost. Beneficiaries can open a zero balance. As of August 16, 2017, 295 million new bank accounts had been opened under the PMJDY. More than 176 million of these accounts are in rural India, and around 145 million are operated by women.

Aadhar is an ambitious biometric identification system. As of 2017, the Unique Identification Authority of India had issued a unique 12 digit Aadhar number to more than 1.19 billion Indians covering 99.9% adults in the country.

Mobile phone adoption has been impressive in India by any standards. Already there are more than 1 billion mobile phone subscribers in India. Plans are underway to deploy 5G services for consumers as early as 2020.

5) RADICAL CHANGES IN FDI POLICY REGIME-

FDI liberalization in 87 policy areas across 21 sectors is paying off on June 20, 2016, Government of India radically liberalized the FDI regime. The objective was to increase FDI inflow, of course, but also provide major impetus to employment and job creation. Now, most of the sectors are under automatic approval route. Sectoral caps across major sectors including defence and aviation have been increased to 100% With these changes, India is now one of the most open economies in the World for FDI. In 2017, India retained its position as the World #1 Greenfield FDI destination.

6) INFRASTRUCTURE PUSH –

Programmes to build infrastructure and connect India are picking up pace. New railway lines have been constructed in 2017 at an expenditure of Rs. 4,531.93 crore. A five year plan to build 83,677 km of roads has begun. Of this ambitious target, the BharatMala Pariyojana Programme will account for 34,800 km of roads and create 14.2 crore mandays of job in the process. The remaining 48,877 km will be developed by the National Highway Authority of India and the Ministry of Road Transport and Highways.

The Sagarmala Programme on the other hand focuses on connectivity by sea. It envisages a role for multiple central ministries and agencies as well as state governments to complete 415 projects in just 20 years till 2035. The project are across port modernization, new port, development, port connectivity, enhancement, port-linked industrialization and coastal community development.

7) TECHNOLOGY READINESS –

More than 1,00,000 Gram Panchayats or Village Councils now have access to high-speed broadband, thanks to Government of India's BharatNet Project. BharatNet is probably the world's largest rural broadband project. BharatNet is expected to make digital delivery of services for health, education, livelihood, skill training, e-agriculture and e-commerce available to the rural poor, in addition to generating massive employment opportunities. Apart from BharatNet, India has more than 1 Billion mobile phone subscriptions and 462 million Internet users. India improved its ranking on the Technology Readiness Pillar of the World Economic Forum's Global Competitiveness Index 2017 by three places.

8) RENEWABLE ENERGY –

The Government of India has set an ambitious target to install 175 GW renewable power capacity by the end of 2022. This includes 60 GW from solar power, 10GW from biomass power and 5 GW from small hydro power.

FDI IN INDIA (Latest Update May 2018)

India has been ranked 11th in the Global FDI Confidence Index 2018, making in the 2nd highest ranked emerging market for FDI. FDI equity inflows to India reached US \$ 35.84 billion during 2017-18. While the cumulative FDI equity inflows to the country from April 2000 to Dec. 2017 reached US \$ 338.05 billion.

About FDI in India –

Apart from being a critical driver of economic growth, foreign direct investment (FDI) is major source of non-debt financial resource for the economic development of India. Foreign Companies invest in India to take advantage of relatively lower wages, special investment privileges such as tax exemptions, etc. For a country where foreign investments are being made, it also means achieving technical know-how and generating employment.

The Indian government's favorable policy regime and robust business environment have ensured that foreign capital keeps flowing into the country. The government has taken many initiatives in recent years such as defence, PSU Oil refineries, telecom power exchanges and stock exchanges among others.

India has become the most attractive emerging market for global partners (GP) investment for the coming 12 months, as per a recent market attractiveness survey conducted by Emerging Market Private Equity Association (EMPEA).

The World Bank stated that private investments in India is expected to grow by 8.8% in FY 2018-19 to overtake private consumption growth of 7.4 percent and thereby drive the growth in India's gross domestic product (GDP) in FY 2018-19 Exchange Rate Used : INR 1=US \$ 0.014099 as on August 31, 2018.

SECTORWISE TARGETS –

1) Agriculture –

India is expected to achieve the ambitious goal of doubling farm income by 2022. The agriculture sector in India is expected to generate better momentum in the next few years due to increased investment in agricultural infrastructure such as irrigation facilities, warehousing and cold storage. Furthermore, the growing use of genetically modified crops will likely improve the yield for Indian farmers. India is expected to be self-sufficient in pulses in the coming few years due to concerted efforts of scientists to get early maturing varieties of pulses and the increase in minimum support price.

The government of India targets to increase the average income of a farmer household at current prices to Rs. 2,19,724 (US \$ 3,420.21) by 2022-23 from Rs. 96,703 (US \$ 1,505.27) in 2015-16.

2) Automobile –

The automobile industry is supported by various factors such as availability of skilled labour at low cost, robust R&D centers and low cost steel production. The industry also provides great opportunities for investment and direct and indirect employment to skilled and unskilled labour. Department of Industrial Policy and Promotion (DIPP), Automotive Component Manufacturers Association of India (ACMA) Indian Automotive Industry (including component manufacturing) is expected to reach Rs. 16.16 – 18.18 trillion (US \$ 251.4-282.8 billion) by 2026. Two wheelers are expected to grow 9 percent in 2018.

3) e-Commerce –

The e-commerce has transformed the way business is done in India. The Indian e-commerce market is expected to grow to US \$ 200 billion by 2026 from US \$ 38.5 billion as of 2017. Much growth of the industry has been triggered by increasing internet and smartphone penetration.

The e-commerce industry been directly impacting the micro, small and medium enterprises in India by providing means of financing, technology and training and has a favorable cascading effect on other industries as well.

4) Banking Sector –

As per the Reserve Bank of India (RBI) India's banking sector is sufficiently capitalized and well-regulated. The financial and economic conditions in the country are far superior to any other country in the world. Credit, Market and liquidity risk studies suggest that Indian banks are generally resilient and have withstood the global downturn well.

Indian banking industry has recently witnessed the roll out of innovative banking models like payments and small finance banks. RBI's new measures may go a long way in helping the restructuring of the domestic banking industry.

MEASURES TO ENSURE INCLUSIVE GROWTH –

The development agenda of Government is focused on triggering a development process which will meet the objective of not just faster economic growth but also inclusive growth, that is a growth process which yields broad-based benefits and ensures equality of opportunity for all. In this regard the Government has initiated various measures to ameliorate the standard of living of the people and to benefit the people at the lower end of the income distribution through direct intervention by implementing specific poverty reduction and mitigation programmes. This includes Pradhan Mantri Jan-Dhan Yojana (PMJDY), Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Scheme (MGNREGS), National Rural Livelihood Mission (NRLM), Jawaharlal

Nehru National Urban Renewal Mission (RAY), Indira Awas Yojana (IAY), National Health Mission (NHM), Sarva Shiksha Abhiyan (SSA), Rashtriya Madhyamic Shiksha Abhiyan (RMSA), Mid-Day Meal Scheme (MDMS), Integrated Child Development Services (ICDS), Rajiv Gandhi National Drinking Water Mission (RGNDWM), National Social Assistance Programme (NSAP), Swachh Bharat Mission etc. Apart from these all the policy initiatives of the Government which leads to higher GDP growth in the country likely to contribute, individually and collectively in raising the living standard of the common man across the country.

SUGGESTIONS -

Two characteristics of the Indian economy that have historically constrained growth may actually provide new opportunities in the context of a changing economy. The first is a disproportionate share of microenterprises, with 98% of companies employing fewer than 10 workers; the second is the high rate of informality, with 90% of employment generated in the informal sector. In an increasingly digital and service based economy these characteristics could in fact create efficiencies. Three strategies should be undertaken to leverage these opportunities upgrading skills and capabilities; supporting micro enterprise and self-employment and creating new models for social protection.

The service sector is providing immense opportunities for job creation in both traditional and emerging sub-sectors. Currently, this sector accounts for 60% of GDP 30% of employment. Continued growth in domestic and export services is expected it and will be increasingly important in the face of uncertainty in the manufacturing sector, where employment has stagnated at 22% changes in manufacturing processes, especially the potential for increased automation will limit the benefits of labourintensive growth. Structural shifts in the economy due to digitalization are altering the kinds of jobs being created and the skills required for individuals to remain competitive. In order to half workers adopt to changing demand, India must develop an enhanced skills development framework. Such a framework should be accessible driven by demand, linked to employment opportunities and enable individuals to quickly up-skill and re-skill.

The adoption of digital technologies and emergence of digital platforms, such as in e-commerce and digital financial systems, are improving the business viability of microenterprises in India. Additionally, India's micro firms create direct employment and should be an essential part of its employment strategy. In order to support inclusive growth among micro and small-sized firms, India must improve financial connectivity and reorient its skills development strategy. Further, in order to take full advantages of the employment potential of the digital economy, it is essential to improve and

secure digital infrastructure to enable equal access to digital technologies and reduce the digital divide.

As the digital economy begins to generate new opportunities in India, it will be characterized by increased contract work and self-employment. This should be met with new models of social protection and strategies that mitigate risks of shifting labour relations. Social safety nets and social benefits that are typically linked to employment should be accessible to individuals directly potential issues such as depressed wages, low productivity and economic insecurity need to be managed through new policy framework.

A changing global economic environment, structural changes to the Indian economy and digital transformations have the potential to greatly exacerbate the employment challenge. At the same time, a major opportunity for India stems from its existing economic structure that is dominated by the informal sector. New digital technologies will allow India to catalyse growth. Given global trends towards informalisation and self-employment, India is at a strategic advantage to avoid substantial structural adjustments.

India has the opportunity to drive growth from the informal sector, while simultaneously creating stronger linkages between the state and individuals through new, digitally-enabled social protection mechanisms. This opportunity will be accompanied by a major challenge: to effectively skill, up skill and re-skill India's workforce. The immensity of this undertaking is compounded by the lack of a quality formal education among large parts of the population. It is imperative that India leverages digital technologies to bring workers into the labour force, connects individuals to social protection systems and finds ways to effectively prepare people for a changing employment landscape.

MAJOR FINDINGS

The definition of inclusive growth direct links between the macro economics and microeconomics. While studying the micro component the ingredient element cannot be studied. And the microscopic elements cannot be studied while studying the overall component. This is the limit. But the combination of both should be achieved inclusive growth. Many things can be achieved through inclusive development. Many industries are being created through Make in India. The foreign capital is growing in India. Dependency in farming is diminishing. The country is developing through e-commerce. Increasing employment opportunities through digitalization. I think, inclusive development through the Green Economy is possible. The government's role in foreign capital investment is important. Government of India is implementing various schemes, and so the GDP is growing. The economy will develop only after the natural wealth of the rural areas has developed and from there it will create jobs. I think the new employment generation sector is a challenge for the Government of India.

REFERENCES –

Books –

- 1) Gaurav Datt, "Indian Economy", S. Chand & Company 2010, P.P. 547, 548.
- 2) Suresh D. Tendulkar, "Understanding Reforms Post 1991 India", OXFORD University Press, 2012, P.P. 158, 159.

Reports –

- 1) Press Information Bureau Government of India Planning Commission.
- 2) Agricultural and Processed Food Products Export Development Authority (AFEDA).
- 3) Union Budget 2018-19
- 4) Ministry of Agriculture and Farmers Welfare, Crisil.
- 5) Media Reports, Press Releases, Press Information, Bureau, Press trust of India.
- 6) Ministry of state for planning, Shri Rao Inderjit Singh.
- 7) World Bank Business Report 2019.

Websites:

- 1) www.lbef.org
- 2) www.makeinindia.com
- 3) www.pib.nic.in

**शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर, महाराष्ट्र**

दूर शिक्षण केंद्र

एम. ए. भाग-१ : मराठी

सत्र पहिले : अभ्यासपत्रिका क्र. २.१ / सत्र दुसरे : अभ्यासपत्रिका क्र. ६.१

विशेष साहित्यकृतींचा अभ्यास

(शैक्षणिक वर्ष २०१८-१९ पासून)

दूर शिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

विशेष साहित्यकृतींचा अभ्यास

एम.ए.भाग १: मराठी

अभ्यासपत्रिका क्रमांक २.१ व ६.१

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक आणि शीर्षक
सत्र पहिले : अभ्यासपत्रिका क्रमांक २.१ : विशेष साहित्यकृतींचा अभ्यास	
डॉ. गणपत हराळे गणपतराव आरवाडे कॉलेज ऑफ कॉमर्स, सांगली	१. लीळाचरित्र : एकांक - संपा. शं. गो. तुळपुळे
डॉ. अरुण शिंदे नाइट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स, कोल्हापूर	२. आज्ञापत्र - संपा. विलास खोले
प्रा. डॉ. तातोबा बदामे पद्मभूषण डॉ. वसंतरावदादा पाटील महाविद्यालय, तासगाव	३. हिंदू : जगण्याची समृद्ध अडगळ - भालचंद्र नेमाडे
डॉ. सर्जेराव पद्माकर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, पेठ वडगाव	४. शोभायात्रा - शफाअत खान
सत्र दुसरे : अभ्यासपत्रिका क्रमांक ६.१ : विशेष साहित्यकृतींचा अभ्यास	
डॉ. शामसुंदर मिरजकर कला, वाणिज्य महाविद्यालय, मायणी	१. जनाबाईचे अभंग - संपा. रा. चि. डेरे
	२. मराठी गौळण - संपा. वसंत स. जोशी
डॉ. प्रवीण सखाराम लोंढे समन्वयक, दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	३. आठवणींचे पक्षी - प्र. ई. सोनकांबळे
डॉ. नामदेव विक्रम गपाटे बनारस हिंदू विद्यापीठ, वाराणसी	४. चाळेगत - प्रवीण दशरथ बांदेकर

■ संपादक ■

डॉ. अरुण शिंदे
नाइट कॉलेज ऑफ आर्ट्स अँड कॉमर्स,
कोल्हापूर

डॉ. शामसुंदर मिरजकर
कला, वाणिज्य महाविद्यालय,
मायणी

(iv)

सत्र १ : घटक ४

(विभाग ४ Module IV)

शोभायात्रा

शफाअत खान

४.१ उद्दिष्टे

विद्यार्थिमित्रांनो, या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपणांस,

- नाटक या वाङ्मयप्रकाराचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये लक्षात येतील.
- १९८० नंतरच्या काळातील मराठी रंगभूमीचे स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये सांगता येतील.
- १९८० नंतरच्या मराठी नाटकाचे वेगळेपण लक्षात येईल.
- 'शोभायात्रा' या नाटकातील एक वेगळा आशय समजेल.
- नाटकाची संहिता आणि त्याचा प्रयोग यातील फरक समजेल.

४.२ प्रास्ताविक

इ. स. १८४३ साली विष्णुदास भावे यांनी मराठीतील पहिला नाट्यप्रयोग सांगलीमध्ये सादर केला. तेव्हापासून आजतागायत मराठी नाटक काळानुसार सतत बदलत व विकसित होत आले आहे. विष्णुदास भाव्यांच्या पौराणिक नाटकांपासून ते आजच्या नाटकापर्यंत मराठी नाटक आणि रंगभूमीचा प्रवास सतत परिवर्तनशील राहिला आहे. रंजन आणि उद्बोधन ही दोन मुख्य प्रयोजने नाटकाची असतात. नाटक हा दृक्श्राव्य कलाप्रकार असल्याने हे दोन्ही उद्देश साध्य होण्यास मदत होते. मराठी नाटकाने बरीच स्थित्यंतरे अनुभवली आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर अशा दोन्ही कालखंडातील अनेक घटना, प्रसंग आणि त्यायोगे येणाऱ्या जीवनानुभवांना आपल्या लेखणीमध्ये पकडण्याचा प्रयत्न अनेक नाटककारांनी केलेला आहे. अनेकविध जीवनानुभवांचे चित्रण सर्वच कलाकृतीतून येत असताना नाटकातून मात्र ते प्रत्येक कालखंडात प्रभावीपणे मांडल्याचे लक्षात येते. किलोस्कर, देवळ, खाडीलकर, अत्रे, रांगणेकर, शिरवाडकर, कानेटकर, बेडेकर, मतकरी, कोल्हटकर इत्यादी नाटककारांनी मराठी नाट्यवाङ्मय समृद्ध केले आहे. विजय तेंडूलकर, चि. त्र्यं. खानोलकर, एलकुंचवार, सतीश आळेकर, गो. पु. देशपांडे, प्रेमानंद गज्वी, शाम मनोहर, शफाअत खान इत्यादी नाटककारांनी मराठी नाट्यविश्वाला वेगळ्या उंचीवर पोहचवले आहे. प्रस्तुत घटकामध्ये आपण 'शोभायात्रा' या शफाअतखान लिखित नाटकाचा अभ्यास करणार आहोत.

४.३ विषय विवेचन

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात मानवी जीवनामध्ये स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय ही मूल्ये प्रवेशित झाल्याचे चित्र स्पष्ट होत असताना याच काळात स्वातंत्र्यापूर्वी पाहिलेली स्वप्ने पूर्ण झाली का? हा प्रश्न सतावतोय. माणसाच्या जीवनव्यवहारामध्ये अमूलाग्र बदल झाला आहे. मानवी जीवन उन्नत होणारी तत्त्वप्रणाली अधोरेखित होऊ पाहतेय. तितकीच तिला मागे टाकून मूल्यन्हासाची जीवनपद्धतीही डोके वर काढते आहे. 'आम्ही'ऐवजी 'मी'चा प्रवास वाढलेला आहे. भ्रष्टाचार, गुन्हेगारी, हिंसा, जातीयवाद, दंगली इत्यादी घातकी प्रवृत्तींचीही वाढ होते आहे. हेच जगणे प्रत्येक प्रतिभावंताला अस्वस्थ करते आहे व यातूनच अनेक कलाकृतींची निर्मिती होताना दिसते. माणूस असण्यासोबतच त्याच्यातील ढासळलेल्या माणूसपणाचे चित्रण नाटकाच्या प्रांतामध्ये अनेक नाटककारांनी केल्याचे दिसते. विजय तेंडूलकरांनी अशा गोष्टींना हात घातला. त्यांच्या सोबतच अनेकांनी या मानवी व्यवहारांच्या उद्ध्वस्त होत चाललेल्या प्रवृत्तीवर प्रकाश टाकणारी नाट्य संहिता लिहिल्या आहेत. त्यांचे तितकेच प्रयोगही यशस्वी झाले आहेत. शफाअत खान हे यातीलच एका प्रतिभावंत लेखकांचं नाव. त्यांनी अनेक वेगवेगळ्या विषयांवर नाट्यरचना केली आहे. 'शोभायात्रा' या नाटकातून स्वातंत्र्याची पन्नास वर्षे उलटल्यानंतरच्या मानवी अवस्थांचे चित्रण करणाऱ्या एका गंभीर, चिंतनीय व आशयगर्भ अशा विषयाची मांडणी केलेली आहे.

लेखक परिचय

शफाअत खान यांचा जन्म २१ नोव्हेंबर १९५२ रोजी झाला. हे ऐंशीच्या दशकात पुढे आलेले नाट्यकर्मी. शास्त्र विषयात पदवी घेऊन नोकरी करीत असतानाच त्यांनी 'थिएटर, मुंबई' या नावाच्या नाट्यसंस्थेची स्थापना केली. 'भूमितीचा फार्स', 'शोभायात्रा', 'राहिलेले दूर घर माझे', 'पोपटपंची', 'गांधी आडवा येतोय' इत्यादी त्यांची महत्त्वाची नाटके. 'मुंबईचे कावळे', 'गर्दीत गर्दीताना' व 'किस्से' इत्यादी एकांकिका. त्यांच्या अनेक नाटकांचे इंग्रजी, बंगाली, हिंदी, गुजराती, कन्नड इत्यादी भाषेतून अनुवाद झाले आहेत. 'राहिलेले दूर घर माझे' या नाटकास महाराष्ट्र फाऊंडेशन पुरस्कार मिळाला आहे. याशिवाय अनेक पुरस्कारांनी त्यांना सन्मानित करण्यात आले आहे.

नाटकाची निर्मिती

शफाअत खान हे नाव भारतीय रंगभूमीला विषय, आशय व प्रयोग या सर्वच बाबतीत नेहमी अनोखे चित्रण घडवून देणारा नाटककार म्हणून परिचित आहे. त्यांचे 'शोभायात्रा' हे असेच एक नाटक. मुळात हे नाटक लिहायचे म्हणून लिहिले नाही तर त्याचा विषयगाभा हा नंतर तयार झाला आहे. उदयपूरच्या 'वेस्टझोन कल्चरल सेंटर, उदयपूर' या संस्थेने सिल्वासा येथे विविध राज्यातल्या नाटककारांसाठी निवासी शिबिर आयोजित केले होते व मराठी नाटककार म्हणून शफाअत खान यांची निवड झाली होती. आपल्या प्रांतातील स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी झालेल्या एखाद्या स्वातंत्र्यसैनिकाची वीरगाथा मांडणारे व स्वातंत्र्याचा रोमहर्षक इतिहास दाखवणारे नाटक असावे अशी त्या शिबिराची

अट होती व त्यानुसारच फक्त स्वातंत्र्याची पन्नास वर्षे लोटली असतानासुद्धा आपल्या देशात असणाऱ्या विदारक स्थितीचे दर्शन घडविणारे नाटक 'शोभायात्रा' हे साकार झालेले आहे.

या नाटकाचा १९९९ मध्ये प्रयोग झाला व सन २००२ मध्ये ते पुस्तकरूपाने वाचकांच्या हाती आले. या नाटकाचा पहिला प्रयोग २ मे रोजी परळ येथील दामोदर हॉलमध्ये सादर झाला. 'श्री चित्रलेखा' या संस्थेमार्फत हा प्रयोग झाला. हे दोन अंकी नाटक आहे. सुरुवातीला या नाटकाचे शीर्षक 'उजाडलं... पण सूर्य कुठे आहे?' असे होते. ज्यावेळी ते तेंडूलकरांना वाचायला दिले त्यावेळी त्यांनी 'शोभायात्रा' हे नाच सुचविले.

४.३.१ कथासूत्र

भारतीय स्वातंत्र्याला पन्नास वर्षे पूर्ण झाली म्हणून निवडक स्वातंत्र्यवीरांची शोभायात्रा काढण्याचा प्रयोग परदेशी स्थायिक असणाऱ्या 'भाई'च्या सांगण्यावरून केला जातो. यामध्ये झाशीची राणी, महात्मा गांधी, पंडित जवाहरलाल नेहरू, लोकमान्य टिळक, सुभाषचंद्र बोस व बाबू गेनू इत्यादींचा समावेश आहे. पन्नास वर्षांनंतर आपल्या देशाला स्वातंत्र्य मिळविताना कुणाचे व कसे कार्यकर्तृत्व अजरामर झाले त्याची आठवण करणे व त्याविषयी मनाने श्रद्धा व अभिमान बाळगण्याचे कर्तव्यनिष्ठ आणि जबाबदारीची जाणीव लोकांच्या मनामध्ये निर्माण व्हावी हा या पाठीमागचा हेतू आहे. हेतू अगदी चांगला आहे मात्र हे काम एका बड्या गुंडाकडून दुसऱ्या एका स्थानिक गुंडामार्फत पार पडते आहे ही बाब चिंतेची आहे.

ऐतिहासिक स्त्री-पुरुषांची वेशभूषा केलेली उपरनिर्देशित जी पात्रे आहेत, ती त्यांच्या लौकीक जीवनामध्ये विविध प्रश्नांनी ग्रस्त आहेत, ती आत्ममग्न आहेत. राणीचे पात्र करणारी शिक्षिका स्त्री घटस्फोट होण्याच्या भितीने चिंतीत आहे. जाधव वकीलसुद्धा तिच्या नवऱ्याच्या सांगण्यावरून तिला नोटिसीवर सहा करण्यासाठी वारंवार त्रास देतो व ती त्याला नकार देवून नवऱ्याकडेच राहण्याचा विचार करत असते. महात्मा गांधींचे सोंग घेणारा बापट उद्योजक आहे. मात्र त्यांनी उद्योगात भागीदार असलेल्या हुसेन बाटलीवाला या मुस्लीम मित्राला पोलिसांना पैसे देऊन बॉम्बस्फोटाच्या आरोपाखाली अटक केलेली आहे. मात्र त्याचे गुंड मला कधीही घातपात करतील या भितीच्या छायेखाली तो आहे. व्यवसायाने वकील असणाऱ्या जाधवने सुभाषचंद्र बोस यांचे सोंग घेतलेले आहे व तो भाईच्या व इतर गुंडांना कायदेशीररित्या जामीन मंजूर करून अभय देण्याचे काम करतो म्हणजेच तो अप्रत्यक्षपणे गुन्हेगारीलाच सहकार्य करतो. तसेच प्राध्यापक असणाऱ्या व्यक्तीने टिळकांची भूमिका बटवली आहे; मात्र तो पेपरफुटीच्या गुन्ह्यात आपले नाव आल्यापासून स्वतः भितीच्या छायेखाली वावरतो आहे.

असेच इतरही सोंग घेतलेल्या व्यक्तीबाबत आहे. स्वातंत्र्यासाठी स्वतःला अर्पण केलेल्या वीरांचे पन्नास वर्षांनंतर आपण आठवण करत असताना त्यांच्या इतिहासाविषयी सांगायचे-बोलायचे राहू द्या. परंतु बापट, जाधव, सबनीस, प्राध्यापक, बाबू आणि छोट्या इत्यादीं माणसे किती भ्रष्ट, स्वत्वशून्य, संवेदनशून्य, भोगलोलूप आणि स्वाधीन कशी आहे याचे चित्रण या नाटकात पहावयास मिळते. एका

जुनाट हॉलवजा वास्तूमध्ये या सोंगरूपी व्यक्तीच्या माध्यमातून हे नाटक साकारत जाते. पहिल्या अंकामध्ये ही सर्व सोंगे प्रत्यक्ष त्या व्यक्तिमत्त्वाची आणि लगेच आपली मूळ लौकिक ओळखीची- भूमिका जगतांना दाखवलेली आहे. या सर्वांना हाताळतोय तो पावलस कारण बाई वगळता या सर्वांचे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे भाईशी कामानिमित्त संबंध आलेले आहेत. त्यामुळे सर्वजण हे काम करायला तयार आहेत. ज्यावेळी बाईला कळते की ह्या भाईसाठी हे काम करणे सुरू आहे त्यावेळी ती नकार देते; मात्र पावलस हा तिला ढकलून देऊन व प्रसंगी धमकी देऊन काम करण्यास भाग पाडतो. बाबूला सांगतो, बंदुकीचा धाक दाखवून या सर्वांना घेऊन ये. मात्र शेंवटी बाईच्या मातृत्वाच्या हाकेपोटी आणि छोट्याच्या विनवणीपोटी त्याच्या हातातून बंदूक खाली पडते. छोट्या मोठा तिरंगा घेऊन चालण्याचा प्रवास करतो त्याच्यासोबत बाई व बाबूसुद्धा सामील होऊन एका नव्या शोभायात्रेची सुरुवात करतात.

४.३.२ पात्र चित्रण / व्यक्तिरेखा

प्रस्तुत नाटकामध्ये प्रत्यक्ष रंगभूमीवर वावरणारी व काम करणारी मुख्य नऊ पात्रे म्हणजेच व्यक्तिरेखा आहेत. महात्मा गांधी, पंडित जवाहरलाल नेहरू, सुभाषचंद्र बोस, बाळ गंगाधर टिळक, झाशीची राणी, बाबू गेनू, कृष्णा पावलस आणि छोट्या अशा या व्यक्तिरेखा संपूर्ण रंगमंचावर वावरताना दिसतात.

महात्मा गांधी

या नाटकामध्ये बापट या व्यक्तीने महात्मा गांधीचे सोंग घेतलेले आहे. बापट हे उद्योजक आहेत मात्र आपल्याच व्यवसायातील मित्राला त्यांनी खोट्या गुन्हाखाली तुरुंगात टाकले आहे. असे हे मूळ व्यक्तिमत्त्व आहे. या नाटकामध्ये त्यांनी गांधीची व्यक्तिरेखा साकारताना पंचा, चष्मा, घड्याळ इत्यादी साहित्यांसह ती वठवण्याचा प्रयत्न केला आहे मात्र मध्येच त्या मूळ भूमिकेत जाऊन लगेच लौकिक जीवनात प्रवास करतात. उदा. अंगावर घातलेल्या धोतराची मांड्यांना खाज उठणे, चष्मा कानाला टोचणे व त्यातून धुरकट दिसते हे बोलून जातात. बापट बाईला फोटोसाठी सुंदर पोझ देतात व हळूच आपल्या परदेशात असलेल्या मुलासाठी तिच्याकडे भावी सून म्हणूनसुद्धा बघतात. मित्राला फसविल्याने बापट भितीच्या छायेखाली वावरताना दिसतात. ज्यावेळी पेटाच्यातून शखसाण बाहेर पडतो त्यावेळी तर ते 'अहिंसेवर' हिंदीतून बोलायला लागतात. शिवाय छोट्याने एक गोंगलवाला सकाळपासून बापट नावाच्या माणसाला शोधतो आहे असे सांगितल्यावर तर बापट सुभाषबाबूच्या भूमिकेत आहे असे घडघडीत खोटे बोलतात. म्हणजे ज्या महात्मा गांधीनी असहकार, बहिष्कार व अहिंसा मार्गाने स्वातंत्र्य मिळवण्याचा प्रयत्न केला त्यांची भूमिका साकारताना लौकिक जीवनातील अत्यंत भ्रष्ट माणूस म्हणून बापट ही व्यक्तिरेखा येते.

बापटांचे गांधी वेशातील फोटो बाबीं ज्यावेळी घेते त्यावेळी बापट अत्यंत साळसूदपणे वागतात. ती त्यांना ज्यावेळी मि. गांधी म्हणजे त्यावेळी मला फक्त बापट म्हण असेही सुचवितात. आपल्याच मित्राला चुकीच्या आरोपाखाली 'टाडा'खाली अटक करून आपण मात्र गांधीचे फोटो देताना अत्यंत

व्यवस्थित पोज देतात. पण त्याच मित्राने आपल्याला संपवण्यासाठी गुंड पाठविलेले आहेत हे ज्यावेळी त्यांना समजते त्यावेळी मात्र त्यांची अस्वस्थता बाढायला चालू होते. त्यातही ते आपण गांधींच्या भूमिकेत नसून सुभाषबाबूंच्या भूमिकेत आहोत हे पसरविण्याचा प्रयत्न करतात व मारले गेले तर सुभाषबाबू म्हणजे जाधव मारले जावेत असा युक्तिवाद करतात. मात्र शेवटी ते सापडतात.

संपूर्ण भारत देश आणि देशाबाहेरही ज्या गांधी विचारांचा आदर व अभ्यास केला जातो. गांधींनी असहकार, अहिंसा, सत्य, बहिष्कार या मार्गाने स्वातंत्र्य मिळविणे आज पन्नास वर्षांनंतर गांधीजींचा नाटकीय भूमिका बजावताना मात्र बापट सारखे व्यक्तिमत्त्व प्रेक्षकांना चिंतन करायला भाग पाडते.

झाशीची राणी

नाटकामध्ये झाशीच्या राणीची वेशभूषा इतिहासाची शिक्षिका साकारताना दिसते. प्रेमविवाहास वीस वर्षे होऊनही मूल नाही म्हणून वंशवृद्धीसाठी तिचा पती तिच्याकडे घटस्फोट मागतो आहे मात्र ती तयार नाही. माझ्या पोटात बाळ आहे असे सांगून घटस्फोटाची कागदपत्रे फाडून टाकते. तुम्हाला त्रास देणाऱ्या माणसाला मी बघून घेतो असे बाबू बोलताच त्याला शांत बसवते. मातृत्वरूपी मायेने ती बाबू आणि छोट्याकडे बघताना दिसते. पावलस तर तिला त्या वेशभूषेत बघताच 'भारतमाता या सर्वांवर लक्ष असू दे' असे म्हणून नमस्कार घालतो. मात्र ज्यावेळी बाईला हे कळते की, हा कार्यक्रम भाईसारख्या खुनी, गुंड माणसासाठी होतो आहे त्यावेळी ती काम करण्यास स्पष्ट नकार देते. मात्र त्यावेळी पावलस तिला धमकी देतो व हात पिरगाळून ढकलूनसुद्धा देतो. त्यावेळी गांधी, नेहरू, टिळक काहीच बोलत नाहीत.

स्वातंत्र्याची पन्नास वर्षे झाली तरी स्त्रीकडे कुणाचेच लक्ष नाही किंवा तिची ही विदारक अवस्था आणखी किती वर्षे? असा विचार प्रेक्षकांसमोर उभा राहतो. स्वतः व्यवसायाने इतिहासाच्या शिक्षिका असणाऱ्या बाई प्रत्यक्ष त्यांच्या आयुष्यात निर्माण झालेल्या कौटुंबिक आघाताकडे दुर्लक्ष करू शकत नाहीत. कारण वीस वर्षांनंतरही बाळ नाही म्हणून नवरा घटस्फोट देतो आहे. त्यासाठी व्यवसायाने वकील असणारे व नाटकात सुभाषबाबूंची भूमिका करणारे जाधव हेही तिला घटस्फोटाच्या कागदपत्रांवर सही करायला सांगतात. मात्र बाई त्यासाठी तयार नाहीत कारण त्यांना घटस्फोटीत महिला म्हणून जीवन जगणे नको आहे. त्यासाठी नाटकामध्ये आपल्या पोटात बाळ आहे असे भासवून, झाशीच्या राणीच्या वेशभूषेत असताना स्वेटर विनण्याचा प्रवास तसेच छोट्या या पात्रांमार्फत पोटातील बाळाचा आवाज ऐकवण्याच्या प्रसंगातून बाई स्वतःला सुरक्षित मानसिकतेत व्यस्त ठेवतानाचा प्रयत्न करताना दिसतात. एकूणच वर्तमान जीवनव्यवहारातील एक असहाय भारतीय स्त्रीची अवस्था या पात्राद्वारे व्यक्त होताना दिसते.

पंडीत नेहरू

सबनीस नावाच्या व्यक्तीने ही वेशभूषा साकारलेली आहे. हा लौकिक जीवनात अत्यंत भोगलोलूप व स्त्रीलंपट असा मनुष्य आहे. पंडित नेहरूंसारखा दिसण्यासाठी पुन्हा-पुन्हा आरशात न्याहाळणे, लिपस्टिक लावणे इत्यादी गोष्टी करतो व जवळीक साधण्याचा प्रयत्न करतो. आपल्या मुलीच्या वयाची आहे असे म्हणून बाबींच्या नको तितक्या जवळ जाण्याचा प्रयत्न करतो. मात्र बाबींने झिडकारताच गुलाबाचे फूल घेऊन तो बाईंना देऊन त्यांनाही भुलवण्याचा प्रयत्न करतो.

स्वतःमध्ये मग्न असणारे सबनीस हे पात्र अत्यंत भोगलोलूप आहे. ज्या पंडीत नेहरूंची त्यांनी भूमिका केली आहे. त्यांच्याविषयी अथवा त्यांच्या राजकीय व्यक्तित्वाविषयी त्यांना माहिती नाही. मात्र 'चित्ररथाची' माणसे उभे राहण्याची मर्यादा ज्यावेळी समजते व या सर्वांमध्ये एखादे पात्र रद्द करण्याचा विषय येतो त्यावेळी मात्र हे नेहरूंचा इतिहास आठवा असे धडधडीत बोलून स्वतःचे स्थान निश्चित करतात. गोड बोलून स्त्रीच्या जवळ जाणे व तिला वश करणे अथवा मी तसा नाही हे सांगतानाच बाबीं त्यांचा मूळ स्वभावचा पर्दाफाश करते. मुलीच्या वयाची असणारी अविवाहीत बाबीं तसेच मध्यमवयाची शिक्षिका या दोनही स्त्रियांकडे सबनीस भोगलोलूप भावनेनेच पाहतो. राष्ट्रवादी विचारसरणीचे स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान असणारे पंडीत नेहरूंविषयी सबनीसांचे अज्ञान, हा विरोधाभास आणि वर्तनातील फोलपणा या व्यक्तिचित्रणातून स्पष्ट होते.

सुभाषचंद्र बोस

व्यवसायाने वकील व एका शाळेचा प्रमुख असलेल्या जाधव नावाच्या व्यक्तीने ही व्यक्तिरेखा साकारली आहे. सुभाषबाबूंची रुबाबदार कपडे घालून त्याच पद्धतीने संवाद साधण्याचा ते प्रयत्न करतात. त्यांची टोपी हरवण्याच्या वेळेसच बाबीं फोटो काढायला येते. त्यावेळी इतिहासात सुभाषबाबूंबाबतीत असेच झालंय असे मार्मिक बोलून जातात. लौकिक जीवनामध्ये भाईच्या व इतर गुंडांना जामीन व इतर गोष्टी देवून गुन्हेगारी जग सावरण्याचं काम जाधव करतात. शिक्षिका बाईंना आपल्या मित्रासाठी घटस्फोट घेण्यासाठी, प्रसंगी पोटातील बाळ खाली करण्यासाठी तिला वारंवार त्रास देताना दिसतात.

न्यायव्यवस्थेमध्ये सर्वसामान्य माणसांना म्हणजेच अन्यायी व्यवस्थेविरुद्ध लढणारा व लोकांना संरक्षण व सुरक्षितता देणाऱ्या वकीली व्यवसायामध्ये काम करणारा जाधव प्रत्यक्ष मात्र याउलट वागताना दिसतो. गुंड प्रवृत्तीच्या लोकांसोबत त्यांचे संबंध आहेत. म्हणजे गुंडगिरी करणाऱ्या, सामान्य माणसांना लुटणाऱ्या अथवा सार्वजनिक शांतता भंग करणाऱ्या माणसांना न्यायालयाच्या ताब्यातून सोडवण्याचे काम जाधव करतो.

ज्या सुभाषबाबूंनी स्वातंत्र्यसंग्रामामध्ये तरुणांना स्वराज्यभावनेने प्रफुल्लीत केले. 'तूम मुझे खून दो, मैं तुम्हें आज़ादी दूँगा' अशा प्रकारचे आवाहन करून इंग्रजांच्या अन्यायी व जुलमी सत्तेविरुद्ध

जहाल बंड पुकारले. त्या सुभाषबाबूंची भूमिका 'करणारा जाधव अगदी त्यांच्या विचारांच्या उलट वर्तन करताना दिसतो. गुंडप्रवृत्ती वाढण्यासाठी प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे सहकार्य करतो.

लोकमान्य टिळक

लोकमान्य टिळकांची भूमिका एका मराठी विषयाच्या प्राध्यापकाने केली आहे. ते मराठीची अस्मिता जोपासणारा एक स्वातंत्र्यवीर म्हणून स्वतःची ओळख करून देतात मात्र 'पगडीत अव्यवस्थित वाटतंय', 'कधी काढताय धिंडे' असे वैतागून उच्चारतात. त्या पाठीमागे कारणही तसे आहे. सबनिसांच्या मुलीला पास करण्यासाठी त्यांनी पेपरफुटी केलीय व वर्तमानपत्रात नाव आल्याने ते अस्वस्थ आहेत. तो पेपर फाडून त्याचे तुकडे पगडीत ठेवताहेत. आपल्या मुलीला कॉन्व्हेंटमध्ये प्रवेश घेण्यासाठी भाईचे उपकार आहेत, म्हणून प्राध्यापक निमूटपणे काम करताना दिसतात.

बाबू गेनू

बाबू नावाच्या तरुणाने हे काम केले आहे. पुन्हा-पुन्हा ट्रकखाली पडून हुतात्मा होण्याचं काम त्याच्याकडे आहे. धिप्पाड देहयष्टीचा बाबू प्रत्यक्षात व्यवस्थेने झिडकारल्याने भाईचा हस्तक म्हणून काम करतोय. तो बाईचा विद्यार्थी आहे. पण आज तोच त्यांच्यावर बंदूक रोखतोय. चित्ररथात माणसे जास्त होतात म्हणून बाबूचेच पात्र रद्द करायचे ठरते; त्यावेळी तो खूप त्रागा करतो. पण पावलस त्याला मारतो व शांत बसवतो. परिस्थितीने गांजलेल्या बाबूला बाबीं खोटं अमिष दाखवते. पण शेवटी बाबू नव्या शोभायात्रेसाठी बंदूक टाकून बाई व छोट्याच्या पदयात्रेत सामील होतो.

बाबू हे पात्र अनेक गोष्टींना उजागर करणारे आहे. परिस्थितीने हतबल झालेल्या बाबूचा सर्वच अपमान करतात असे दिसते. मात्र तो अनेक प्रसंगावर आपल्या रागीट स्वभावाने कोरडे ओढतो. कुमारवयात म्हणजे शाळेच्या दिवसात इतिहासाच्या बाईकडे तो वेगळ्या भावनेने बघतो. पावलस या गुंडाकडे काम करताना त्याला प्रसंगी मारही खावा लागतो. सबनीस, बापट, जाधव यांचेकडून तुसडेपणाची बोलणी खावी लागतात. बाईवर अन्याय होतोय हे समजल्यावर मी तुमच्या नवऱ्याला तुमच्या पायावर आणून टेकवतो असे म्हणताच बाई त्यालाच फटकारतात. पावलससोबत नियोजनात असणाऱ्या बाबूला मात्र चित्ररथात स्वतःचे पात्र रद्द करायला सांगतात. यासोबतच बाबीं बाबूच्या भावनांशी खेळते. त्याला प्रेमाचं अमिष दाखवते व भाईचा फोन आल्यानंतर तू प्रेमात-वगैरे पडलास की काय? असे बोलून त्याची खिल्ली उडवते.

एकूणच बाबू हे पात्र येथे सर्वार्थाने दुय्यम ठरणारे पात्र म्हणून समोर येते. बाबू गेनूंच्या क्रांतीकार्याने प्रभावित होऊन ट्रकखाली सापडून मोठ्याने जिंदाबादची घोषणा देणारा बाबू त्याच्या लौकीक जीवनात वेड्यात निघताना दिसतो. अर्थात, बाईनी व छोट्याने सुरू केलेल्या नव्या शोभायात्रेत तो शेवटी स्वतःला सामील करून घेतो.

बाबी

परकीय फोटोग्राफर म्हणून भारतीय स्वातंत्र्याच्या पन्नास वर्षांनंतर होणाऱ्या कार्यक्रमाचे फोटो घेण्यासाठी आलेली ही तरुणी नाटकातील सर्वच पात्रांना आपल्या सौंदर्य व बेधडक वर्तनाने किंचित भाळवण्याचा प्रयत्न करते. बापट, जाधव, सबनिसांना ती स्पष्ट शब्दात धुडकावते तर बाबूच्या शरीरयष्टीकडे भाळून ती त्याच्या गळ्यात पडते. शिवाय वरच्या माळ्यावर घेऊन जाते. संपूर्ण नाटकभर ती सर्वांना उपरोधिकपणे बोलते. तिचे बिनधास्त वावरणे अनेकांना आश्चर्य करणारे ठरते. शेवटी भाईचा फोन येतो व ती निघून जाते हे बाबूला समजल्यावर तो अस्वस्थ होतो.

बाबीच्या एकूणच व्यक्तिमत्त्वाचा विचार केला तर ती कमालीच्या व्यक्तिस्वातंत्र्याचा अवलंब करणारी तरुणी आहे. फोटोग्राफर म्हणून जरी आली असली तरी नाटकातील सर्व भूमिका करणारी पात्रे आणि त्यासोबतच ती मूळ व्यक्तित्व यांना छेडताना दिसते. तिचा स्पष्ट आणि सडेतोड बोलण्याचा स्वभाव येथे अनेक गोष्टींना समोर आणतो... सबनीसांना मी तुमच्या मुलीच्या वयाची असूनही तुम्हाला हवी आहे. आकर्षण आहे हे लपवू नका असे सांगते. बापटांना ती तुम्ही माझ्याकडे सून्याच्या रूपात बघत आहात का? असं बोलते, बाबूला ती सरळ-सरळ झिडकारते. माईड युवर बिझनेस असं सुनावते तर बाईना ती घटस्फोटाचा निर्णय घ्यायला सांगते. मजेत रहायला सांगते. थोडक्यात, बाबी हे पात्र या नाटकात मुख्य गाभ्यासोबतच अनेक व्यक्तीप्रवृत्तींना समोर आणते.

पावलस

भाईच्या आदेशावरून शोभायात्रेचे नियोजन करणारा स्थानिक गुंड म्हणजे पावलस. सर्वप्रथम सर्वांना वेशभूषेत बघून तो नतमस्तक होतो. मात्र पोलिसांनी परवानगी नाकारल्यावर अस्वस्थ होतो. जाधवांना रागाने बोलतो. बाबूने पात्रगळतीस नकार दिल्यावर त्याला थोबाडीत मारतो. शिवाय मी काम करू शकत नाही म्हणून निघून जाणाऱ्या शिक्षिकेस सुरुवातीस विनंती व नंतर ऐकेना म्हणून हात पिरगाळून ढकलून देऊन धमकी देतो; शिवाय तयार न झाल्यास पेटवून दे, असे बाबूला सांगणारा पावलस नाटकात गुंड म्हणूनच वावरताना दिसतो.

कृष्णा पावलस ही व्यक्तित्वरेखा गुंड प्रवृत्तीचे प्रतिनिधित्व करते. परदेशात राहणाऱ्या भाईच्या इशान्याने पावलस नाटकातील सर्व पात्रांना त्याच्या पद्धतीने वागायला सांगतो. बाहेरच्या अनेक बेकायदेशीर गोष्टी तो बळाच्या जोरावर करून घेतोय. सुरुवातीला नम्र वाटणारा पावलस नंतर मात्र तो जाधव आणि शिक्षिका यांना धमकीवजा बोलतो. तसेच बाबूच्या कानशिलातही देतो. वेगवेगळ्या क्षेत्रात विशेष व्यक्त असणाऱ्यांना पावलस स्वतःच्या पद्धतीने हाताळतो हे विशेष.

छोट्या

छोट्या हा हॉटेलमधील चायवाला पोऱ्या आहे. लहान आहे. पण व्यक्तित्वरेखा प्रभावी आहे. सुरुवातीला इतिहास माहिती नसल्याने चहा, कॉफीचे गणित चुकते. लवकर कळत नाही की, गांधी कोण? शिवाय शिक्षिकेकडे करुणेने पाहतो. तिच्या पोटातील बाळाचे गाणे ऐकतो. बापटांना शोधत

आलेल्या गुंडाला बापटाचे नाव सांगतो. शिवाय नाटकाच्या शेवटी छोट्याने मोठा तिरंगा झेंडा उचलून बाई व बाबूच्या सोबतीने नवीन शोभायात्रेची सुरुवात केल्याचे दिसते.

पन्नास वर्षांनंतरसुद्धा छोट्यासारखा लहान मुलगा शाळेत न जाणे, शाळेत न गेल्याने आपल्या देशाचा इतिहास म्हणजेच गांधी, नेहरू, झांशीची राणी, सुभाष बाबू इत्यादी स्वातंत्र्यवीरांची ओळख न होणे, बाल कामगार व पर्यायाने गरीबी यांचे सूचन मिळते. छोट्या अनेक गोष्टींबद्दल बोलतो. प्रसंगी बापटांना शोधत आलेल्या गोंगलवाल्या गुंडाकडून शंभर रुपये घेवून बापटांना दाखवतो.

थोडक्यात, या नाटकातील बापट, सबनीस, जाधव, प्राध्यापक ही पात्रे प्रचंड स्वार्थी, आपमतलबी व सामान्य असून कर्तृत्वशून्य आहेत. फक्त स्वतःच्या सुखाचा विचार करणारी, भौतिक सुखवादी आहेत. स्वातंत्र्याच्या पन्नाशीतसुद्धा अशा स्वरूपाची माणसे इतरत्र वावरताहेत; त्याचे प्रतीक म्हणजे या व्यक्तिरेखा आहेत.

४.३.३ संवाद

प्रत्येक नाटकाच्या यशाचे गमक हे त्या नाटकातील भाषा, संवाद असते. भाषा प्रभावी आणि संवाद नाटकाला गतिमान करीत असतात. शोभायात्राही त्याला अपवाद नाही. या नाटकातील संवाद दुहेरी स्वरूपाचे आहेत म्हणजे पात्रे जेव्हा ऐतिहासिक असतात, तेव्हा त्यांची भाषा बोलतात व लौकिक असतात तेव्हा आताची वर्तमान भाषा बोलतात. त्यामुळे नाटक प्रभावी ठरते. उदाहरणार्थ-

राणी : हर हर महादेवSSS मेरी झाँसी मै नही दुंगी- दत्तक वारस नामंजूर करून, संस्थान खालसा करण्याचा इंग्रज सरकारचा प्रयत्न हाणून पाडीन. हर हर महादेवSSS (पृ.१)

यासारखे गांधीजी, टिळक, सुभाष बाबू बोलतानाचे प्रसंग नाटकात ठिकठिकाणी आलेले आहेत. याउलट वर्तमानाची भाषा बोलताना-

प्राध्यापक : बाई, तुमचा मेकप कुणी केला?

बाई : मी स्वतःच केला... का?

प्राध्यापक : थोडी लिपस्टिक लावायला हरकत नव्हती.

बाई : छे हो... लिपस्टिक कशाला?

प्राध्यापक : या सबनिसांना बघा- किती लिपस्टिक लावली आहे. ओठ अगदी कोटावरच्या गुलाबाला मॅचिंग वाटतात की नाही, तुम्हीच सांगा. (पृ. ७)

याशिवाय नाटकातील पात्रा-पात्रांमधील संवादांमधून वर्तमान वास्तवावर कधी कधी मार्मिक भाष्य केल्याचे दिसून येते.

उदाहरणार्थ,

सबनीस : कुत्र्यांना माणसांना इतिहास कळत नाही. (पृ. ७)

बापट : मला माहीत आहे. या घड्याळात आता वाजणार नाहीत तरी वेळ घालवायला गांधीचं घड्याळ बघतोय (प. ६)

जाधव : बिन त्रासाचं गांधी कसे होता येईल बापट? (पृ. ८)

जाधव : (बाबूबद्दल) आपल्यात तो एकच असा आहे जो इतिहासात असूनही बाहेर जाऊ शकतो... (पृ. १०)

बापट : राष्ट्रभाषेतून बोलतोय का? म्हणजे तो नक्की मवाली गुंडच असणार (पृ. २९)

अशा प्रकारे संवादाच्या अनेकविध वैशिष्ट्यांनी नाटकामध्ये परिणामकारकता साधण्याचे महत्त्वाचे काम केलेले आहे.

४.३.४ नेपथ्य

प्रत्येक नाटकामध्ये नेपथ्याची आवश्यकता कमी-अधिक स्वरूपात निर्माण केलेली असते. हे नेपथ्य न बोलता काही गोष्टींचे प्रतीकात्मक सूचन करण्याचे महत्त्वाचे काम करते. तसेच नाटकामध्ये वातावरणनिर्मितीसाठीही आणि काही अंशी परिणाम साधण्यासाठी नेपथ्याची गरज असतेच. या नाटकामध्ये फार कमी नेपथ्य आहे. मात्र बऱ्याच गोष्टींचे सूचन करून नाटकामध्ये परिणाम साधताना दिसते. अत्यंत जुन्या, इंग्रजकालीन इमारतीतील तळमजल्यावरच्या प्रशस्त हॉलचा गोदामासारखा केलेला वापर, भपकेबाज-केबिनवजा कार्यालय, सामान ठेवण्यासाठीचा पोटमाळा, दोन-चार खोल्या, मागे मोठी खिडकी आणि हॉलमधील असंख्य पेटारे या खोल्यांच्या मांडणीतून नेपथ्यात आडोशाच्या जागांचे सूचन केले आहे. नाटकाच्या नेपथ्यात प्रत्येक पात्राला त्याचा-त्याचा कोपरा आहे. भिंतीवर दोन-चार कागदी झेंडे खोवून ठेवलेले आहेत. एक मोठा कापडी झेंडा भिंतीला अडकवलेला आहे. एका कोपऱ्यात एका मोठा आरसा आहे. आरशासमोर एक बाकडे असून बाकड्याखाली व्यायामाचे सामान पडलेले आहे. अशा प्रकारे नेपथ्यातील या सर्व वस्तू प्रयोग सुरू असताना नाटकामध्ये जिवंतपणा आणणाऱ्या आहेत.

४.३.५ घटना-प्रसंगांचे चित्रण

भारतीय स्वातंत्र्यप्राप्तीला पन्नास वर्षे पूर्ण झाली ही मोठी घटना व या घटनेनिमित्त 'शोभायात्रा' काढण्याचा प्रसंग हा या नाटकाचा केंद्रवर्ती भाग आहे. अनेक प्रसंगांनी नाटकाला गती दिली आहे. या नाटकातील अनेक प्रसंग वाचक प्रेक्षकाला चिंतन करायला लावणारे आहेत. नाटकात चहा घेऊन येणाऱ्या छोट्याला स्वातंत्र्य म्हणजे काय? ते भारताला केव्हा मिळालं? हे माहीत नाही. शिवाय गांधी कोण? बापूजी आणि करमचंद या वेगवेगळ्या व्यक्ती आहेत का? असा प्रश्न त्याला पडतो. शाळा न शिकल्याने व इतिहास पुस्तकातच बंदिस्त असल्याचे चित्र स्पष्ट होते. स्वातंत्र्याच्या

पन्नाशीनंतरसुद्धा अनेकांना शिक्षण घेता येत नाही, ही चिंतनीय बाब नाटककार येथे स्पष्ट करतात. चित्ररथाच्या कमी आकारामुळे एका पात्राला रद्द करण्याचा प्रसंग येतो तेव्हा बाबू गेनूला रद्द केले जाते, ही घटना विचार करायला लावणारी आहे.

हा कार्यक्रम गुंड असणाऱ्या भाईसाठी असल्याने बाई काम करण्यास नकार देतात त्या वेळी पावलस त्यांचा हात पिरगाळून ढकलून देतो. तेव्हा गांधी, नेहरू, टिळक फक्त बघत बसण्याशिवाय काहीही करू शकत नाही, हा प्रसंग मनाला विषण्ण करतो. अशा अनेकविध घटनाप्रसंगांनी नाटक रंगले आहे. बाबूने बाईवर पिस्तूल रोखल्यानंतर छोट्याने त्याला त्यापासून रोखणे आणि तिरंगा घेऊन बाई, बापू आणि छोट्या यांनी नवीन शोभायात्रेचा प्रवास सुरू करणे ही घटना एका आशावादी भारतीय जनमानसाचे अंतर्मनातील भावनेचे रूप प्रकट करते.

४.३.६ नाटकाचे विशेष

- शफाअत खान यांचे हे प्रायोगिक रंगभूमीवरील एक यशस्वी नाटक आहे.
- स्वातंत्र्याच्या पन्नाशीनंतरचे बदललेल्या जीवन व्यवहारावरील भाष्य करते.
- मराठी, हिंदी तसेच किंचित इंग्रजी भाषेचा उत्तम सहबंध या नाटकामध्ये आला आहे.
- आपल्या आदर्श व्यक्तिमत्त्वांबद्दल असणारी आपली कमालीची अज्ञान अवस्था या नाटकामधून व्यक्त होते.
- राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण व गुन्हेगारांचे राजकीयकरण याबद्दल हे नाटक विचार करायला लावते.
- स्त्रियांबद्दलची अवस्था आणि एकूणच समाजाकडे स्त्रीकडे बघण्याची दृष्टी यांचे विदारक दर्शन घडवते.
- माणूस हा स्वतःसाठीच जगण्याचा विचार करतो, इतरांचे जीवन विचारात न घेणारी प्रवृत्ती दिवसेंदिवस वाढत चालली आहे, या वास्तवावर हे नाटक बोट ठेवते.
- आदर्श, नैतिकता, मूल्ये यांच्याकडे सहजपणे डोळेझाक करून जीवनव्यवहार सांभाळणाऱ्या वृत्ती-प्रवृत्तींचे दर्शन घडवते.
- निवडक पात्रांच्या शोभायात्रेची ही कहाणी असली तरी समस्त भारतीयांच्या सर्व स्तरावरील जगण्याची शोभायात्रा वाटते.
- नाटकाचा आशय विचार करायला लावणारा व चिंतन करायला लावणारा आहे.
- नाटकामधील भाषा सर्वस्तरीय आहे, सामान्य माणसांची, गुंडगिरीची, मध्यमवर्गीयांची, तसेच परकीय नागरीकांची व कामगारांची भाषा नाटकामधून येते.

४.४ वाचनासाठी उतारा

टिळक प्राध्यापक : बाई, तुमचा मेकप् कुणी केला ?

बाई : मी स्वतःच केला. का ?

प्राध्यापक : थोडी लिपस्टीक लावायला काही हरकत नव्हती.

बाई : छे हो - लिपस्टीक कशाला ?

प्राध्यापक : या सबनीसांना बघा - किती लिपस्टीक लावली आहे. ओठ अगदी कोटावरच्या गुलाबाला मॅचिंग वाटतात की नाही, तुम्हीच सांगा -

नेहरू/सबनीस : अहो, नेहरू, नेहरूसारखे दिसायला हवेत. शेवटी मी नेहरूसारखा दिसतो की नाही हे महत्वाचं. बाई - तुम्ही शाळेत इतिहास शिकवता - तुम्हीच सांगा, मी नेहरूसारखा दिसतो की नाही ?

बाई : तुम्ही उगाच चिंता करू नका - खरं सांगू का सबनीस, तुम्ही अगदी नेहरूसारखे दिसता - तसेच रूबाबदार देखणे -

सबनीस : हेच - हेच महत्वाचं आहे, बाई एक विचारायचं राहीलं -

बाई : काय - ?

सबनीस : लिपस्टीक लावून पाणी प्यायलेलं चालतं ना - ?

बाई : हो - (काळजीच्या सुरात) आहो, इथे जवळपास कुठे फोन आहे का हो - ?

सबनीस : या रस्त्याच्या पलीकडे एक फोन आहे.

बाई : अहो पण - या कपड्यात मी बाहेर कशी जाऊ ?

प्राध्यापक : अजिबात जाऊ नका - अहो, मघाशी बाहेर काय चाललंय हे बघायला जरा दाराबाहेर गेलो, तर एक कुत्रा मागे पडला. हरामखोर - मांडीचा घासच घेणार होता.

सबनीस : अहो प्राध्यापक - कुत्र्यांना माणसांचा इतिहास कळत नाही.

प्राध्यापक : म्हणजे ?

सबनीस : अहो, कुत्र्यांनी तुम्हाला या कपड्यात बघून काय कुर्निसात करायला हवा होता की काय ?

(बाई आत जातात - सगळे हसतात - सुभाषबाबू आतून बाहेर येतात. (आता ते आझाद हिंद सेनेच्या गणवेशात))

सुभाष/जाधव : चला, चला, चला - आय अॅम रेडी

प्राध्यापक : आय अॅम रेडी, आय अॅम रेडी म्हणजे काय? आम्ही तुमच्यासाठी खोळंबलेलो नाही आहोत. आपल्यासाठी सगळ जग थांबलंय - हे आधी मनातून काढून टाका - अहो, आम्ही तुमच्या शिवाय देखील हा कार्यक्रम उरकून टाकला असता - पण -

जाधव : तुम्ही कुणाची वाट बघताय ?

सबनीस : आम्ही सगळे, अगदी तयार आहोत - पण तुमचा तो चित्ररथ कुठे आहे?

जाधव : म्हणजे? चित्ररथ अजून आलेलाच नाही का?

प्राध्यापक : कसला चित्ररथ आणि कसलं काय? इथं सगळाच गोंधळ आहे. पाच वाजता शोभायात्रा निघणार होती. आता सहा वाजत आले तरी कशाचा पत्ता नाही.

जाधव : युस्लेस - या लोकांना वेळेची अजिबात किंमत नाही. रात्रभर मी झोपलेलो नाही, आज रात्री पुन्हा उशीर होणार - सकाळच्या फ्लायटनं मला दिल्लीला जायच आहे. (दरवाज्याकडे जात) अरे कोण आहे? कुणी आहे का तिकडे -

सबनीस : अहो जाधव - ओरडताय कशाला? काही उपयोग नाही.

जाधव : म्हणजे?

सबनीस : अहो इथे ऐकायला आहे को? हे, हे कपडे आपल्या अंगावर चढवून सगळे पसार झालेले आहेत. या कपड्यामुळे कुठे बाहेरही जाता येत नाही.

बापट : खरंच - या कपड्यात अगदी कसतरीच होतंय. भयंकर अन्कम्फर्टेबल वाटतंय.

प्राध्यापक : हे मात्र खरं आहे. ही पुणेरी पगडी - या पगडीचं जरा वजन बघा. डोक्यावर घातली की गरगरायला होतंय. कधी एकदा हा खेळ संपवतोय असं झालंय.

बापट : नाहीतर काय! या खादीच्या धोतराने मांड्यांना खाज सुटलीय. हे घड्याळ कमरेला चावतंय. हा चप्पा सारखा कानाला टोचतोय, शिवाय समोरच सगळं धुरकट दिसतंय ते वेगळंच-

जाधव : किती किती तक्रारी कराल बापट ? अहो, गांधी म्हणून मिरवायचं आहे ना, मग थोडा त्रास सहन करायलाच हवा. बिन-त्रासाचं गांधी कसं होता येईल, बापट?

(बाहेरून बाबू प्रवेश करतो. सगळे त्याच्याकडे बघतात)

जाधव : अरे बाबा इथली सगळी कामं सोडून तू बाहेर कुठे भटकतोयस?

बाबू : आपण भटकायला गेलो नव्हतो. कामासाठीच बाहेर गेलो होतो.

जाधव : तो चित्ररथ कुठे आहे?

बाबू : चित्ररथ तयार आहे. वर्कशॉप मधून निघाला आहे. अर्धा तास - फक्त अर्धा तासात जुलूस निघेल.

प्राध्यापक : नाही पाच वाजल्यापासून तू आपलं हेच सांगतो आहेस.

बाबू : (उत्साहाने) खोटं नाय - आपण आता डायरेक्ट फोनवर बोललो. आपण एकदम रेडी रहायला पाहिजे. अहो, बाहेर जाम तुफान गर्दी जमलीय. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला शाळेची पोरं हातात झेंडे घेऊन उभी आहेत. अहो, पोरं एकासुरात "जयहिंदSSS" म्हणाली ना, तेव्हा अक्षरशः अंगावरचे केस उभे राहिले. माँ कसम ! खोट नाय सांगत. फटाके, ढोल, ताशे, बँड, धमाल येणार बघा आज.

बापट : हे बघ ... या, या सगळ्या बातम्या कुठून आणतोस तू?

बाबू : बातम्या म्हणजे - डायरेक्ट बीबीसी न्यूज. फालतू वार्ता करताच नाय आपून - डायरेक्ट पावलसच बोलला मला.

बापट : पावलस- ?

बाबू : (अत्यंत सलगीने) अहो पावलस. क्रिष्णा पावलस - पावलसको कौन नही पहचानताय बोलो? अहो असं काय करताय. मघाशी, मघाशी माझ्या खांद्यावर हात टाकून बोलत होता बघा. मोठा माणूसं पण गर्व नाय. उसका अपना सॉलीड है. त्याची बायको मला भाऊ मानते.

बापट : हे बघ, जरा नीट सांग - कोण हा पावलस- ?

बाबू : (समजावण्यासाठी बापटांच्या जवळ सरकतो... पण ही सलगी बापटांना आवडत नाही. बापट दूर सरकू पाहतात.) अहो - मघाशी तुमचा पाया नाही का पडला. क्रिष्णा पावलस! भाईचा राईट हँड! नंबर वन शूटर! आजचा प्रोग्राम तोच मॅनेज करतोय. उसका अपना सॉलीड है.

जाधव : (बाबूच्या स्पष्ट बोलण्याने अस्वस्थ होतात. त्यांच्यावर खेकसतात) हे बघ इथे चकाट्या पिटत बसू नकोस. पुढच्या तयारीला लाग, जा-

बाबू : तयारी कसली. आपून तैयार है. ट्रकचा आवाज आला की झेंडा उचलायचा, भारतमाता की जय म्हणायचं आणि ट्रकखाली जाऊन मरायचं, चला, आपण रेसल करूया.

प्राध्यापक : नको, आम्हाला सगळा स्वातंत्र्याचा इतिहास पाठ आहे.

बाबू : पण मला वाटतं...

सबनीस : तुला काय वाटतं हे कुणी विचारलेल नाही, ते महत्त्वाचही नाही.

बाबू : व्वा, महत्त्वाचं नाही कसं - पावलस अपूनको बोला है.

बापट : काय?

बाबू : प्रोग्रॅम बरा व्हायला पाहीजे - इतिहास चांगला दाखवा. प्रोग्रॅम भाईचा आहे, तुम्हाला काय, भाईके इज्जत का सवाल है. भाईचं नाव खराब होता कामा नये.

(दारातून छोट्या हाक मारतो बाबूSSS. बाबू लगबगीने बाहेर निघून जातो.)

बापट : पाहिलंत - कसा मांडीला मांडी लावून बसतो. चुरूचुरू बोलतो. फार माजलेत. आपण ह्यांच्याशी जरा सलगीन वागावं - प्रेमान बोलावं, तर हे पार डोक्यावर चढून बसतात हो.

प्राध्यापक : अहो तो भाईशी संबंध असल्याचं दाखवून आपल्यावर इंप्रेशन मारायला बघतोय.

जाधव : प्राध्यापक मला सगळं कळतंय. मी दूधखुळा नाही. वकील आहे वकील! मी मघाशीच त्याला हाकलून लावला असता - पण काय करणार? आपण सगळे हे असे इतिहासात अडकून पडलोय. आपल्यात तो एकच असा आहे, जो इतिहासात असूनही बाहेर जाऊ शकतो. बाहेर काय घडतय ते येऊन सांगू शकतो.

प्राध्यापक : खरयं. या घटकेला तरी, आपल्यात तोच काय तो एक वर्तमानाशी संबंधित आहे.

(बाहेर एखादं राष्ट्रीय गाण सुरू होतं. मग अचानक गाणं थांबतं आणि अत्यंत भसाड्या आवाजात अनाऊन्समेन्ट ऐकू येते-

"स्वातंत्र्याचा रोमहर्षक इतिहास दाखवणारी भव्य शोभायात्रा थोड्याच वेळात सुरू होत आहे."

"राष्ट्रपुरुषांना ओवाळणाऱ्या बायकांनी कार्यालयामागे हजर रहावे."

"सुरेश चल्हाण - सुरेश चव्हाण SSS कार्यालयात ताबडतोब यावे."

पुन्हा गाण सुरू होतं-)

(बाहेरून एक १६-१७ वर्षांची अत्यंत देखणी मुलगी प्रवेश करते. सोनेरी केस. अत्यंत तंग कपडे. ती परदेशी बाहुली वाटते आहे. अत्यंत आकर्षण आणि शैलीदार हालचाली. तिच्या खांद्यावर कॅमेऱ्याची बॅग, सगळ बोलणं इंग्रजीतून, अथवा इंग्रजी मराठीतून. सगळे थक्क होऊन तिच्याकडे बघतात.)

बाबी : हाय - हाय एव्हरीबडी - आय अॅम बाबी - तुम्ही सगळ्यांनी मला बाबी म्हणायच. बाबी - ओ. के. तुमच्या इंडिपेन्डन्टसला पन्नास वर्ष झाली - कॉन्ग्रॅज्युलेशन्स. तुमच्या कंट्रीत जो कलरफुल सेरेमनी चालू आहे त्याचं कव्हेरेज करायला मी इथे आली आहे. अमेरिकन मिडीयासाठी मी हे कव्हेरेज करते आहे. (मग गांधीकडे बघते.) हे कोण - ? महात्मा गांधी का? माय गॉड! काय क्यूट दिसता हो तुम्ही - बेन किंगजले पेक्षाही तुम्ही जास्त रियल गांधी वाटता - मी तर प्रेमातच पडले तुमच्या. (ती पटकन गांधीच चुंबन घेते - बापट गोंधळतात.) मला वाटलं तुम्ही दुसरा गालही पुढे कराल. (हसते तिच्याबरोबर सगळे हसू लागतात.)

प्राध्यापक वाकून तिला अभिवादन करतात.) आणि हे कोण? जवाहरलाल - आणि - ते - ते - सुभाषचंद्र बोस - राईट - ? आणि हे -

बापट : हे मि. बाल गंगाधर तिलक -

बाबी : काय ब्युटिफुल हॅट आहे.

प्राध्यापक : ही हॅट नव्हे - ही पगडी. ह्याला पुणेरी पगडी म्हणतात.

बाबी : तुमचं काम झालं की ही हॅट मला द्या. आठवण म्हणून घाल ना? - माय गॉड! या मॅडमकडे माझं लक्षच गेलं नाही. काय सुंदर ड्रेस डिझाइन केलाय या मॅडमचा. सिम्पल पण किती सेड्यूसिंग आहे. ब्लाऊझचा कट मला खूप आवडला.

(बाबू बाहेरून प्रवेश करतो. आ वासून बाबीकडे बघत उभा राहतो. बाबी बाबूकडे बघत -)

बाबी : छान सेक्सी वाटतं - हो की नाही रे? तू पण हिस्ट्रीतलाच आहेस का?

बाबू : (उत्साहाने) हो - मी - मी - बाबू गेनू.

बाबी : म्हणजे - मीच तुमच्यात काय ती, एक रीयल - खरीखुरी.

सबनीस : म्हणजे आम्ही सगळे छोटे की काय?

बाबी : आय अॅम सॉरी - माझ मराठी जरा वाईट आहे. तुम्ही सगळ्यांनी मला जरा सांभाळून घ्यायच बरं का - ? मि. गांधी -

बापट : डोन्ट कॉल मी मि. गांधी

बाबी : आय अॅम सॉरी महात्मा गांधी-

बापट : हे तर अजिबात चालणार नाही. मी बापट - मला मिस्टर बापट म्हणायच.

४.५ समारोप

शोभायात्रा हे नाटक अत्यंत गंभीर अशा विषयावर बेतलेले आहे. स्वातंत्र्याला पन्नास वर्षे पूर्ण झाली असताना परिवर्तन, विकास आणि संपूर्ण मानव्याचा विकास होण्याऐवजी दिसणारे चित्र अत्यंत विदारक आहे. स्वातंत्र्य संग्रामाची आठवण तर राहू द्या; मात्र माणसं 'मीपणात' प्रचंड अडकलेली आहेत. स्वार्थ गैरव्यवहार आणि फक्त स्वतःचा विचार करणारी व भवतालाविषयी निर्दावलेली मानसिकता स्पष्ट करणारी आहेत. काही अपवाद वगळता तमाम जनतेची असलेली अवस्था या प्रातिनिधिक घटनाप्रसंगांच्या साह्याने नाटककाराने यशस्वीपणे मांडली आहे.

एवढ्या वर्षांनंतरसुद्धा स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदललेला नाही, गुन्हेगारीचे प्रस्थ वाढलेले आहे. किंबहुना एक कुणीतरी मोठा गुंडच इथल्या बऱ्याच लोकांचे जगणं त्याच्या पद्धतीने

जगायला लावतोय, 'गुन्हेगारीचं राजकीयीकरण' का 'राजकारणाचं गुन्हेगारीकरण' झाल्यं हे कळायला वाव नाही, अजूनही निरक्षरता आहेच व अजूनही इथल्या सामान्य माणसाला त्रासालाच सामोरे जावून त्याची दुय्यम म्हणूनच गणना केली जातेय. माणसाची भोगलोलुपता व भ्रष्टाचारी वृत्ती वाढतेच आहे. अशा अनेक मानसिक घालमेलीस नाटककार शफाअत खान यांनी या 'शोभायात्रा' नाटकातून वाट करून दिलेली आहे. वरवर साधा व सोपा वाटणारा विषय, विनोदी वाटणारे प्रसंग वाचक-प्रेक्षकाला विचार करायला लावतात. आतून हादरवून सोडतात हे या नाटकाचे वैशिष्ट्य आहे.

४.६ नमुना प्रश्नोत्तरे

अ) वस्तुनिष्ठ प्रश्न / योग्य पर्याय निवडा.

१. नाटकामध्ये गांधीजींची भूमिका करणाऱ्या व्यक्तीचे नाव काय?
अ) जाधव ब) सबनिस क) बापट ड) पावलस
२. झाशीच्या राणीचे पात्र करणाऱ्या शिक्षिका कोणता विषय शिकवितात?
अ) अर्थशास्त्र ब) इतिहास क) गणित ड) मानसशास्त्र
३. नाटकातील जाधव हे व्यवसायाने कोण आहेत?
अ) प्राध्यापक ब) उद्योजक क) डॉक्टर ड) वकील
४. 'शोभायात्रा' या नाटकाचा पहिला प्रयोग कधी झाला?
अ) १९९८ ब) २००१ क) १९९९ ड) १९९०
५. 'शोभायात्रा' हे शीर्षक नाटकाला कुणी सुचवले?
अ) आचार्य अत्रे ब) गिरीष कर्नाड क) राजीव नाईक ड) विजय तेंडूलकर

उत्तरे : १. बापट, २. इतिहास, ३. वकील, ४. १९९९, ५. विजय तेंडूलकर

ब) दीर्घोत्तरी प्रश्न

प्रश्न : 'शोभायात्रा' नाटकातील पात्रांच्या वृत्ती-प्रवृत्तीचे चित्रण करा.

उत्तर : प्रास्ताविक : 'शोभायात्रा' हे शफाअत खान यांचे नाटक स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील भारतीय जनमानसांच्या वास्तव जीवनाचे दर्शन घडविते. बुरखा पांघरून जगणारी माणसे कशी चुकीच्या मार्गाने आपले आयुष्य जगताहेत याचे वास्तव दर्शन या नाटकातून होताना आपणास निदर्शनास येते. स्वार्थापोटी माणसे भ्रष्ट, भोगलोलूप आणि संवेदनशून्य कशी बनलेली आहेत याचे प्रत्यंतर या नाट्यसंहितेवरून प्रत्ययास येते.

विवेचन : 'शोभायात्रा' या नाटकामध्ये स्वातंत्र्याची पन्नास वर्षे पूर्ण झाल्याबद्दल स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी आहुती दिलेल्या स्वातंत्र्यवीरांचे स्मरण करणे व त्यांच्याविषयी आदर, स्वाभिमान, आत्मसन्मान इत्यादी भाव जनमानसात पुन्हा एकदा आठवणीवजा जागृत करण्यासाठीचा काही

निवडक पात्रांच्या साह्याने (म. गांधी, नेहरू, टिळक, सुभाषबाबू, बाबू गेनू, झांशीची राणी इ.) प्रयोग केला आहे. पण प्रत्यक्षातील या स्वातंत्र्यवीरांचे काम आणि त्यांची भूमिका करणारी पात्रे यांच्या वर्तनप्रणालीविषयीचे अत्यंत मार्मिक दर्शन होते. उपरोधात्मक पद्धतीने वाचक-रसिकांना चिंतन करायला लावणारे असे हे नाटक आहे.

या पात्रांची भूमिका करणाऱ्या माणसांच्या वृत्ती-प्रवृत्तींचे एक अनोखे दर्शन लेखकाने घडविले आहे. गांधीजीचे सोंग घेणारे बापट प्रसिद्ध उद्योजक आहेत पण त्यांनी त्यांच्या व्यवसायातील मित्राला फसवून अटक केली आहे. तेही 'भाई' या गुंडाच्या मदतीने. म्हणजेच स्वातंत्र्यासाठी असहकार, सत्याग्रह इत्यादी मार्गाने ज्या महात्मा गांधींनी भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यात सिंहाचा वाटा उचलला; हा वारसा पन्नास वर्षांनंतर पूर्णपणे विसरून स्वाध्याय व भ्रष्ट असणाऱ्या बापट या व्यक्तीने केले आहे. ही बाबच चिंतन करायला लावते.

जाधव हे सुभाषचंद्र बोस यांचे सोंग घेणारे पात्र आहे. हे व्यवसायाने वकील आहेत. मात्र ते भाईच्या गुंडांना शिक्षा होऊ न देता सहीसलामात सोडवतात, एका शिक्षिका असणाऱ्या बाईना ते आपल्या मित्रासाठी घटस्फोट घेण्यासाठी त्रास देतात. प्रसंगी पोटातील मूल खाली करा, पण घटस्फोट द्या असे सांगून तो आग्रही राहतो. ज्या सुभाषबाबूंनी स्वातंत्र्यासाठी क्रांतीचं स्वप्न बघितलं, त्यांच्याविषयी या जाधवला विस्मरण तर झालेच आहे. देशातील न्यायव्यवस्था इथल्या प्रत्येक भारतीयांना सुखाची व सुरक्षिततेची खात्री देतेय त्या न्यायमंदिरात काम करणारा जाधव आपल्या स्वार्थासाठी भ्रष्ट कामे करतो आहे.

लोकमान्य टिळकांची भूमिका करणारे प्राध्यापकच पेपरफुटीच्या प्रकरणात सापडताहेत व भाईने आपल्या मुलाला कॉन्व्हेंटमध्ये प्रवेश मिळविण्यासाठी मदत केली या एका गोष्टीसाठी ते गुंड प्रवृत्तीला सहकार्य करताहेत. ज्या टिळकांनी मराठी माणूस, मराठी अस्मिता यासाठी व स्वराज्याच्या प्राप्तीसाठी लढा दिला त्याच स्वतंत्र भारतातील मराठीचे प्राध्यापक आपल्या मुलीला इंग्रजी शाळेत घालण्यासाठी एका गुंडाची मदत घेतात, ही स्वतंत्र भारतातील स्वार्थी आणि अविचारी प्रवृत्ती किती भयानक आहे हे सांगितले आहे.

अशा प्रकारची या नाटकातील पात्रे विविध स्वभावविशेषाची आहेत. झांशीच्या राणीचे सोंग घेणाऱ्या शिक्षिका स्त्रीला घटस्फोटी, परित्यक्त्या म्हणून राहायचे नाही. ती आगतिक, हतबल आहे. मात्र गुंड भाईसाठी काम न करण्याचे धाडसही ती दाखवते. त्यामुळे इतर पात्रांच्या तुलनेत हे पात्र विचार करायला लावते. दुसरी बाबी हे पात्र आत्ताच्या स्वैर पिढीचे चंगळवादाचे प्रतीक म्हणून समोर येते. अत्यंतिक देहप्रदर्शन व अनैतिक व्यवहाराविषयीची कमालीची स्पष्टता व्यक्त करणारी व स्वतःवरसुद्धा कोणतेही बंधन न ठेवणारी अशी प्रवृत्ती आहे. या दोन स्त्रियांच्या वर्तनातील कमालीचा फरक आपणांस दिसून येतो. भागलोलुपतेचे चित्रण सबनीस यांच्या प्रवृत्तीतून दिसते. स्वतःच्या मुलीच्या वयाच्या बाबीकडे ते भोगवादी दृष्टीनेच पाहतात. शिवाय बाबीने त्यांना झिडकारल्यावर ते शिक्षिका बाईकडेसुद्धा त्याच हेतूने जवळिकता साधण्याचा प्रयत्न करतात.

भाई हा गुंड प्रवृत्ती व त्याच प्रवृत्तीचा शिकार झालेला कृष्ण पावलस हा या कार्यक्रमाचं आयोजन करतोय तो भाईचा आदेश म्हणूनच. या सर्व लोकांना दम देऊन कार्यक्रम घेण्याचा प्रयत्न करतोय. तो शिक्षिका असणाऱ्या (झांशीची राणी) धक्काबुक्कीसुद्धा करतो. अशा गुंड प्रवृत्तीचे

चित्रणही येथे येते. परिस्थितीने सामान्य व दरिद्री असणारा बाबूसुद्धा या प्रवृत्तीचा शिकार झालेला आहे व तोही भाईसाठी काम करणारा पण सरतेशेवटी ही गुंडप्रवृत्ती झिडकारणारा असा बाबू एका बदलाचा, आशावादी प्रवृत्तीचे प्रतीक म्हणून येताना दिसतो.

समारोप : स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील लोकांच्या बदललेल्या अनेक वृत्ती-प्रवृत्तीचे चित्रण या नाटकात प्रभावीपणे प्रत्ययास येते. स्वार्थाध, भोगलोलूप, भ्रष्ट आणि आत्ममग्न मनोवृत्तीची माणसे भवताल अस्वस्थ करणारी आहेत.

क) लघुत्तरी प्रश्न

‘शोभायात्रा’ या नाटकातील कथानक तुमच्या भाषेत विशद करा.

उत्तर : प्रास्ताविक : भारतीय स्वातंत्र्याला खूप मोठी उज्ज्वल परंपरा आहे. स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी अनेकांच्या जगण्याचा प्रवास संघर्षमय आणि त्रासदायक झालेला आहे. अनेक वीरांनी आपल्या प्राणांचे बलिदान स्वातंत्र्यासाठी दिले आहे. स्वातंत्र्य मिळाले मात्र या स्वातंत्र्याच्या पन्नाशीनंतर सर्वसामान्य माणसांच्या वाट्याला काय आले? प्रत्येक भारतीयांमध्ये कोणकोणते मूलभूत बदल झाले? जनमाणस कोणत्या दिशेने प्रवास करते आहे, या सर्वांबद्दल कमालीच्या भेदक दृष्टीतून बघणारे नाटक म्हणून शफाअत खान यांच्या ‘शोभायात्रा’ या नाटकाचा उल्लेख/विचार करावा लागतो.

स्वातंत्र्याच्या पन्नाशीनंतर निवडक स्वातंत्र्यवीरांच्या शोभायात्रेच्या निमित्ताने हे नाटक सुरू होते व त्यानुषंगाने येणाऱ्या अनेक गोष्टींबद्दल कमालीचे चिंतन मांडणारे हे नाटक प्रेक्षकांना विचारप्रवृत्त करते. ते या संपूर्ण कथाशयात गुंतवून ठेवते. नाटकामध्ये कथानकाचा विचार करता शोभायात्रेमध्ये सहभागी होणाऱ्या स्वातंत्र्यवीरांपैकी अनुक्रमे गांधी, नेहरू, सुभाषबाबू, झासीची राणी तसेच बाबू गेनू यांच्या अनुषंगाने येणारा कथाभाग एका परदेशस्थित असणाऱ्या भाईद्वारे म्हणजेच त्याच्या आदेशाने स्थानिक पातळीवर गुंडगिरी करणाऱ्या पावलसकडून हा शोभायात्रेचा कार्यक्रम निश्चित केला जातो. नाटकातील राणीचे पात्र वगळता इतर सर्वांचे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे पावलस आणि त्यायोगे ओघानेच असणारे भाईशी संबंध या सर्वांना ही शोभायात्रेतील भूमिका करायला भाग पाडते.

या नाटकात वर उल्लेख केलेली सर्व पात्रे ही त्यांनी भलेही स्वातंत्र्यविरांची भूमिका केली असली तरी लौकीक जिवनात ती अत्यंत भ्रष्ट, अनैतिक व भोगलोलूप अशाच स्वरूपाची आहेत. प्रत्येक जन स्वान्तसुखायचा विचार करतो आहे. मग यामध्ये गांधीची भूमिका करणारा बापट असो अथवा नेहरूंची भूमिका करणारा सबनिस ही सर्व माणसे आपल्या वैयक्तिक जीवनामध्ये कोणत्या ना कोणत्या स्वार्थी हेतूनी ग्रासलेली आहेत व तो विचार त्यांच्या मनात इतका बळकट झाला आहे की, स्वातंत्र्यविरांची भूमिका करत असताना कमीत कमी मला माझ्या देशाबद्दल, क्रांतीबद्दल, क्रांतीविरांबद्दल कमी-अधिक माहिती असायला हवी हे सुद्धा ही माणसे विसरली आहेत. मला या भूमिका वटवताना अनेक मर्यादा सांभाळाव्या लागणार आहेत हेही यातील माणसे विसरली आहेत, या नाटकातील प्रत्येक पात्राला स्वतःला सुरक्षित ठेवण्याच्या ओघात आपणांसमोर असणारे आदर्श, त्यांचे कार्यकर्तृत्व यांच्याविषयी सहजपणे विस्मरण होताना दिसते. उलट गांधीच्या भूमिकेत असणारा बापट मित्राला फसवतोय, सुभाषबाबूंची भूमिका करणारा जाधव गुंडांचे वकिलपत्र घेतोय. बाबू गेनूंचे

काम करणारा मुलगा पावलस या गुंडाच्या हाताखाली काम करतोय. शिवाय नेहरूंची भूमिका करणारा सबनिस हा त्याचा मूळ स्वभाव जो स्त्रीलंपटपणाचा आहे तो सोडायला तयार नाही. या सर्व प्रवासामध्ये खरी शोभायात्रा ही तमाम भारतीयांची बेमालूमपणे होते आहे हे लक्षात येते.

स्वातंत्र्याच्या पन्नाशीनंतर लोकांना स्वातंत्र्यवीरांबद्दल माहिती नाही. गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढून त्याला राजाश्रय आहे आणि आदर्शाच्या शोभायात्रेतून लोकांना प्रेरणा आणि त्यांच्याविषयी आदरभाव, श्रद्धा निर्माण होण्याऐवजी ही माणसं या आदरणीय व्यक्तींनी केलेला त्याग, कर्तृत्व याकडे कसे सहजासहजी दुर्लक्ष करीत आहेत याचा विचार या नाटकातून समोर येतो. गुन्हेगारी, बालमजूरी, निरक्षरता, भ्रष्टाचार व स्वार्थाने आंधळी झालेली माणसे यांचं विदारक दर्शन प्रस्तुत नाटकात घडते.

एकूणच या नाटकातील कथानक आपले स्वातंत्र्य व स्वातंत्र्यवीरांबद्दल, त्यांच्या कार्याबद्दल विचारप्रवृत्त करून प्रत्येक व्यक्तीच्या डोळ्यात अंजन घालण्याचे काम करते.

४.७ सरावासाठी प्रश्न

अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. 'शोभायात्रा' या नाटकातून आपल्या देशातील वर्तमान स्थितीवर कसे भाष्य केले आहे, ते साधार स्पष्ट करा.
२. 'शोभायात्रा' या नाटकाच्या शीर्षकाची समर्पकता तुमच्या शब्दात स्पष्ट करा.

ब) लघुत्तरी प्रश्न

१. 'शोभायात्रा' या नाटकाचे वेगळेपण स्पष्ट करा.
२. 'शोभायात्रा' या नाटकातील उपहासात्मक भाषाशैलीचे वैशिष्ट्य सांगा.

४.८ उपक्रम

- 'शोभायात्रा' नाटकाचे मित्रांसमोर साभिनय वाचन करा.

४.९ अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ

१. देशपांडे वि. भा. : मराठी नाटक, स्वातंत्र्योत्तर कालखंड (१९४७-९०) व्हीनस प्रकाशन, पुणे १९९२.
२. कुलकर्णी गो. म. : मराठी नाट्यसृष्टी, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे १९९६.

□□□

Jayprakash Education Society's
DR. BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDYALAYA

Barrister Tatyasaheb Mane Vidyanagar, Peth Vadgaon - 416112.
Dist. Kolhapur (Maharashtra) Ph.Office : 0230-2471086

(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)

Founder Chairman : **Hon. Adv. Manasaheb S. Mane**
B.A., LL.B., Ex.MBA

Chairman : **Shri. Satish S. Mane**
M.A., M.Phil

Principal : **Dr. S. D. Dhole**
M.Sc. Ph.D
Mob. : 7709880950

Book and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during the year (2017-18).

Particulars

Sr. No.	Name of the Teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper
1.	Dr. R. P. Mane	Contribution of Women in India's Struggle for Freedom	Edited Book
2.	Dr. H. D. Nadaf	Contribution of Women in India's Struggle for Freedom	मुंबई इलाख्यातील स्त्री मुक्ती व स्त्री अस्मितेचा अविष्कार: एकोणिसावे शतक
3.	Dr. S. S. Bhosale	Contribution of Women in India's Struggle for Freedom	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील दलित चळवळीतील स्त्रियांचा सहभाग
4.	Mr. A. A. Gurav	AQAR & AAARAF	E- Content: Virtua Way of Teaching & Learning
5.	Dr. S. V. Padmakar	Contribution of Women in India's Struggle for Freedom	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील दलित स्त्रियांची आंदोलने
6.	Mr. P. S. Karade	Contribution of Women in India's Struggle for Freedom	१८५७च्या स्वातंत्र्य लढ्यातील स्त्रियांचे योगदान
7.	Mr. S. S. Wadave	Contribution of Women in India's Struggle for Freedom	झलकारी देवीचे स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान
8.	Mr. J. C. Ghatage	Gender, Technology & Empowerment Post 1990s	Beti Bachao Beti Padhao Campaign

Sale

Principal,

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Peth Vadgaon, Dist. Kolhapur, Maharashtra

Contribution of Women in India's Struggle for Freedom

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान

Editor
Dr. Ranjit Mane

Contribution of Women in India's Struggle for Freedom

भारतीय स्वातंत्र्यलढयातील स्त्रियांचे योगदान

Editor

Dr. Ranjit Mane

Assistant Professor

Department of History

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Peth Vadgaon

Publishers

Dr. D. G. Nejkar

Principal

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDYALAYA,
PETH VADGAON

ISBN-978-81-931944-0-9

Contribution of Women in India's Struggle for Freedom
भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान

Sponsored-
Indian Council of Historical Research (ICHR), New Delhi

Editor
Dr. Ranjit Mane

First Edition: January 2018
Cover Page: Dr. Haji Nadaf

Publishers
Dr. D.G. Nejkar
Principal
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Peth Vadgaon
Tal- Hatkanangale, Dist- Kolhapur,
411612

© Principal, Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Peth Vadgaon 2018

All rights reserved. This Book or any part there of ay not be reproduce in any form without the written permission of the publisher.

Printed by:
Shrikant Printers,
Daulat Nagar, Kolhapur.

Rs:200/-

Disclaimer:

The Views expressed by the authors in their articles, reviews etc. insight issue are their own. Editor and publisher are not responsible for them. All disputes concerning the book shall in the court at Peth Vadgaon, Maharashtra.

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान

जयप्रकाश एजुकेशन सोसायटीचे संस्थापक चेअरमन व
वडगावचे माजी आमदार, अॅड. नानासाहेब माने
व सौ.सुजाता नानासाहेब माने (माई)
यांना सविनय....

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान

ISBN: 978-81-931944-0-9

Publisher:

Principal,

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,

Peth Vadgaon

www.ambedkarcollege.co.in

Contribution of Women in India's Struggle for Freedom

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान

Editor
Dr. Ranjit Mane

Contribution of Women in India's Struggle for Freedom

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान

Editor

Dr. Ranjit Mane

Assistant Professor

Department of History

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Peth Vadgaon

Publishers

Dr. D. G. Nejkar

Principal

DR. BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDYALAYA,
PETH VADGAON

ISBN-978-81-931944-0-9

Contribution of Women in India's Struggle for Freedom
भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान

Sponsored-

Indian Council of Historical Research (ICHR), New Delhi

Editor

Dr. Ranjit Mane

Frist Edition: January 2018

Cover Page: Dr. Haji Nadaf

Publishers

Dr. D.G. Nejkar

Principal

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Peth Vadgaon

Tal- Hatkanangale, Dist- Kolhapur,

411612

© Principal, Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Peth Vadgaon 2018

All rights reserved. This Book or any part there of ay not be reproduce in any form without the written permission of the publisher.

Printed by:

Shrikant Printers,

Daulat Nagar, Kolhapur.

Rs:200/-

Disclaimer:

The Views expressed by the authors in their articles, reviews etc. insight issue are their own. Editor and publisher are not responsible for them. All disputes concerning the book shall in the court at Peth Vadgaon, Maharashtra.

अनुक्रमणिका

१. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत स्त्रियांचे योगदान: बीजभाषण	डॉ. नारायण भोसले	१
२. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान समजून घेताना	डॉ. अवनीश पाटील	८
३. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान: अध्यक्षीय मनोगत	प्रा. डॉ. अरुण भोसले	१९
४. मुंबई इलाख्यातील स्त्रियांची स्वातंत्र्य चळवळीतील भूमिका: एक अवलोकन	प्रा. डॉ. पद्मजा पाटील	२२
५. मुंबई इलाख्यातील स्त्रीमुक्ती व स्त्री अस्मितेचा अविष्कार: एकोणिसावे शतक	डॉ. हाजी नदाफ, डॉ. नंदा पारेकर	३७
६. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील दलित स्त्रियांची आंदोलने	डॉ. सर्जेराव पद्माकर	५८
७. स्वातंत्र्य सेनानी सौ. लीलाताई पितांबर माळवडे	डॉ. श्रीमती. सुप्रिया खोले	६३
८. भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील स्वातंत्र्यवीरांगना कल्पना दत्त	डॉ. मधुकर जाधव	६९
९. आझाद हिंद सेनेतील स्त्रियांचे योगदान	डॉ. अर्चना जाधव	७३
१०. आंबेडकर चळवळीतील रणरागिणी: शांताबाई दाणी	प्रदिप मो. कांबळे	८३
११. चलेजाव चळवळ व उषा मेहता	डॉ. संतोष जेठीथोर	९०
१२. स्वातंत्र्यलढ्यातील उपेक्षित स्त्रीशक्ती	डॉ. विकास सरनाईक	९४
१३. प्रतिसरकार चळवळ-सातारा जिल्यातील स्त्रियांचे योगदान	सुषमा जाधव	९८
१४. झलकारीदेवीचे स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान	एस. एस. वडवे	१०३
१५. समाजसुधारणा चळवळीत सावित्रीबाई फुलेंची भूमिका	पी. जे. चौधरी	१०७
१६. प्रतिसरकारची बहादूर सैनिक: राजमती पाटील	डॉ. ज्योती व्हटकर-खरात	११८
१७. सामाजसुधारणा चळवळ व स्त्री (दलित स्त्रियांच्या विशेष संदर्भात)	पंचशीला बडूरकर, डॉ. पुष्पा गायकवाड	१२४
१८. स्वातंत्र्य सेनानी खानदेश कन्या रणरागिणी लीलाताई पाटील	जया बाविस्कर	१३१

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान

मुंबई इलाख्यातील स्त्रीमुक्ती व स्त्रीअस्मितेचा अविष्कार:

एकोणिसावे शतक

डॉ.हाजी नदाफ, प्रा.डॉ.नंदा पारेकर

‘स्व’ अस्मितेच्या शोधासाठी स्त्रीचा आजचा संघर्ष समजून घेण्यासाठी भूतकालीन इतिहासात जाऊन शोध घ्यावा लागतो. हे संघर्ष स्त्रीमुक्तीच्या नावाने ओळखले गेले नसले तरी आजच्या स्त्रीमुक्तीची बीजे १९ व्या शतकात दिसून येतात. या शतकात स्त्री शिक्षणाचे लोण पसरत गेल्यावर स्त्रियांनी शिकून केलेले स्त्रीसुधारणेचे कार्य महत्वपूर्ण ठरलेले दिसते. वसाहतीक काळखंडाच्या सुरुवातीस मुंबई इलाख्यातील सामाजिक परिस्थिती प्रवाहहीन झाली होती. मुंबई इलाखा भारतातील इतर प्रांताप्रमाणे जातीव्यवस्था, उच्च-नीचतेने ग्रासला होता. येथील जनता अंधश्रद्धा व परंपरा रूढींनी जखडलेली होती. स्त्रियांची स्थिती फारच हलाखीची होती. विवाह, कुटुंब, संपत्ती, वारसाहक्क, विधवेचे स्थान असे अनेक मुद्दे स्त्रियांच्या विरोधात लादले गेले होते. या शतकात स्त्रियांचे शिक्षण, विधवा पुनर्विवाह, बालविवाह, स्त्री हक्क हे प्रश्न अत्यंत गंभीर झाले होते. स्त्रियांच्या या प्रश्नांना वाचा फोडण्यासाठी काही ख्रिश्चन मिशनरी, पाश्चात्य शिक्षित ब्राह्मण, पारसी व बहुजन लोकांनी समाजातील वेगवेगळ्या स्तरातील स्त्रियांना शिक्षित करून जागृत करण्याचे प्रयत्न केले. या शिक्षित स्त्रियांनी मुंबई इलाख्यात वेगवेगळ्या क्षेत्रातील संघर्षाला वाचा फोडून स्त्रियांमध्ये ‘स्व’त्वाची जाणीव निर्माण केली. सदर लेखात या शतकातील स्त्रियांनी प्राप्त केलेल्या अस्मितेचा व त्यांच्या कार्यकर्तृत्वाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे

मुंबई इलाख्यात एकोणिसाव्या शतकात अनेक कर्तृत्ववान स्त्रिया होवून गेल्या त्यापैकी फारच थोड्या स्त्रियांची नोंद मिळते. कारण या शतकामध्ये ब्रुतांशी स्त्रिया समता, स्वातंत्र्य, न्याय व हक्कापासून वंचित होत्या. अशा परिस्थितीत उदारमतवादी वासाहतिक धोरण, मुंबई इलाख्यातील पाश्चिमात्य शिक्षण घेतलेल्या सुधारकांच्या सहकार्याने काही स्त्रिया शिक्षण घेऊ लागल्या. व अनेक स्त्रियांचा शिक्षित होण्याइतपत, स्त्रीविषयीच्या सुधारणा घडवण्यात, तर काहींची लेखनाद्वारे स्त्रीअस्मिता व्यक्त करण्यापर्यंत वाटचाल राहिली. हा काळ स्त्रियांच्या कार्याची नोंद ठेवण्याइतपत उदार नव्हता. पण काही शिक्षित स्त्रिया व उदारवादी पुरुषांनी या शतकातील

सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, पेठवडगाव
सहायोगी प्राध्यापक व विभागप्रमुख, इतिहास अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

॥३७॥

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान

स्त्रियांविषयी लेखन केले आहे. पण अनेक स्त्रियांच्या कर्तृत्वाची दखल न घेतल्याने त्या उपेक्षित राहिल्या. उपलब्ध संदर्भांच्या आधारे या शतकातील स्त्रियांच्या योगदानाचे महत्त्व पुढे विसाव्या शतकातील विचारवंतानी साहित्यरूपात सामान्यांपर्यंत पोहचविले. ह्या साहित्याच्या आधारे या विषयास अनेकांपर्यंत पोहचवण्याचा प्रयत्न आजपर्यंत सुरू आहे. कारण गतकाळातील समकालीन परिस्थितीने भविष्यकालीन महत्त्व गृहीत न धरल्याने त्याकाळातील स्त्रिविषयक इतिहास उपेक्षित राहिला. आज स्त्रिअस्मितेच्या इतिहासाची मांडणी केवळ बहुतांशी स्त्रीवादी लेखनपरंपरेतील साहित्यिकांनी केलेचे दिसून येते. म्हणून हवे इतके अभ्यास व लेखन, इतिहास लेखनपरंपरामध्ये झालेला दिसून येत नाही. प्रत्येक घटितांबद्दलची ऐतिहासिक मांडणी शास्त्रीय पद्धतीवर आधारित केली जाते. ती मांडणी न्यायीक तत्वावर, वैचारिक बैठक स्थिर ठेऊन करणे ही अपेक्षित असते. ती अपेक्षा असण्याइतपत हा लेख आहे असे गृहीत न धरणे उचित ठरेल. याविषयी लिहिताना वसाहतकालीन स्त्रीजीवनाचे ओझरते दर्शन होईल हा उद्देश ठेऊन मुंबई इलाख्यातील स्त्री अस्मितेविषयी मांडणी करण्यात आली आहे. सदर लेख लिहिण्यासाठी स्त्री अस्मिता, स्त्रियांविषयक सुधारणा व समाजसुधारणाविषयी ताराबाई शिंदे, गेल ऑम्ब्रेट, विद्युत भागवत, मृणाली जोगळेकर, नायर सुगौला, पवार उर्मिला, रोहिणी गवाणकर, के.एल. शर्मा, पाटील शोभा, संखर बंडोराध्य, त्रिपीन चंद्र विद्वानांच्या साहित्याचा आधार घेतला आहे. या लेखामध्ये स्त्री अस्तित्वहिनतेची जाणीव, समाजसुधारणेतील प्रवाह, मुंबई इलाख्यातील स्त्री-मुक्ती आणि स्त्रीवादी विचार, मुंबई इलाख्यातील स्त्रिविषयक समाजसुधारणा व स्त्रिविषयक सुधारणेचे परिणाम ह्या मुद्द्यांवर सविस्तर विवेचन करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

स्त्री-अस्तित्वहिनतेची जाणीव

एकोणिसाव्या शतकाचे प्रारंभ हे प्रबोधनाचे प्रथम चरण मानले जाते. प्राचीन काळापासून महाराष्ट्राचा इतिहास पाहता स्त्रियांचे स्थान नेहमीच दुय्यम राहिले. मध्ययुगीन सरंजामशाहीच्या कालखंडात हे स्थान आणखीनच खालावले, तरीही जेव्हा संधी मिळेल व गरज लागेल तेव्हा स्त्रियांनी राज्यकारभारात उत्तम प्रशासिक व रणांगणात वीरांगणांची भूमिका समर्थपणे पार पाडल्याचे दिसून येते. सरंजामशाही युगातल्या शेकडो वर्षांच्या सामाजिक शोषणाच्या व अन्याय अवहेलनेच्या अभेद्य भिंतीच्या आड मुंबई इलाख्यातले स्त्रीजीवन कोंडून पडले होते. १८ व्या शतकाच्या अंतिम चरणात मुंबई इलाख्यात ब्रिटिश शासन स्थापित झाले. या वासाहतिक काळात इंग्रजी शिक्षणातून विवेकनिष्ठा, उत्क्रांतिवाद आणि उपयुक्तता या विचारांशी मध्यमवर्गाचा परिचय झाला. मानवहितवादी विचारसरणीतून व सामाजिक गरजेतून

सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न त्यांनी सुरु केला. १९ व्या शतकातील समाजसुधारणेची जाणीव वेगवेगळ्या विचारदृष्टीने पुढे मार्गक्रमण होत गेली. एक सामान्य जनतेत राष्ट्रीय चेतनेचा प्रादुर्भाव. दुसरे म्हणजे हिंदू धर्माचा एक सहिष्णू आणि यथार्थरूपाने पुनर्जागरण, एकोणिसाव्या शतकात ख्रिश्चन धर्मांमुळे हरवलेली प्रतिष्ठा पुनः स्थापित करणे. तिसरे बहुजन समाजातील स्त्रीया, अस्पृश्यता आणि पिडीत तथा दलित वर्गावरील अत्याचार व अमानवीयतेवर धाव. चौथे त्याग, सेवा, आणि तर्कबुद्धीवादाची भावना उत्पन्न करणे. पाचवे जाती प्रथेच्या वंशानुगत स्वरूप आणि कठोरतेवर प्रहार. सहावे संस्कृती आणि धर्मांमध्ये समानता, देशीयकरण आणि सह-अस्तित्वाची भावना उत्पन्न करणे.

बंगालमध्ये सामाजसुधारणावादी मोहिमेची सर्वातप्रथम सुरुवात झाली. त्यानंतर मुंबई इलाखा, मद्रासमध्ये होती ती भारतभर पोहचली. प्रादेशिक स्त्रीचळवळ त्या प्रदेशाची जीवनपद्धती, त्याचा इतिहास, त्याची भौगोलिक परिस्थिती, त्या काळातील तेथील विशिष्ट व्यक्तिमत्त्वे याचा परिणाम त्या चळवळीच्या जडणघडणीवर झालेला दिसतो. स्थानिक आणि प्रादेशिक पातळीवर सुधारणावादी सामाजिक संस्था व संघटनांनी समाजातील जातीव्यवस्था, अनेकेश्वरवाद, मुर्तीपूजा, बालविवाह, सती, विधवा-पुनर्विवाहअशा अनेक चालीरीतिंविरुद्ध लढा देण्याचे कार्य केले. स्त्री-प्रश्नाकडे लक्ष वेधलेल्या त्यावेळच्या सुधारकांना स्त्रियांचे समाजातील निम्नस्थान बदलण्यासाठी शिक्षण हे अत्यंत महत्वाचे साधन असल्याचे लक्षात आले. स्त्रीशिक्षण हे परंपरा व रूढी यांच्यात बसत नसल्यामुळे येथील स्त्रियांच्या शिक्षणाची तरतूद झालेली नव्हती. सुधारकांनी प्रारंभी ख्रिश्चन मिशनऱ्यांच्या व नंतर खासगी शाळातून मुलींना पाठवून स्त्री-शिक्षण देण्याचे प्रयत्न केले.

१९ व्या शतकात स्त्री सुधारणांच्या प्रारंभकाळात देशातील इतर प्रदेशांच्या तुलनेने मुंबई इलाख्याने परिवर्तन स्वीकारण्यात पुढाकार घेतला. तत्कालीन समाजसुधारकांनी मुंबई इलाख्यातील स्त्रियांचे सामाजिक प्रश्न सोडविण्यासाठी पेशवेकालीन सामाजिक अस्थिरता व स्त्रीशोषण व्यवस्थेच्या वलयास बाजूला सारून वसाहतीक राज्यातील समाजसुधारणा, स्त्रीविषयक कायदे व स्त्रीशिक्षणाचा आधार घेतला. स्त्रीशिक्षण व स्त्रीसुधारणा या क्षेत्रात दूरगामी परिणाम घडवणाऱ्या व्यक्ती या प्रदेशात होऊन गेल्या. स्त्रीचळवळीच्या सुधारणेचे स्थूलमानाने काही कालखंड पडतात. पहिला कालखंड स्त्रीदास्य विमोचनाचा कालखंड दुसरा स्त्री जागृतीचा कालखंड (१८७० नंतर) आणि तिसरा स्त्रीस्वातंत्र्याचा कालखंड. इ.स. १८०० ते १९०० या शतकात मुंबई इलाख्यात स्त्री-प्रश्नाशी निगडित सामाजिक सुधारणा चळवळ,

जातीविरोधी चळवळ, भारतीय स्वातंत्र्यलढयातील स्त्रियांची चळवळ या चळवळी अस्तित्वात आल्या. यापैकी स्त्री चळवळ, स्त्री अस्मितेची मांडणी प्रस्तुत लेखान करण्यात आली आहे.

समाजसुधारणेसंबंधी विचारप्रवाह व वैचारिक केंद्रे

एकोणासाव्या शतकाच्या पहिल्या अर्धकात मुंबई व पुण्यातील शिक्षित मध्यमवर्गीय नेत्यांकडून विचार, कल्पना लोकांसमोर मांडण्यास सुरुवात झाली. हा इलाखा आधीपासून पाश्चिमात्य संस्कृतीशी संपर्कात असल्याने सामाजिक बदल व पुनर्स्थापना होण्यामध्ये वेगवेगळे विचारप्रवाह दिसून येतात. हे विचारप्रवाह विकसित होण्यामध्ये व्यक्ती व संस्थांनी महत्वाची भूमिका बजावली आहे. त्याची सुरुवात या शतकाच्या पूर्वार्धात झाल्याचे दृष्टीपथास येते. त्यातील एक महत्वाची बाब म्हणजे इ.स. १८०४ साली मुंबईत रॉयल एशियाटिक सोसायटीची स्थापना होय. या सोसायटीमध्ये मुंबईतील विद्वान मंडळी ज्ञान संपादन करण्यासाठी एकत्र येत असत. सोसायटीच्या वृद्धीबरोबर येथे मुंबई व पुण्यातील विद्वानांना एकत्र येण्याची संधी मिळाली. इ.स. १८३६ मध्ये बाळशास्त्री जांभेकरांनी सोसायटीचे सभासद होण्यास बॉम्बे दर्पण मध्ये आव्हान केले. यामुळे पुढील काळात येथे येणाऱ्या लोकांची संख्या वाढत गेली. पुढे इ.स. १८५४ मध्ये मुंबईत एलफिन्स्टन कॉलेजची स्थापना झाल्याने येथे अनेक विद्वान मंडळींनी शिक्षणाबरोबर वैचारिक देवाणघेवाण करू लागले. या मंडळीमध्ये दादोबा पांडुरंग तर्खडकर, भास्कर तर्खडकर, रामकृष्ण विश्वनाथ, भाऊ महाजन अशा अनेक समाजसुधारकांचा समावेश होता. येथे शिकलेल्या मंडळींनी नंतरच्या काळात मुंबई प्रांतातील वेगवेगळ्या भागांमध्ये समाजकार्याची सुरुवात केली. याचेच एक फलित म्हणजे डेक्कन व फर्ग्युसन कॉलेजची स्थापना होय. पुण्यातील भांडारकर, आगरकर, गोखले, रानडे या उच्चशिक्षित मंडळींनी या संस्थेची स्थापना करून यास वैचारिक केंद्र बनवले. मुंबई व पुण्यातील या शैक्षणिक संस्थांनी समाजसुधारणा कार्यात अत्यंत महत्वाची भूमिका बजावली आहे.

१९ व्या शतकातील सुधारणा कार्यामध्ये प्रामुख्याने तीन प्रवाह आढळून येतात. हे तीनही प्रवाह जरी भिन्न असले तरी त्यांचे अंतिम ध्येय मात्र समाजसुधारणा घडवून आणणे हेच होते. त्यापैकी 'मेथ्यु लीडर्ले' यांनी 'Philosophical Trends In Modern Maharashtra' या ग्रंथात सामाजिक सुधारणा चळवळीचे तीन विचार प्रवाह स्पष्ट केलेले आहेत. ते म्हणतात, या काळात समाजसुधारणेची चळवळ दोन प्रवाहांनी पुढे एकमेकांशी समांतर वाटचाल करीत होत्या. एक, चळवळ उदारमतवादी सुधारणांची होती. पहिल्या गटातील समाजसुधारकांना लोकजागृती

बरोबरच कायद्याचे सहाय्य घेणे हितकारक व आवश्यक वाटत होत. सताप्रथावरुद्ध सातत्याने केलेला प्रसार आणि सतीबंदीला दिलेला पाठींबा किंवा विधवा विवाहाच्या समर्थनार्थ केलेले लिखाण आणि त्या कायद्याचा केलेला पाठपुरावा ही उदाहरणे बोलकी आहेत. लोकजागृतीसाठी सामुहिक संघटीत कार्याची गरज त्यांना जाणवल्यामुळे समाजसुधारकांनी अनेक संस्थाही स्थापन केल्या. अशा रीतीने समाजसुधारणेच्या हेतूने संस्थात्मक कार्याचा प्रारंभ या पहिल्या प्रवाहाने केला.

दुसरा प्रवाह कदाचित ब्रिटिश राजवटीने निर्माण केलेल्या वर्चस्वामुळे थोडीशी स्थितीवादी (जैसे थे) होती. या प्रवाहात अनेकांना प्रस्थापित समाजव्यवस्था टिकविली पाहिजे असे वाटत होते. या प्रवाहातील लोकांचा सुधारणात्मक धोरणांना विरोध झाल्याचेही दिसून येते. समाजसुधारणा चळवळीतील तिसरा प्रवाह याहून काहीसा भिन्न विचारसरणीचा होता. या गटाला भारतीय समाजाच्या सुधारणेची, त्यात अंगभूत असलेल्या उणीवा व दोष नष्ट करण्याची निकड जाणवली होती. त्यासाठी पाश्चात्य ज्ञानाचा प्रसार होणे आवश्यकही वाटत होते. या उद्दिष्टपूर्तीसाठी इंग्रजी भाषेतून पाश्चात्य विद्येचा अभ्यासही त्यांना आवश्यक वाटत होता. या प्रवाहात म. ज्योतिबा फुले, वि. रा. शिंदे, बाबा वलंगकर, शाहू महाराज यांचे महत्वाचे योगदान आहे. मागासवर्गातील लोकांमध्ये सुधारणा घडून आणणे हे यांची महत्वाचे उद्दिष्ट होते. हा प्रवाह एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात जास्त प्रबळ बनत गेला. एकंदरीत या तीन प्रवाहानेच एकोणिसाव्या शतकातील समाजसुधारणेची वाटचाल कार्यरत राहिली आहे हे निदर्शनास येते.

स्त्री-मुक्ती व स्त्रीवादी विचार

स्त्रीवाद ही एक मानवी संबंधाचा मुळापासून वेध घेणारी राजकीय विचारप्रणाली आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, या मुल्यांवर आधारित नवसमाज निर्मितीच्या आड येणारी शोषणाची कारणे शोधणे आणि स्त्रिअस्मितेचा पुरस्कार करणाऱ्या नव्या पर्यायांची मांडणी करणे हे स्त्रीवादाचे स्वरूप आहे. स्त्रीवादाची जाणीव ही एकच एक नसते तर इतिहासाच्या भिन्न भिन्न टप्प्यांवर, विविध परीक्षेत्रातून स्त्रीवादी भान निर्माण होते. उदारमतवादी, मार्क्सवादी, समाजवादी, आधुनिक, आधुनिकेतर अशा अनेक विचारप्रणालींमध्ये स्वतःच्या 'स्व'ची भर घालून स्त्रीवादी जाणीवेचे भान स्त्री-पुरुष विषमतेच्या प्रश्नांची मीमांसा करते. म्हणूनच काळाच्या प्रत्येक टप्प्यावर स्त्रीवादाची भिन्न रूपे दिसतात. स्त्रीच्या स्वातंत्र्यासाठी सुरु झालेली चळवळ गेल्या चार शतकांमधील आहे. पण स्त्रीचे परावलंबन मात्र फार पुरातन आहे. जगात ज्ञात इतिहासाच्या मागोव्यातून हे स्पष्ट होते की, स्त्रियांना पुरुषाइतकेच समान स्थान होते.

जीवनाच्या विविध क्षेत्रात तत्वा मुक्त संचार होता. पण ब्रिटिश काळापर्यंत स्त्रीला आपल्या स्वत्वाची जाणीव नव्हती. ब्रिटिशकाळात महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांनी स्त्रीसुधारणा व स्त्री शिक्षण यांची मोहीम सुरु केल्याने स्त्रियामध्ये व्यक्ती-स्वातंत्र्य, समानता व बंधुता या विचाराचा पाया घातला गेला. स्त्रीसुधारणांच्या संदर्भात स्त्रीमुक्तीचेच विचार त्यांनी मांडलेले दिसून येतात. त्या काळात feminism चा पर्यायी शब्द प्रचलित नव्हता. तसेच पाश्चात्यात स्त्रीवादही आपल्याकडे अनोळखी होता. ताराबाई शिंदे व पं.रमाबाई या विचारवंतानी प्रत्यक्ष कृती व संघर्ष करीतच विचारांची मांडणी केलेली आहे. त्यातूनच स्त्री-मुक्ती विचारांची पायाभरणी प्रारंभीच्या काळात झालेली दिसते.

स्त्रीवाद हा शब्द आपल्याकडे इ.स.१९७५ नंतर उपयोजिला जाऊ लागला. परंतु स्त्रीवादाची जाणीव ताराबाई शिंदे यांच्या 'स्त्री-पुरुष तुलना' मधून इ.स.१८८२ मध्येच प्रकट झालेली दिसून येते. त्यामुळे भारतात स्त्रीवादाच्या मांडणीला ज्यांनी आपापल्या परीने प्रारंभ केला. त्यात सर्वप्रथम ताराबाई यांचे नाव घ्यावे लागेल. विजयालक्ष्मी नावाच्या गुजराती ब्राह्मण स्त्रीने केलेल्या भ्रूणहत्येसाठी सरकारने तिच्यावर खटला भरला होता आणि वृत्तपत्रांनी तिला व तिच्या निमित्ताने स्त्रीजातीला जी दुष्णने दिली होती, त्याचा प्रतिवाद करण्यासाठी ताराबाईंनी 'स्त्री-पुरुष तुलना' हा ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथामध्ये ताराबाईने विवाहित स्त्रीकडून केल्या जाणाऱ्या पतिव्रत्याच्या अपेक्षा, विधवा स्त्रीकडून केल्या जाणाऱ्या कठोर निर्बंधयुक्त आचरणाच्या अपेक्षा, पुरुषी नीतिमूल्यांचा दुटप्पीपणा, स्त्री-पुरुष विषमता व दुहेरी नैतिकमूल्य यांची चर्चा करताना ताराबाईंनी स्त्रियांच्या परवशतेला पुरुषनिर्मित मूल्यव्यवस्थाच कशी जबाबदार आहे, याचा ऊहापोह अत्यंत परखडपणे केला आहे. ताराबाईंचा विशेष म्हणजे रामायण-महाभारतासारख्या आर्ष महाकाव्यांपासून समकालीन मुक्तामाला, मंजू घोषा या कादंबऱ्या, मनोरमासारखे नाटक व पुणेवैभव वृत्तपत्रात स्त्रीप्रतिमा स्पष्ट करून स्त्रियांच्या दयनीय परिस्थितीला कारणीभूत असलेली पुरुषी मूल्यव्यवस्था स्पष्ट केली आहे. या निबंधाच्या विषयी स्त्रीवादी अभ्यासक डॉ.विद्युत भागवत 'महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासाच्या दिशेने' याग्रंथात अधोरेखित करताना म्हणतात, हा निबंध एका बाईने हिरीरीने बायकांच्या जातीची कड घेऊन पुरुषांविरुद्ध लिहिला, म्हणूनच केवळ महत्वाचा आहे असे मुळीच नाही. खरे तर ताराबाईने तत्कालीन स्त्रीजातीवर होणाऱ्या अन्याय-अत्याचारांवर फक्त ताशेरे झोडले असते किंवा स्त्रीजातीविषयी तत्कालीन समाजात फक्त सुरंग लावण्याचा बेत केला असता तरी त्या काळी ते धाडसाचे कृत्य झाले असते. पण ताराबाईंचा प्रकल्प त्यापेक्षा व्यापक आहे. बाईचे आयुष्य जगताना

ब्राह्मण व्यक्तीस नऊ मुली होत्या. त्याने दहा वर्षांचे मुलीस रुपये दाडश, अकरा वर्षांचीस दोनशे, व बारा वर्षांचीस तीनशे रुपये प्रमाणे दर ठरवून विकल्याचे उदाहरणही पहावयास मिळतात.

विषम विवाहामुळे पुष्कळदा मुली अकाली विधवा होण्याचा धोका असे. विधवा स्त्रियांनी गुरुचरित्रात विधवांसाठी दिलेल्या नियमांचे पालन केले पाहिजे, अशी एकोणिसाव्या शतकात सर्वत्र समजूत होती. विधवांचे दर्शन हा अपशकून मानला जात असे. याचे कारण असे की पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेने स्त्रीला कायम चंचल मानले. आपल्या मृत्यूनंतर आपल्या पत्नीने दुसऱ्या कोणाशी लग्न करू नये, या स्वार्थी भावनेपोटी केशवपनाची चाल सुरू झाली. ब्राह्मण समाजात ही प्रथा मोठ्याप्रमाणात रूढ होती. बहुजन समाजात ही प्रथा मर्यादित प्रमाणात होती. विधवेचे दर्शन अशुभ मानल्यामुळे असे कोठेतरी कोंडून घेतल्याशिवाय तिला पर्याय नसायचा. सकेशा व विकेशा विधवा, पवित्र व अपवित्र विधवा अशा दोन प्रकारे विधवांची तुलना केली जात असे.

इ.स. १८१७ पासून मुंबई शहरात विधवाविवाहाच्या चळवळीला प्रारंभ झाला. गंगाधर शास्त्री फडके, जगन्नाथ शंकर शेट व भाऊ दाजी लाड हे चळवळीचे प्रणेते मानले जातात. दर्पण, प्रभाकर, मुंबई अखबार या वृत्तपत्रांत या विषयावर चर्चा होण्यास सुरुवात होऊन इंग्रजी अमलात स्त्रियांनी त्याच्या विरोधात आवाज उठविण्यास सुरुवात केली. १८३५ पासून हा गंभीर स्वरूपाचा सामाजिक प्रश्न आहे असे सर्वांना वाटू लागले. विधवा पुनर्विवाहाचा प्रश्न ब्राह्मण समाजामध्ये जास्त उग्र बनला. १८५७ पर्यंत विधवाविवाहाला फार मोठ्या प्रमाणात उत्तेजन मिळाले नाही. मात्र एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात यास गती मिळाली. सोलापूर, नगर व कोकण भागात या चळवळीला पाठिंबा मिळत गेला. सोलापूरच्या एका तरुण विधवेनी विधवाविवाहाला परवानगी देणारा कायदा होणार, याबद्दल तिने आनंद व्यक्त करून समाजाने आपल्याला एक चांगला पुरुष पती म्हणून सुचवावा, असे वृत्तपत्रात आवाहन केले होते. या कार्यास मानवधर्म सभा, परमहंस सभा, प्रार्थना समाज, सत्यशोधक समाज या संघटनांनी विधवा पुनर्विवाहाच्या चळवळीला उत्तेजन दिले. १८५० च्या सुरुवातीला ईश्वरचंद्र विद्यासागरांनी, विधवा पुनर्विवाहावरील बंदी हटविण्याची मोहीम सुरू केली होती. ती न्या. रानडे, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, विष्णुशास्त्री पंडित, लोकहितवादी, डॉ. भांडारकर वगैरे सुधारकांनी व वृत्तपत्रांनी चांगलीच उचलून धरली. १८५६ मध्ये विधिमंडळात पुनर्विवाहाला मान्यता देण्याचा ठराव संमत झाला. बालविवाह व बहुपत्नीत्व या रूढीमुळे, वैधव्य पदरी पडलेल्या स्त्रियांची संख्याही सुधारकांच्या नजरेत भरली. केसरी-

मराठा व शतपत्रे यातील लेखनातून या प्रश्नावर विपुल लेखन होत होते. इ.स. १८५६ मध्ये पुनर्विवाह करणाऱ्या स्त्रियांच्या बाजूने एक महत्वाचा कायदा संमत झाला.

इ.स. १८८५ च्या सुमारास बेहराम मलबारी या पारशी गृहस्थांनी बालविवाह व सक्तीचे वैधव्य या विषयावर लेख प्रसिद्ध केला. त्यानंतर त्यांनी संमतीवयाची मोहीम हाती घेतली. विवाह या धार्मिक संस्कारात ढवळाढवळ न करण्याचा ब्रिटिश सरकारचा पवित्रा होता. त्याचवेळी मुंबई इलाख्यात रखमाबाई यांनी अज्ञान वयातील विवाह अमान्य असल्यामुळे त्या हायकोर्टात गेल्या होत्या. आगरकर, रानडे यांसारखे सुधारक त्यांचे पाठीराखे होते. तत्कालीन परिस्थितीच्या ज्वलंततेमुळे संमतीवयाचे बील शासनाला आणावे लागले व १८९१ साली संमतीवयाचा कायदा संमत झाला. कायद्याच्या आधारे स्त्रियांचे प्रश्न सोडविण्यावर सुधारकांनी भर दिल्यामुळे सुशिक्षित समाजाचे स्त्री-सुधारणा चळवळीकडे अधिक लक्ष वेधले.

मुंबई इलाख्यात खानदानी, श्रीमंत व प्रतिष्ठीत अशा उच्च ब्राह्मण, मराठा जातीत सती प्रथा बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर होती. ही प्रथा मध्ययुगीन मानसिकतेतून पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेने रूढ झालेली होती. पुष्कळदा सती जाण्यासाठी त्या विधवेवर सक्ती केली जात असे, तिला स्वर्ग मिळेल, मोक्ष मिळेल, पुण्य लागेल असे भूलथापा देऊन सती जाण्यासाठी प्रवृत्त केले जाई. तिच्या मृत्यूनंतर तिच्या स्मृत्यर्थ देवालय उभारली जात. इ.स. १८२९ मध्ये सती प्रथेला बंदी घालणारा कायदा इंग्रजांनी अंमलात आणला, पण मुंबई इलाख्यात इ.स. १८१८ पासूनच या दृष्टीने एलफीन्स्टनने या विषयावर विचारविनिमय सुरू केला होता. पुण्यातील शास्त्री पंडितांबरोबर त्यासाठी चर्चा करण्यात आली होती. यामध्ये सती जाणाऱ्या स्त्रीवर सक्ती होऊ नये, चितेतून बाहेर आलेल्या स्त्रीला सक्ती करू नये, याठिकाणी व्यवस्थेसाठी पोलीस पहारा राहिल असे ठरले. इ.स. १८२५ मध्ये एलफीन्स्टनने सती प्रथेची पाहणी केली असता, पुण्यात सती जाणाऱ्या पैकी एक स्त्री मराठा व सर्व ब्राह्मण जातीच्या होत्या आणि इतर जातीतून एकही स्त्री सती गेल्याची नोंद नव्हती. या कालखंडात १८२१ ते १८२७ मुंबई प्रांताच्या मराठी प्रदेशात उत्तर कोकण, दक्षिण कोकण, खानदेश, पुणे, अहमदनगर, सोलापूर येथील सती जाणाऱ्या स्त्रियांच्या प्रमाणात दक्षिण कोकणात सती जाणाऱ्यांची संख्या अधिक होती.

स्त्री शिक्षण व शिक्षणाचा आग्रह, संमती वयाची कल्पना, सती पद्धत, विधवा वेवाह, केशवपन निषेध, बालविवाहास विरोध इत्यादींचा पुरस्कार करीत या सुधारकांनी पथदर्शक कार्य केले. या कार्यात प्रायः पुरुष समाज सुधारक अग्रणी असले तरी स्त्रियांचे भरीव योगदान राहिले. सुधारकांनी स्त्रीशिक्षणासाठी प्रयत्न चालवले होते

तरी खेड्यातून पसरलेला अफाट बहुजन समाज अत्यंत उदासीन होता. दारिद्र्य, अज्ञान, धार्मिक समजुती, रूढी, अंधश्रद्धा, बालविवाह पद्धत यांच्या प्राबल्यामुळे या समाजात स्त्रीशिक्षणाची हेळसांडच अधिक झाली. स्त्रियांना स्वावलंबी व अर्थनिर्भर बनविणारे शिक्षण देण्याइतकी प्रगमनशीलता आली नव्हती. परंतु स्त्रीविकासाची वाटचाल अत्यंत मंदगतीने का होईना सुरु झाली होती.

स्त्रीविषयक सुधारणा व स्त्रीअस्मिता

१

इ.स.१८१३ च्या चार्टर ॲक्ट नुसार ख्रिश्चन मिशनऱ्यांना भारतात शिक्षणाचा प्रसार करण्याची परवानगी देण्यात आली. एकोणिसाव्या शतकाच्या पहिल्या दशकात अमेरिकन प्रोटेस्टंट (१८१३), इंग्लिश मेथोडीस्ट (१८१७), ॲंग्लीकन चर्च मिशनरी (१८१९), स्कॉटीश मिशनरी (१८२३) व आयरीश प्रेसबेटीयन (१८४१) असे ब्रिटिश आणि अमेरिकन मिशनरी व त्यांचे अनुयायी मुंबईत येऊन शिक्षणाचे कार्य सुरु केले. जनसामान्यांबरोबर संपर्क वाढवण्यासाठी त्यांनी शाळा व महाविद्यालये सुरु केले. शिक्षणाचे मध्यम शहरी भागात इंग्रजी व ग्रामीण भागामध्ये मराठी ठेवले. इ.स.१८१५ मध्ये मुंबई येथे हिंदू मुलांसाठी अमेरिकन मिशनऱ्यांनी शाळा सुरु केली. पश्चिमात्य पद्धतीवर आधारित ती पहिली शाळा होती. कोकणात बाणकोट आणि हर्णे येथे मुलामुलींसाठी त्यांनी शाळा उघडल्या. माउंट स्टुअर्ट एलफिन्स्टन मुंबईचा गव्हर्नर होण्यापूर्वी ब्रिटिश मिशनऱ्यांनी शिक्षणाच्या कार्याला सुरुवात केली होती. पण माउंट स्टुअर्ट एलफिन्स्टनला पाश्चिमात्य शिक्षणाची सुरुवात अत्यंत सावधगिरीने करायची होती. त्यांनी १८२४ मध्ये मुंबईमध्ये पहिली मुलींची शाळा स्थापन केली, यामुळे स्त्रीशिक्षणाची सुरुवात झाली. १८२९ ते १८४० दरम्यान श्रीमती एम.विल्सन यांनी मुंबई इलाख्यात मुलींसाठी अनेक शाळा सुरु केल्या. त्याचबरोबर पुण्यामध्ये त्यांनी उच्चकुलीन मुलींसाठी पाच शाळा सुरु केल्या. या शाळांमध्ये स्त्रियांना शिक्षण देऊन त्यांच्या स्थितीमध्ये सुधारणा घडवून आणण्याचे प्रयत्न सुधारकांनी सुरु केले. ख्रिश्चन मिशनऱ्यांच्या शाळेत मुलींना पाठवण्यातून समाजाचा ओढवणारा रोष त्यांच्या लक्षात आला होता. त्यामुळे त्यांनी खाजगी शिक्षण संस्था स्थापन करण्यास प्रारंभ केला. १८४९ मध्ये मुंबईत एल्फिन्स्टन कॉलेजमधील शिक्षित मंडळींनी मुलींसाठी खासगी शाळा सुरु करून शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली. मुंबई प्रांताच्या दख्खन प्रभागात 'असोसिएशन ऑफ इंडिया यंगमेन' या संघटनेतील शिक्षित तरुणांनी मुंबई व पुणे येथे स्त्रियांसाठी चळवळ सुरु केली. त्यांच्या या प्रयत्नांना एल्फिन्स्टन कॉलेजच्या प्राध्यापकांनीही मदत केली. याच उत्साही तरुणांनी पुढे 'स्टुडेंट्स लिटररी अँड

सांयटीफिक सोसायटीची' स्थापन केली. या सोसायटीने स्त्रियांच्या शिक्षणाचे महत्त्व लोकांपर्यंत पोहचवण्याचा प्रयत्न केला. या संस्थेमार्फत मुंबईत १८५२ पर्यंत एकूण चार शाळा स्थापन केल्या. अशाप्रकारे माध्यमिक शिक्षणाचा प्रसार होत गेला. मुलींच्या उच्च शिक्षणासाठी मुंबईतील एल्फिन्स्टन, विल्सन, सेंट झेविअर्स, पुण्याचे फर्ग्युसन, डेक्कन तर सांगलीतील वेलिंग्डन महाविद्यालयात मुली शिक्षण घेऊ लागल्या. या महाविद्यालयात मुलींना पाठविण्यासाठी समाजसुधारकांनी अथक प्रयत्न केले. य. वी. फलश्रुती म्हणजे या ज्ञान व्यवहारातून अनेक स्त्रियांनी समाजात आपले अस्तित्व उभे करून स्त्रीहक्कासाठी लढा दिला. १८८१ मध्ये बिपिन चंद्र पाल म्हणतात- मुंबई बंगालपेक्षा स्त्री शिक्षणाच्या सामाजिक व सांस्कृतिक स्तरावर स्त्रियांच्या बाबतीत फारच आघाडीवर आहे. एस.डी.जावडेकरांनी मुंबईतील इलाख्यातील स्त्रियांच्या स्थितीवर प्रभाकरमध्ये भाष्य करतात- पुणे आणि इतर अंतर्गत भागात अगदी शिकलेल्या सरदार व ब्राह्मण जातीतही अतिशय कर्मठपणा व अंधकार ओतप्रोत भरला होता. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात सरकारने स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी जास्त लक्ष पुरविल्याने शिक्षणाचा प्रसार मोठ्याप्रमाणात होऊ लागला. इ.स.१८८२ मध्ये एज्युकेशन कमिशनने मुलींच्या शिक्षणाच्या संदर्भात सुधारणा करण्यास सुरुवात केली. शिक्षण विभाग एज्युकेशन कमिशन व जिल्हा लोकल बोर्डाकडे सुपूर्द केल्याने शिक्षण प्रसारात आणखीन भर पडत गेली. या एका शतकाच्या शैक्षणिक अवस्थेत ब्रिटिश व महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांनी स्त्रियांना शिक्षित करण्यामध्ये अत्यंत महत्वाची भूमिका बजावल्याने वर्षानुवर्षे शिक्षणापासून वंचित असलेल्या स्त्रीवर्गाला शिक्षण मिळू लागले. त्याचबरोबर महाराष्ट्राच्या सामाजिक व सांस्कृतिक अवस्थेतही बदल होत गेले. या बदलत्या परिस्थितीत येथील स्त्रिया व समाजसुधारकांनी स्त्री अस्मितेला न्याय देण्याचे अथक प्रयत्न केल्याने स्त्रियांमध्ये स्वअस्मितेची जाणीव होण्यास सुरुवात झाली असे म्हणता येईल.

२

बाळशास्त्री जांभेकर हे मुंबईतील प्रथम सुधारक होते की, ज्यांनी ब्राह्मणवादी कट्टरता व हिंदू प्रथांमध्ये बदल करण्याचा प्रयत्न केला. १८३२ मध्ये त्यांनी दर्पण व प्रभाकरमधून विधवा पुनर्विवाहाविषयी लेख व वृत्तांत प्रसिद्ध केले. त्यातूनच स्त्रीशिक्षण, विधवा विवाह, शुद्धीकरण इत्यादी सुधारणांचा पुरस्कार केला. दादाभाई नौरोजी मुंबईतील दुसरे प्रमुख सुधारक होते. पारसी धर्मसुधार संघटनेच्या संस्थापकांपैकी एक होते. या संघटनेनी महिलांना कायद्याचे हक्क देऊ करण्यासाठी व उत्तराधिकारासंबंधी समान कायदा बनविण्यासाठी आंदोलन केले. लोकहितवादिनी

प्रभाकरमधील शतपत्रातून स्त्रीविषयक विविध विषयांना चालना दिली. यांना मराठा भाषेत १८४८-१८५० यादरम्यान शतपत्रात एकूण १०४ लेख लिहून ब्राह्मण वर्गातील निष्ठुर वृत्तीला विरोध केला. ते म्हणतात, 'समाजातील ब्राह्मणांच्या वृत्तीमुळे लहान मूले व स्त्रियांना नर्क्यातना भोगाव्या लागत आहेत जर कोणी त्यांना वाचवायचा प्रयत्न केला तर त्यास राक्षस संबोधण्यात येते. जगात कुठेही शिकलेली इतकी अमानुष माणसे भेटणार नाहीत'. लोकहितवादिना व्यक्तीस्वातंत्र्यावर विश्वास होता. त्यांनी सदैव स्त्री-पुरुष समानतेचा पुरस्कार केला. विधवांचा पुनर्विवाहास मान्यता व स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार सर्व समाजातील स्त्रियांना मिळाले पाहिजे असे त्यांना वाटत होते. विष्णुशास्त्री पंडितांनी इंदुप्रकाशमधून विधवाविवाहावर समर्थनपर लेख लिहिले. यांनी विधवा पुनर्विवाहासाठी पाठिंबा देऊन पुनर्विवाह घडवून आणले. मुंबईत बद्रुद्दिन तय्यबजी आणि बेगम जंजिरा यांनी मुस्लिम मुलींसाठी शाळा सुरु करण्यात पुढाकार घेतला होता. तर पुण्याला इब्राहीम जाफर यांनी स्थापिलेल्या ट्रस्ट च्या वतीने मुस्लिम मुलींसाठी शाळा सुरु करण्यात आली होती. यांच्या प्रयत्नाने मुंबई व पुणे येथे मुस्लिम स्त्रिया शिक्षण घेऊ लागल्या.

प्रार्थना समाजाचे एक सदस्य म.गो. रानडे यांनी इंदुप्रकाश या वृत्तपत्राच्या इंग्रजी आवृत्तीतून स्त्रीसुधारणेवर अनेक लेख लिहिले. त्यांनी १८६५ मध्ये विधवा विवाह उत्तेजक मंडळ स्थापन करून पुनर्विवाहाला पाठिंबा दिला, अनेक विधवा विवाह घडवून आणले. या कारणास्तव त्यांना विरोध झाल्यामुळे त्यांनी स्मूर्ती व पुराणांच्या आधारावर विधवा विवाहास शास्त्राधार असल्याचे दाखवून दिले. संमती विवाहाच्या विधेयकासही त्यांनी पाठिंबा दिला. त्यांचे सहकारी सदस्य आर.जी. भांडारकर, एन.जी. चंदावरकर, डॉ. आत्माराम पांडुरंग यांनीही स्त्रीसुधारणा विषयी विचार मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. या सभेच्या आश्रयाखाली विधवा पुनर्विवाह घडवून आणले. या समाजाने १८८१ मध्ये पंढरपुर येथे एक अनाथाश्रम स्थापन केले. तसेच गर्भवती स्त्रियांसाठी एक दवाखाना सुरु केला. १८८२ पासून त्यांनी येथील स्त्रियांसाठी सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात सहकार्य केले.

गोपाळ गणेश आगरकर यांनी सुधारक हे वर्तमानपत्र सुरु करून बुद्धीप्रामाण्यवाद व व्यक्तीस्वातंत्र्य या दोन गोष्टींना प्राधान्य दिले. बदलत्या परिस्थितीनुसार समाजपरिवर्तनही झाले पाहिजे असे त्यांचे मत होते. बालविवाह, विधवांची स्थिती यांचे गंभीर परिणाम त्यांनी स्पष्ट केले. सतीची चाल, संमती विवाह, घटस्फोट, पुनर्विवाह, सामान हक्क, केशवपन, बालविवाह, इत्यादीविषयी सरकारने कायदे करावे असा त्यांचा आग्रह होता. विष्णुशास्त्री पंडित यांनी इंदुप्रकाश या

वर्तमानपत्रातून स्त्री सुधारणेसंबंधी लेखन केल. त्यांना पुनर्विवाह उत्तेजक मंडळ स्थापन करून या संस्थेमार्फत अनेक विधवांचे पुनर्विवाह घडून आणले. महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनाही मुंबई इलाख्यातील स्त्रिशिक्षणाच्या प्रसाराचे श्रेय द्यायला हवे. कर्वे हे पुनर्विवाह व विधवा विवाहाचे पुरस्कर्ते होते. समाजातील बालविधवांचे दैन्य संपावे म्हणून इ.स.१८९३ साली 'विधवा विवाह प्रतिबंधक निवारण मंडळाची' स्थापना केली आणि पुनर्विवाहाचे मेळावे घेतले. बालविवाहास विरोध केला. इ.स.१८९९ मध्ये पुण्याच्या सदाशिव पेठेत अनाथ बालिकाश्रमाची स्थापना करून त्यांनी आपल्या कार्याला सुरुवात केली. भारतातील पहिले महिला विद्यापीठ त्यांनीच स्थापन केले. कर्वेनी 'विधवा विवाह उत्तेजक मंडळ' या नावाची संस्था स्थापन करून समाजातील विधवा स्त्रियांमध्ये जागृती निर्माण करण्याचे कार्य केले. स्वतः आनंदीबाई कर्वे या बालविधवेशी पुनर्विवाह केला. विधवा स्त्रियांसाठी शाळा, अनाथ बालिकाश्रम, विधवांसाठी आश्रमाची स्थापना, वसतिगृह असणारे महिला महाविद्यालय यांची पुण्यात निर्मिती करून स्त्रिशिक्षण कार्यासाठी कर्वेनी आपले जीवन वाहिले.

सामाजिक आणि धार्मिक कार्यात, स्त्री-पुरुष हे समान असायला हवे; केवळ लिंगानुसार माणसांमध्ये भेदभाव करणे हे पाप आहे. समाजामध्ये एकोपा नांदावा आणि एकमेकांविषयी बंधुत्व, समानता आणि स्वातंत्र्याची भावना निर्माण व्हावी असे म.फुलेंना वाटे. सर्व स्त्रीपुरुषांसाठी त्यांनी स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला. स्त्रियांना कमी दर्जाची वागणूक देणाऱ्या धर्माच्या चुका आणि त्रुटींवर टीका केली. फुलेंनी स्त्रीउद्धारासाठी इ.स.१८४८ साली पुण्यात मुलींसाठी पहिली शाळा काढली. ही मुंबई इलाख्यामध्ये अस्पृश्य व मुलींसाठी पहिली शाळा होय. त्यांनी स्वतःच्या पत्नीला सावित्रीबाई फुल्यांना शिक्षिका म्हणून तयार केले होते. घरोघर पालकांना भेटून-मुलींना शाळेत पाठविण्याविषयी त्यांचे मनपरिवर्तन करण्याचे कार्यही त्यांनी केले. पुणे शहर परिसरात त्यांनी सुमारे वीस शाळा सुरू केल्या. अस्पृश्याप्रमाणेच स्त्रियांचा दर्जा उंचावण्याचा म.फुल्यांनी सातत्याने प्रयत्न चालविला होता. अडचणीत सापडलेल्या विधवांची बाळंतपणे करण्यासाठी बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना केली. विधवा केशवपनाचे संकट दूर करण्यासाठी नाभिकांचा बहिष्कार, विधवा पुनर्विवाह परिषदेची स्थापना या पुरोगामी कार्याला तत्कालीन अत्यंत कडव्या सनातनी वातावरणात म.फुल्यांनी हात घालून त्याची अंमलबजावणी केली होती. सनातनी हिंदूंचा रोष ओढवला-समाजाने वाळीत टाकले तरीही ज्योतीबांनी स्त्रीदास्य विमोचनाचे कार्य खंडित केले नव्हते. १८८० साली इंग्लंडमध्ये ज्या प्रकारे प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत केले गेले, तसे आपल्याकडे करावेत ही हंटर कमिशनपुढे म.फुले यांनी केलेली

विनंती सनातनी लाकाना मान्य नव्हता. जाताबा आणि सावित्रीबाई या फुले दाम्पत्याने स्त्री शिक्षणाला प्राधान्य दिले आणि शुद्रातिशुद्रांच्या दास्याबरोबरच स्त्री दास्याचीही अंत्यंत परखड मांडणी केली. सती आणि सता, सवत व सवता असा भेद मांडत थेट स्त्री-पुरुष विषमतेच्या प्रश्नाला हात घातला. यांनी विधवा विवाहाला पाठींबा देऊन बालहत्याप्रतिबंधक गृहाची स्थापना केली. या संस्थेमुळे संकटात असलेल्या विधवांना जीवनाचा मार्ग मिळाला. महात्मा ज्योतिबा फुले हे प्रथम भारतीय होते ज्यांनी आधुनिक भारताच्या इतिहासात अतिसामान्य माणसं आणि स्त्रियांसाठी प्रगतीचे, विकासाचे नवे दालन उघडले होते. धनंजय कीर म्हणतात-फुलेंची प्रमाणिकपणावर अखंड श्रद्धा होती, समाजासाठी आयुष्य वेचणारी आधुनिक भारतातील अशी ती पहिली व्यक्ती होती जी 'माणुसकी, सत्य आणि समानता' या सूत्रांवर त्यांचा भर होता. महाराष्ट्राच्या ह्या महान सामाजसुधारकांने भारताच्या इतिहासात एक सुवर्णपांन लिहिले आहे.

अस्पृशोद्धार हे आपल्या जीवनाचे ध्येय मानलेल्या याच परंपरेतील महर्षी ठुल रामजी शिंदे यांनीही स्त्रीपुरुषसमतेची मुल्ये जोपासत स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार केला. अज्ञानाविरुद्ध वैचारिक बंड करून जुन्या धार्मिक अनिष्ट परंपरा नष्ट करण्याचा प्रयत्न करून स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्व या तत्वांचा अवलंब करून समाज जागृती निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी प्रार्थना समाजाच्या माध्यमातून सामाजिक कार्य करण्यास सुरुवात केली. बारामतीचे समाजसुधारक रामचंद्र आण्णाजी कळसकर यांनी महार, मांग जातीतील लोकांसाठी खेड्यात उद्योग, शाळा स्थापन करून शिक्षण प्रसाराचे कार्य चालवित होते. यांच्याकडून शिंदेनी प्रेरणा घेऊन मागासवर्गीयांसाठी कार्य करण्याचे ध्येय निश्चित केले. यांनी समाजातील जातीभेद, अंधश्रद्धा, रूढी या अनिष्ट प्रथेमुळे समाजात मोठी सामाजिक विषमता निर्माण झाली होती ती दूर करण्याचे कार्य केले. सामाजिक विषमता नष्ट झाल्याशिवाय सामाजिक प्रगती होणार नाही. शिक्षण हा उत्तम उपाय आहे हे ओळखून शिंदे यांनी 'डिप्रेस क्लास मिशन सोसायटी ऑफ इंडिया' या संस्थेची स्थापना केली. शिंदेनी 'अस्पृश्यांचे राजकारण' या लेखनातून समाज जागृती करण्यासाठी भारतीय अस्पृश्यतेचे मूळ शोधण्याचा प्रयत्न केला. अस्पृश्य एकेकाळचे वैभव भोगलेले राजे होते परंतु जेत्यांनी त्यांचा पराभव केल्यामुळे त्यांच्या वाट्याला अस्पृश्यता आलेली असावी असे याविषयी विचार व्यक्त करतात. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात कोल्हापूरचे राजर्षी छ. शाहूनी आपल्या संस्थानात स्त्री शिक्षणासाठी प्रयत्न करून स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराच्या विरोधात कायदे केले. त्यांनी मुलींकरिता शाळा सुरु करून त्यांना मोफत शिक्षण देण्याची सोय केली. फुले,

शिंदे, शाहू यांनी बहुजन समाजातील स्त्रियांना उन्नतीचा, समतेचा मार्ग दाखवण्याचा प्रयत्न केला.

३

समाजात अंधश्रद्धा व धार्मिकता रूढ स्वरूपात प्रचलित होती. परिस्थितीमध्ये बदल होण्यासाठी सामाजिक विचारामध्ये बदल होणे अपेक्षित होते. अशा अवस्थेमध्ये एकोणिसाव्या शतकात मुंबई इलाख्यातील बदलत्या सामाजिक परिस्थितीने प्रेरित होऊन येथील स्त्रियांनी स्त्रीजीवनाच्या चौकटी मोकळ्या करण्याचा प्रयत्न केला. इ.स. १८७० नंतर मुंबई इलाख्यात पंडिता रमाबाई, डॉ. आनंदीबाई जोशी, डॉ. रत्नमाबाई, ताराबाई शिंदे, रमाबाई रानडे, मिस सोराबजी, काशीताई कानिटकर अशा महिलांनी शाळा, महिलाश्रम, अनाथाश्रम अशा संस्था स्थापन करून कृतीशील संघर्ष केले. येथील स्त्रियांनी स्वतःच स्वतःचे प्रश्न उभे केले व ते सोडविण्यासाठी संघर्षही केला.

मुंबई इलाख्यातील सातारा जिल्ह्यात नायगाव येथे सावित्रीबाई व जोतीबा यांना त्यांच्या लग्नात झालेल्या अवहेलनेमुळे उच्चवर्णीयांचे वर्चस्व असलेल्या समाजाविरुद्ध बंडाची निशाण उभारण्याची आणि दलित वर्गांना सामाजिक प्रतिष्ठा मिळवून देण्याची शपथ त्यांनी घेतली. दारिद्र्य, अज्ञान व शिक्षणाचा अभाव या सामाजिक विषमतेचे बीज रुजले आहे असे जोतीबांचे स्पष्ट मत बनले. शिक्षण हे व्यक्तीविकासाचे महत्वाचे साधन आहे अशी जोतीबांची धारणा होती. विधवांची दुःस्थिती आणि पुरुषवर्गाकडून होणारे स्त्रियांवरील अत्याचार जोतीबा व सावित्रीबाईंना असह्य होत. सावित्रीबाईंना स्त्रियांची दयनीय स्थितीचे मूळ अज्ञान व अशिक्षितपणात दडले आहे असे प्रकर्षाने वाटू लागले आणि या जाणीवेतून अज्ञानाच्या काळोखात डांबलेल्या महिला शिक्षित करण्याचे प्रयोजन केले. महिलांना शिक्षित करण्याचे कार्य यांनी हाती घेतले. हे कार्य करत असताना त्यांना अनेक सामाजिक संकटांना सामोरे जावे लागले. पुरुषांचे वर्चस्व असलेल्या जगात कोणतीही चांगली गोष्ट साध्य करणे हे नेहमीच स्त्रियांपुढे मोठे आव्हान असते. पुरुषांच्या विरोधावर मात करूनच त्यांना आपले उद्दीष्ट साध्य करावे लागते, हा अनुभव सावित्रीबाईंनाही आला. १८४८ हे वर्ष क्रांतिकारी वर्ष मानले जाते. ही ऐतिहासिक घटना याच मुंबई इलाख्यातील पुणे शहरात घडली. सनातनी वर्गाकडून होणाऱ्या विरोधाची पर्वा न करता सावित्रीबाई फुल्यांनी पुण्यात स्त्रियांसाठी पहिली शाळा उघडून सामाजिक क्रांतीची तुतारी फुंकली. या कार्याचा गौरव म्हणून ब्रिटिश सरकारकडून १८५२ मध्ये विश्रामबाग वाड्यात त्यांचा जाहीर सत्कार करण्यात आला. केवळ शैक्षणिक कार्यात सावित्रीबाईंनी पतीला साथ

११५२११

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान

दिली असे नाही, त्यांनी सुरु केलेल्या प्रत्येक सामाजिक लढयात त्या उत्साहाने सहभागी झाल्या. आपली भोगलालसा पुरवण्यास पुरुष स्त्रियांचा वापर करत आणि नंतर त्यांना वाऱ्यावर सोडून देत. अशा अडचणीत सापडलेल्या स्त्रियांना आश्रय देण्याचा निर्धार फुले दांपत्याने केला आणि ज्यांच्यावर असे गरोदरपण लादले गेले होते अशा महिलांच्या मदतीसाठी प्रसुतिगृह सुरु केले असल्याच्या पाट्या रस्तोरस्ती लावल्या. ह्या प्रसुतीकागृहाला त्यांनी 'बालहत्या प्रतिबंधक गृह' असे यथार्थ नाव दिले. यांचे पुढील पाऊल इतकेच क्रांतिकारी स्वरूपाचे होते की त्याकाळी अनेक बालजरठ विवाह घडवून आणले जात. पती वृद्ध किंवा रुग्णार्थ असल्यामुळे विवाहित अल्पवयीन मुलीवर वैधव्याची कुऱ्हाड कोसळत असे. त्यावेळी त्यांचे केशवपन करून त्यांना व्रतस्थ जीवन जगण्याची सक्ती केली जाई. विधवांची ही दुर्गती पाहून सावित्रीबाई व्यथित होत. यावर एक अभिनव तोडगा म्हणून गावातील न्हाव्यांना संघटीत करून विधवांची डोकी भादरणार नाही असा निर्णय घेऊन अभूतपूर्व संप घडविला. उच्चवर्णीयांसाठी असलेल्या पिण्याच्या पाण्याला अस्पृश्यांनी स्पर्श करू नये असा दंड उच्चवर्णीयांनी घालून दिला होता. या दांपत्यांनी आपल्या परिसरातील विहीर अस्पृश्यांना खुली करून दिली. या कारणांवरून जोतीबांना सावित्रीबाईंच्या भावाने या कृतीवर टीका करणारे पत्र लिहिले. सावित्रीबाई या पत्रास ठामपणे उत्तर देतात, जोतीबांच्या सर्व कार्याचा मला अभिमान आहे, तुम्ही टीका करण्याचे धाडस कसे करता ? तुम्ही कुत्री मांजरी प्रेमाने अंगाखांद्यावर घेता परंतु माणसाचा स्पर्श मात्र अपवित्र मानता हे कसे ? माझे पती सर्वांना समान मानतात म्हणून मी त्यांना महान समजते. जोतीबांच्या सर्वच उपक्रमात सावित्रीबाई त्यांच्या बरोबरीने काम करत. जोतीबांच्या मृत्युनंतर त्यांनी स्थापन केलेल्या सत्यशोधक समाजाचे कार्य हाती घेतले. ह्या संस्थेची धुरा त्यांनी अतिशय क्षमतेने सांभाळली. त्यांनी सार्वजनिक सभा घेतल्या, कार्यकर्त्यांना मार्गदर्शन केले. प्लेगग्रस्त लोकांना मदतीचा हात दिला. सावित्रीबाईंना सामाजिककार्याबरोबरच वाचन व लेखनाची आवड होती. सावित्रीबाईंना कविता करण्याचा छंद होता. त्यांच्या कविता व इतर लेखन आजही सर्वांना प्रेरक ठरण्याजोगे आहे. त्यांचे दोन काव्यसंग्रह 'काव्यफुले' व 'बावनकशी शुद्ध रत्नाकर' हे अनुक्रमे नंतरच्या काळात १९३४ व १९८२ साली प्रकाशित झाले. त्या पहिल्या महिला शिक्षिका होत्या. पहिल्या शिक्षणतज्ञ, पहिल्या कवियत्री आणि स्त्रीमुक्तीच्या आघाडीच्या पुरस्कर्त्या होत्या. सावित्रीबांनी ज्या अग्निदिव्यांचा सामना करावा लागला असे घडले नसते तर आज भारतीय स्त्रियांना समाजात जे स्थान, जो दर्जा प्राप्त झाला

आहे, तसा तो झाला नसता. म्हणूनच त्याच जावनकार्य पथदर्शक होते असे म्हणणे समर्पक ठरते.

वासाहतीक काळात ब्राह्मणी व्यवस्थापक ज्ञानबंदी विरोधात शूद्रातिशूद्र जाती-जमाती आणि सर्वजातीय स्त्रियांसाठी शिक्षणप्रसाराचे क्रांतिकारी कार्य करताना फुले दाम्पत्याने केवळ शाळा स्थापन करून त्या चालविल्या नाहीत तर त्याद्वारे क्रांतिकारी भान असलेले विद्यार्थीही घडविले. १८४८ ते १८५५ पर्यंत त्यांनी सुरु केलेल्या महार मांगांच्या सर्वाधिक शाळा पुण्यातील महारवाड्यांमध्येच स्थापित केल्या होत्या. त्याकाळात नाना पेठ, भवानी पेठ, मंगळवार पेठ, वेताळ पेठ, जुना कसब्याचा पूर्व भाग बहुसंख्य दलित वस्त्यांचा परिसर होता. वेताळ पेठेतील शाळेत शिकलेली मुक्ता साळवे ही १४ वर्षीय मातंग समाजातील मुलगी त्या काळात आपल्या शालेय जीवनात लिहिलेल्या आत्मकथनात्मक निबंधात जे मत व्यक्त करते ती जातीव्यवस्थाविरोधी स्त्रीमुक्तीचे आद्यपर्व आहे. ज्ञानोदय या नियतकालीकेमध्ये हा निबंध प्रकाशित करण्यात आला. या निबंधाची दखल त्यावेळी ब्रिटिशांनीही घेतली होती. एकोणिसाव्या शतकात स्त्रियांच्या लेखनाचा प्रारंभ मुक्ता साळवेंच्या निबंधासून झाला असे म्हणता येईल. त्यांनी जातीव्यवस्था, धर्म, समाजरचना अशा गुंतागुंतीच्या पैलूंविषयी परखड चिकित्सा केली. या निबंधात तीव्र वेदनाग्रस्ततेबरोबरच तितक्याच तीव्रतेची बंडखोरी प्रत्ययास येते. वासाहतिक काळातील दलित स्त्री-पुरुषांच्या जीवनव्यवहाराची माहिती देणारी अत्यंत मर्यादित व अपुरी संहिता असली तरी स्त्रीमुक्तीचा प्रश्न जातीव्यवस्थेशी अविभाज्यपणे जोडलेला आहे. हे एकोणिसाव्या शतकात पहिल्यांदा मांडणारा तो लेखी दस्तावेज आहे. डॉ.मा.गो.गवळी यांनी सन १९८० मध्ये प्रकाशित केलेल्या त्यांच्या क्रांतीज्योती सावित्रीबाई जोतीराव फुले या पुस्तकात सावित्रीबाई फुले यांच्या सहकारी फातिमा शेख यांचा आधुनिक भारतातील पहिली मुस्लिम शिक्षिका असा उल्लेख करतात. फातिमा शेख यांनी सावित्रीबाई बरोबर समाजातील मुलींना शिक्षण देण्याचे कार्य केले.

ज्योतिबा फुल्यांना अपेक्षित असणारे स्त्री उत्थानाचे कार्य पं.रमाबाईंनी पुढे चालवलेले दिसते. १८८९ ला मुंबईत 'शारदा सदन' ही बालविधवांसाठी वसतिगृह स्थापन केले. ती संस्था पुढे पुण्यात आणल्याने येथील सनातन्यांच्या विरोधाला तोंड द्यावे लागले. स्वतः स्वीकारलेला ख्रिश्चन धर्म व आश्रमातील बालविधवांचा ख्रिश्चन धर्माकडे ओढा यामुळे तत्कालीन पुनरुज्जीवनवादी वातावरणात झालेल्या लोकक्षोभामुळे पं.रमाबाईंनी १९०० साली केडगावला मुक्तीसदन स्थापन केले. या संस्थेत हजारो अनाथ पतिता, परित्यक्ता, दुष्काळग्रस्त, विधवा, रुग्णाईत, शूद्रातिशूद्र

स्त्रियांना आश्रय देण्याचे कार्य केले. निराधार स्त्रियांना आश्रय देणे व त्यांना स्वावलंबी करणे हे कार्य त्यांच्या संस्थेने चालविले होते. म्हणून शालेय शिक्षणाबरोबर स्त्रियांना सुतारकाम, लोहारकाम, चुना मळण, छपाईकाम, शिवणकाम, भरतकाम, परिचारिकेच्या कौशल्याबरोबरच अर्थार्जनासाठी उपयुक्त कौशल्ये शिकविण्यावरही कार्य केले. १८८२ मध्ये नेमलेल्या हंटर कमिशनला स्त्रीशिक्षणाची गरज, स्त्री- शिक्षकांची नेमणूक, स्त्रियांना वैद्यकीय महाविद्यालयातून प्रवेश मिळणे वगैरेचा आग्रह रमाबाईंनी धरला होता. रमाबाईंचे स्त्रीशिक्षण व स्त्रीमुक्तीच्या कार्यात महत्वाचे योगदान राहिले.

रमाबाई रानडे यांनी म.गो.रानडे यांच्या पत्नी म्हणून समाजकार्याला प्रा.भ केला असला, तरी अप्लावधीतच ह्या क्षेत्रात त्यांनी स्वतःची वेगळी ओळख निर्माण केली. रमाबाईंनी महिलांना स्वावलंबी व आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र करण्यावर आपली शक्ती केंद्रित केली. स्त्री-पुरुष समानता आणि सामाजिक न्यायाच्या क्षेत्रात त्या करू लागलेले काम, त्यांच्या पतीच्या कार्याला पूरक असेच होते. एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभीच्या धवीस वर्षात झालेल्या महिलांच्या प्रगतीचे श्रेय ज्या एकनिष्ठपणे कार्य करणाऱ्या स्त्रीपुरुषांना आहे, त्यात रमाबाईंचे स्थान अग्रगण्य आहे. १८७८ मध्ये रमाबाईंनी सार्वजनिक क्षेत्रात पहिल्यांदा सहभाग घेतला. १८८१ मध्ये मुंबईच्या पार्थना समाजात काम करू लागल्या. हे करत असतानाच मुंबईत Hindu ladies Social and literary Club स्थापन केला होता. या क्लबच्या माध्यमातून महिलांना भाषा, ज्ञान, सामान्य ज्ञान, शिवण व कलाकुसरीच्या वस्तू तयार करण्याचे प्रशिक्षण देण्यासाठी अनेक प्रशिक्षण वर्ग सुरू केले. त्याचबरोबर समाजातील स्त्रियांना इंग्रजी भाषेचे ज्ञान मिळावे या हेतूने शिक्षण देण्यासाठी प्रशिक्षण वर्ग सुरू केले. पुढे पुण्यात आर्य महिला समाजाच्या एका शाखेची स्थापना केली. या समाजामार्फत पुण्यामध्येही सामाजिक कार्य सुरू ठेवले. १८९३ ते १९०१ या कालावधीत रमाबाईंनी आपल्या सामाजिक कार्यात लोकप्रीयतेचे शिखर गाठले. वि.रा. शिंदे यांची बहिण जनाक्का शिंदे यांनी स्पृश्य आणि अस्पृश्य स्त्रियांना एकत्रित आणण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी निराश्रित स्त्रियांसाठी सेवासदन या संस्थेची स्थापना केली. या सदनाच्या सहकार्याने वृद्ध, अविवाहित, विधवा, अनाथ स्त्रियांना आधार देण्याचे कार्य जनाक्काबाईंनी सातत्याने केले.

एकोणिसाव्या शतकातील स्त्रीप्रश्न, स्त्रिअस्मिता, स्त्री-पुरुष समानता, सामाजिक विषमता अशा अनेक विषयांना न्याय देण्याचे कार्य उपरोक्त स्त्री-पुरुष समाजसुधारकांनी केले आहे. या शतकाच्या उत्तरार्धात स्त्री-अस्मितेच्या जाणिवेची तीव्रता वृद्धीगत होत जाऊन महाराष्ट्राच्या वेगवेगळ्या सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय पैलूंवर परिणाम झाल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्रामध्ये विसाव्या शतकाच्या

सुरुवातीस शिक्षण संस्था, सेवाभावी संस्था, स्थानिक स्वराज्य संस्था, राजकीय संघटना, स्त्री संघटना, कामगार चळवळी, स्वातंत्र्य चळवळ अशा अनेक अवस्थेमध्ये स्त्रियां सहभाग होण्याच्या प्रमाणात तीव्रतेने वाढ होत राहिली. व स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात सर्वच क्षेत्रात स्त्रियांना टप्प्याटप्प्याने अधिकार मिळत गेले. आजच्या समकालीन परिप्रेक्ष्यातून 'स्त्रिअस्मितेचा' विचार करता असे दिसून येते की, दोन शतकापूर्वीच्या स्त्री-पुरुष सुधारकांनी केलेल्या समाजकार्याचे फलीत आहे असे म्हणावे लागेल.

सारांश

मुंबई इलाख्यात एकोणिसाव्या शतकात खऱ्या अर्थाने शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय, व आर्थिक क्षेत्रात स्त्रीचे व्यक्तिमत्व फुलू लागले. स्त्रीला आपल्या शक्तीची जाणीव होऊ लागली. स्त्रीशिक्षण व स्त्रीजागृतीचे कार्य करीत असलेल्या स्त्रीसंस्थाना एकत्र आणण्याचा प्रयत्न याच शतकात झाला. या शतकाच्या पूर्वार्धात सुरु झालेल्या वैचारिक क्रांतीमुळे मानवी जीवनाकडे पाहण्याचा नवाधुनिकदृष्टीकोण विकसित होत गेला. बुद्धीवाद, तर्कनिष्ठा, मानवतावाद या तत्वांनी आधुनिक दृष्टीकोणाला आकार मिळाला. या आधुनिक दृष्टीकोनातून काही सुबुद्ध लोक प्रचलित समाजव्यवस्थेचे, अंगोपांगाचे जीवनपद्धतीचे तौलानिकदृष्ट्या परीक्षण करू लागले. असे करताना समाजातील काही घटकांवर होणारा अन्याय, जुलूम, विषमता यांच्या दृष्टीस पडली. या अनिष्ट प्रवृत्ती व ह्या पद्धती नष्ट करण्याचा व समाज निरोगी बनवण्याचा प्रयत्न केला. या त्यांच्या प्रयत्नातून सामाजिक सुधारणेच्या युगाचा प्रारंभ झाला. पितृसत्ताक पद्धतीच्या बंदिस्तपणामुळे सर्जनशीलता ही फक्त पुरुषांचीच मक्तेदारी होती. स्त्रियांना शिक्षित होण्याची मुभा नव्हती. त्यामुळे स्त्रियांच्या लेखनाला मर्यादा पडल्या होत्या. पूर्वी शिक्षणाची संधी न मिळाल्यामुळे त्यांच्यात निर्माण होऊ शकणारे विचार पुढे येण्यास विलंब लागला. सर्व समाजसुधारकांनी स्त्रीपुरुष समानतेसाठी फार मोठी मोहीम हाती घेतली. स्त्री शिक्षण, स्त्री सुधारणा, स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित करण्याच्या कार्यात या सुधारकांचे फार मोठे योगदान राहिले. विविध संस्था-संघटना, जातीय संस्था, वर्गीय संस्था यांनी स्त्रियांचे प्रश्न हाती घेऊन स्त्रीसुधारणेचा प्रयत्न केला. या शतकात स्त्रीसुधारणा कार्यात सहभागी झालेल्या स्त्रिया, स्वातंत्र्यपूर्व काळात राजकीय क्षेत्रात सहभागी झालेल्या स्त्रिया, साहित्यातून वैचारिक व सामाजिक प्रश्नांचे विश्लेषण करणाऱ्या स्त्रिया या सर्व ठिकाणी पुरुषसत्ताकतेच्या विरोधात स्वतंत्रपणे वाटचाल करताना स्त्रियांची स्व-अस्तीत्वाची जाणीव व्यक्त होताना दिसते. या स्त्रीवादाच्या बुणाच आहेत, असे आपण म्हणू शकतो. सामाजिक सुधारणेच्या चळवळीत उदारमतवादी स्त्रीवादाची बीजे होती, पण हिंदू पुनुरुज्जीवनवादने भरलेल्या सनातनी

सुधारणावादाने त्यावर मात केली. या शतकात झालेला स्त्री सुधारणेचा प्रयत्न मात्र केवळ भूतदयावादी होता. स्त्रीला एक स्वायत्त व्यक्ती म्हणून मान्यता देण्यास तो अपुरा पडला. असे असले तरी एकोणिसाव्या शतकाने महाराष्ट्राला स्त्रीप्रश्नाकडे बघण्याची जी वैचारिक प्रगल्भता दिली, ती पुढे स्वातंत्र्योत्तर काळात दिशादर्शक ठरली.

संदर्भसूची

- ऑम्ब्रेट गेल, (१९९०), जोतीबा फुले आणि स्त्रीमुक्तीचा विचार, लोकवाङ्मयगृह, पुणे
 बंडोपाध्याय शेखर (२००८), पलासी से विभाजन तक और उसके बाद, आधुनिक भारत का इतिहास, ओरीयंट ब्लैकस्वान, दिल्ली.
 चंद्र बिपीन, (२००८), आधुनिक भरतका इतिहास, ओरीयंट ब्लैकस्वान, दिल्ली.
 भागवत विद्युत, (१९९७), महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासाच्या दिशेने, स्त्री अभ्यास केंद्र, पुणे विद्यापीठ, पुणे
 भागवत कमल, (१९८५), स्त्री चळवळीची वाटचाल, प्रागतिक पुस्तक प्रकाशन, पुणे
 भागवत विद्युत, (२००४), स्त्री-प्रश्नाची वाटचाल, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे
 गवळी पी.ए., (२००५), पेशवेकालीन गुलामगिरी व अस्पृश्यता, प्रियदर्शी प्रकाशन, कोल्हापूर
 गवाणकार रोहिणी, मराठी स्त्रीशक्तीचे राजकारणी रूप, आदित्य प्रकाश, एम.फील अप्रकाशित शोधप्रबंध, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
 गरूड सचिन, (२०१३), मुक्ता साळवे, फातिमा शेख आणि लहूजी वस्ताद (प्रतिके व समकालीन सांस्कृतिक राजकारण), नाग नालंदा प्रकाशन, इस्लामपूर
 घोडके ह.म., (२०००), महाराष्ट्रगाथा, राजहंस प्रकाशन, पुणे
 जोगळेकर मृणाली. (१९९१), स्त्री अस्मितेचा अविष्कार, भाग- १,२,३. पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
 नायर सुशीला, माणकेकर कमला (संपा), (२०१३), शांता कोठेकर (अनुवाद), भारतीय प्रबोधनाच्या महिला प्रणेत्या, नेशनल बुक ट्रस्ट, नवी दिल्ली
 पाटील शोभा, (२००७), स्त्रीवादी विचार आणि समीक्षेचा मागोवा, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे
 पवार उर्मिला, मीनाक्षी मून, (२०००), आम्हीही इतिहास घडविला, सुगावा प्रकाशन, पुणे
 रानडे म.गो., (१९७१), महाराष्ट्रातील समाजविचार १८१८-१८७८, सुविचार प्रकाशन, नागपूर
 शर्मा के.एल., (२००६), भारतीय सामाजिक संरचना एवं परिवर्तन, रावत प्रकाशन, जयपूर

Contribution of Women in India's Struggle for Freedom

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान

Editor
Dr. Ranjit Mane

Contribution of Women in India's Struggle for Freedom

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान

Editor

Dr. Ranjit Mane

Assistant Professor

Department of History

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Peth Vadgaon

Publishers

Dr. D. G. Nejkar

Principal

**DR. BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDYALAYA,
PETH VADGAON**

ISBN-978-81-931944-0-9

Contribution of Women in India's Struggle for Freedom
भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान

Sponsored-

Indian Council of Historical Research (ICHR), New Delhi

Editor

Dr. Ranjit Mane

Frist Edition: January 2018

Cover Page: Dr. Haji Nadaf

Publishers

Dr. D.G. Nejkar

Principal

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Peth Vadgaon

Tal- Hatkanangale, Dist- Kolhapur,

411612

© Principal, Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Peth Vadgaon 2018

All rights reserved. This Book or any part there of ay not be reproduce in any form without the written permission of the publisher.

Printed by:

Shrikant Printers,

Daulat Nagar, Kolhapur.

Rs:200/-

Disclaimer:

The Views expressed by the authors in their articles, reviews etc. insight issue are their own. Editor and publisher are not responsible for them. All disputes concerning the book shall in the court at Peth Vadgaon, Maharashtra.

अनुक्रमणिका

१. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत स्त्रियांचे योगदान: बीजभाषण	डॉ. नारायण भोसले	१
२. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान समजून घेताना	डॉ. अवनीश पाटील	८
३. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान: अध्यक्षीय मनोगत	प्रा. डॉ. अरुण भोसले	१९
४. मुंबई इलाख्यातील स्त्रियांची स्वातंत्र्य चळवळीतील भूमिका: एक अवलोकन	प्रा. डॉ. पद्मजा पाटील	२२
५. मुंबई इलाख्यातील स्त्रीमुक्ती व स्त्री अस्मितेचा अविष्कार: एकोणिसावे शतक	डॉ. हाजी नदाफ, डॉ. नंदा पारेकर	३७
६. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील दलित स्त्रियांची आंदोलने	डॉ. सर्जेराव पद्माकर	५८
७. स्वातंत्र्य सेनानी सौ. लीलाताई पितांबर माळवडे	डॉ. श्रीमती. सुप्रिया खोले	६३
८. भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील स्वातंत्र्यवीरांगना कल्पना दत्त	डॉ. मधुकर जाधव	६९
९. आझाद हिंद सेनेतील स्त्रियांचे योगदान	डॉ. अर्चना जाधव	७३
१०. आंबेडकर चळवळीतील रणरागिणी: शांताबाई दाणी	प्रदिप मो. कांबळे	८३
११. चलेजाव चळवळ व उषा मेहता	डॉ. संतोष जेठीथोर	९०
१२. स्वातंत्र्यलढ्यातील उपेक्षित स्त्रीशक्ती	डॉ. विकास सरनाईक	९४
१३. प्रतिसरकार चळवळ-सातारा जिल्यातील स्त्रियांचे योगदान	सुषमा जाधव	९८
१४. झलकारीदेवीचे स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान	एस. एस. वडवे	१०३
१५. समाजसुधारणा चळवळीत सावित्रीबाई फुलेंची भूमिका	पी. जे. चौधरी	१०७
१६. प्रतिसरकारची बहादूर सैनिक: राजमती पाटील	डॉ. ज्योती व्हटकर-खरात	११८
१७. सामाजसुधारणा चळवळ व स्त्री (दलित स्त्रियांच्या विशेष संदर्भात)	पंचशीला बडूरकर, डॉ. पुष्पा गायकवाड	१२४
१८. स्वातंत्र्य सेनानी खानदेश कन्या रणरागिणी लीलाताई पाटील	जया बाविस्कर	१३१

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान

१९	१८५७ च्या स्वातंत्र्य लढ्यातील स्त्रियांचे योगदान	प्रमोद कराडे	
२०	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील दलित चळवळीतील स्त्रियांचा सहभाग	डॉ.शुभांगी भोसले	१३१
२१	महात्मा गांधीच्या नेतृत्वाखाली असहकार आंदोलनातील स्त्रियांचे योगदान	चंद्रशेखर काटे	१३२
२२	स्त्री-मुक्ती लढ्यातील आद्यप्रवर्तिका:पं.रमाबाई	बाबली गावडे	१४
२३	कॅप्टन लक्ष्मी सहगल: एक क्रांतिकारी महिला	दयानंद कोपनर	१५
२४	गोवा मुक्तिसंग्रामातील सुधाताई जोशींचे योगदान	बालीशा कोटलगी	१६
२५	अरुणा असफ अली यांचे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान	सोनाली बाबन लोहार	१६
२६	भारतातील क्रांतिकारी चळवळीतील स्त्रियांचे योगदान	डॉ.मंजुश्री घोरपडे	१७
२७	गांधीवादी स्वातंत्र्य सेनानी प्रेमाताई कंठक	डॉ.के.आर.गावडे	१७
२८	सामाजिक चळवळीतील रमाबाई रानडे यांचे योगदान	वनिता कुंभार, डॉ.शुभांगी माने	१८
२९	१८५७ च्या उठावातील राणी लक्ष्मीबाई यांचे योगदान	डॉ.संतोष कदम	१८
३०	१९४२ चे भारत छोडो आंदोलनातील राजमती पाटील बिरनाळे यांचे कार्य	सुरेश बोडके	१९
३१	समाजसुधारक पंडिता रमाबाई	उमा पाटील	२०
३२	श्रीमती डॉ.अॅनी बेझंट यांचे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान	डॉ.जी.एच.आळतेकर	२१
३३	दुर्गाबाई जोशी यांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान	श्रीमती. सुनीता भोसले	२१
३४	भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील स्त्रियांचे योगदान	शिवाजी परीट	२१
३५	ब्राह्मणेत्तर वृत्तपत्रातील स्त्रियांची पत्रकारिता: विशेष संदर्भासहित संपादिका तानुबाई बिर्जे	डॉ.धीरज शिंदे	२२
३६	आधुनिक भारत में समाज सुधार के केंद्र में महिलाएं	नेहा, रविंद्र गोस्वामी	२२
३७	The Role of Women of Bombay in the Non- Cooperation Movement	Dr.Smt.Sheela Odiyar	234

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील दलित चळवळीतील स्त्रियांचा सहभाग

डॉ.शुभांगी भोसले

प्राचीन काळापासून भारतामध्ये हिंदू धर्म आस्तित्वात आहे.या धर्मांमध्ये काळानुसार बदल होत गेले.ऋग्वेदकालीन कामाच्या विभागणीनुसार वर्णव्यवस्था निर्माण झाली.मात्र उत्तरवैदिक काळापासून हीच वर्णव्यवस्था जन्मानुसार ठरू लागली.अनेक शतके ही वर्णव्यवस्था टिकून होती.एका वर्णातून दुसऱ्या वर्णात जाता येत नव्हते. शुद्रांना अस्पृश्य म्हणून समाजात अत्यंत कनिष्ठ स्थान होते.मनुस्मृतीने हिंदू समाजाला कायद्याच्या निर्घूण चौकटीत अडकवून ब्राम्हण वर्गाला सामाजिक,सांस्कृतिक, राजकीय अधिकार दिले.शतकानुशतके ही परंपरा चालू होती.धर्माच्या नावाखाली अनेक अनिष्ट रूढी,परंपरा समाजात होत्या. ब्रिटिशांच्या ज्यात काही शिकलेल्या लोकांना समाजातील अनिष्ट प्रथा नष्ट व्हाव्यात असे वाटू लागले.त्यातून अनेक समाजसुधारक निर्माण झाले.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे त्यातीलच एक नेतृत्व होय. स्वतः अनेक कष्ट सोसून ते एम.ए.,पीएच.डी.,डी.एस्सी.,एल. एल.डी.,डी.लिट बार.अॅट.लॉ.,शिकले.जरी ते सुशिक्षित झाले तरी समाजाने त्यांना अस्पृश्य समजून नाकारले.त्यांच्याकडे असणाऱ्याकडे विद्वत्तेचा विचार केला नाही.अशा वेळी समाजामध्ये असणाऱ्या या रूढी परंपरा नष्ट केल्याशिवाय शूद्र समाजाला न्याय मिळणार नाही हे लक्षात घेऊन त्यांनी आपले कार्य सुरू केले. अस्पृश्य समाजातील अनेक लोक यामध्ये सामील झाले.त्यांचबरोबर काही स्पृश्य वर्गातील लोकही या चळवळीत लोकांना न्याय मिळवून देण्यासाठी सहभागी झाले होते.या चळवळीत स्त्रियांचा सहभाग ही महत्त्वाचा होता. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी लिलेल्या प्रोत्साहनामुळे, मार्गदर्शनामुळे दलितचळवळीत मोठ्या प्रमाणावर स्त्रिया सहभागी झाल्या त्यांची माहिती खालीलप्रमाणे घेता येईल.

माणगांव परिषद व स्त्रियांचा सहभाग

सन १९२० च्या २१ व २२ मार्चला माणगांव येथे अस्पृश्यांची पहिली परिषद भरवली गेली.माणगांव हे कागल जहागिरीत असल्याने सवर्णांचा विरोध झालाच तर येथील अस्पृश्य समाज त्यास चांगल्या प्रकारे हाताळील' कोल्हापूर संस्थान पूर्वी मुंबई इलाखा म्हणजे प्रांताच्या गव्हर्नरच्या ताब्यात होते. शाहू महाराज सारखे मुंबईला गव्हर्नरच्या भेटीस जावे लागे.तेथे त्यांनी एक मोठी इमारत विकत घेतली होती.

सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, पेठवडगाव
भारतीय स्वातंत्र्यलढयातील स्त्रियांचे योगदान
॥१३९॥

शाहूमहाराज बऱ्याचवेळा तेथे वास्तव्यास असत. डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर नावाचे अस्पृश्य गृहस्थ बडोद्याचे महाराज सयाजीराव गायकवाड यांच्या आश्रयाने एम.ए., पीएच.डी पर्यंत शिकून, मुंबईत सिडेन्हाम कॉलेजात प्रोफेसरची नोकरी करत आहेत अशी गोष्ट समजल्यावर त्यांनी कोल्हापूर संस्थानात येऊन अस्पृश्यांची सुधारणा व उद्धार करावा असे मत मांडले. येथे एक परिषद घेवून लोकाना मार्गदर्शन करावे यासाठी परीषदेस येण्याचे आमंत्रण दिले.^३ डॉ. आंबेडकरांनी आमंत्रण स्वीकारले. त्यानंतर माणगांव येथे परिषद घेण्याची तयारी सुरू झाली. अनेक लोकांकून धान्य गोळा केले. सुमारे २०-२५ हजार लोक जमले होते. त्यांना जेवणाची सोय करण्यासाठी आप्पासाहेब पाटील यांनी आपल्या घरातील धान्य व मळ्यातील भाजीपाला दिला. स्त्रिया दररोज ते निवडून स्वच्छ करीत होत्या.^४ या परिषदेच्या स्वागतगीतासाठी चंदा दादू सावंत व चंद्राबाई कांबळे या दोन दुसरीत शिकणाऱ्या मुलींची स्वागतगीत म्हणण्यासाठी निवड केली. या परिषदेला स्त्रियांची असणारी संख्या मुळेच या दोन मुलींनी इतक्या मोठ्या जनसमुदायासमोर स्वागतगीत म्हणण्याचे धाडस केले.^५ २१-२२ मार्च १९२० ही माणगांव परिषद डॉ. आंबेडकरांच्या आयुष्यातील पहिलीच परिषद होती. यानंतर मात्र त्यांनी 'मूकनायक' या पत्रकातून लेखन तसेच भारतभर अनेक परिषदा, सभा घेऊन अस्पृश्य समाजात जागृती घडवून आणण्याचे कार्य केले. राजर्षी शाहूंनीही माणगांवच्या परिषदेतच "दलितांनो तुम्हाला तुमचा नेता मिळाला" असे जाहीर केले होते.^६

नागपूर अखिल भारतीय परिषद व स्त्रिया

नागपूरला १९२०ला अखिल भारतीय बहिष्कृत समाज परिषद झाली. या परिषदेत तुळजाबाई बंदसोड आणि रुक्मिणी कोटांगळे यांनी स्त्रियांच्या हक्कासंदर्भात आपआपली मते निर्भिडपणे मांडली व इथूनच पुढे स्त्रियांनी चळवळीत सहभाग ठेवला.^६

महाड सत्याग्रहातील स्त्रियांची भूमिका

महाड येथे चवदार तळ्याचा सत्याग्रह डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केला. या सत्याग्रहास हजारो लोक उपस्थित असून स्त्रियांचा सहभागही लक्षणीय होता. कु. शांताबाई दाणी या नाशिक विभागातील दलितांच्या एक प्रमुख कार्यकर्त्या होत्या. त्यांनी या सत्याग्रहात स्त्रियांचा पुढाकार घेत महत्त्वाची भूमिका बजावली.^७ डॉ. आंबेडकरांनी या सत्याग्रहानंतर जमलेल्या सर्व स्त्रियांना उद्देशून एक भाषण केले होते. त्यामध्ये तुम्ही सर्व स्त्रिया ब्राम्हण स्त्रिया इतक्याच शीलवान, पवित्र असून तुमच्या पोटी जन्म घेणारे मुल शूद्र कसे? तुम्ही कोणत्याही बाबतीत कमी नसून समाजात

होणाच्या अन्यायाविरोधात जागृत झाले पाहिजे. तुम्ही संसारातील अडचणी जसे स्त्री-पुरुष मिळून सोडवता तसेच अस्पृश्यता निवारण चळवळीतही पुरुषांच्याबरोबरीने काम केले पाहिजे. तुम्ही वरिष्ठ वर्गाच्या स्त्रियांप्रमाणे लुगडी नेसले पाहिजेत. तसेच जे कथलाचे दागिणे घालता ती तुमची अस्पृश्यांची खूण आहे. ते दागिणे घालणे बंद करून सोन्याचे दागिणे घालावे नाहीतर दागिणे घालूच नयेत. आपल्या मुला-मुलींना शिक्षण दिले पाहिजे. यावेळी श्रीमती विठाबाई नावाची स्त्री पुढे येऊन येथून पुढे असेच वागण्याचे आश्वासन दिले. 'या परिणामकारक भाषणाने स्त्रियांनी चळवळीत भाग घेण्यास प्रारंभ केला. श्रीमती गंगाबाई सावंत यांच्या पुढाकाराने हिंदूमात्रांचा जन्मसिद्ध हक्कांचा जाहीरनामा काढण्यात आला. मानवाचे हक्क व कायदे यांना दुजोरा यामधून दिला गेला. स्त्रियांनी आपल्या कुटुंबात स्वच्छता व शिक्षणाची जागृती निर्माण केली पाहिजे असा निर्णय घेण्यात आला. 'महाड परिषदेला आलेल्या स्त्रियांपैकी लक्ष्मीबाई विठ्ठल गोंरेगांवकर, मुक्ताबाई रामजी, गंगाबाई सजन, तुळशीबाई धोंडी जोशी, उ.नीबाई सुभानजी, सावळीबाई भागुजी यांनी सत्याग्रहात भाग घेऊन प्रत्येकी काही आर्थिक मदतही केली होती. '१०

बहिष्कृत भारत भगिनी परिषद

वर्धा येथे बहिष्कृत भारत भगिनी परिषदेची निर्मिती झाली होती. याचे नेतृत्व बायजाबाई साखरे व रतीबाई पुराणिक यांनी केले होते. सौ. नायडू यांच्या अध्यक्षतेखाली १९-२० नोव्हेंबर १९२७ रोजी खरे थिएटरमध्ये सभा घेण्यात आली होती. मुंबई येथील बी.आय.टी चाळीतही अस्पृश्य स्त्रियांची सभा भरवण्यात आली. तेव्हा ह्या सभेत मनोरमा प्रधान व यमुनाबाई धोंडेकर इत्यादी स्त्रियांनी सहभाग घेतला होता. शारदा बिलास पाठिंबा, स्त्रियांना सक्तीचे शिक्षण या संदर्भात ह्या सभा भरवण्यात येत होत्या. '११

बहिष्कृत हितकरणी सभा इंदूर

इंदूर येथील श्रीमंत सवाई यशवंतराव महाराज होळकर यांच्या ११ व्या जन्मदिनापित्यर्थ त्यांचे अभिष्टचिंतन करण्यासाठी बहिष्कृत बांधवांची सभा भरविली. त्यामध्ये बहिष्कृत समाजाची सामाजिक, धार्मिक, औद्योगिक, शैक्षणिक, प्रगती करण्यासाठी 'बहिष्कृत हितकरणी सभा' स्थापन झाली. यामध्ये स्त्रियांचा सहभाग लक्षणीय होता. चंद्राबाई महिला विद्यालयातील अध्यापिका सौ. अंबुबाई पंडित व सौ. राधाबाई इनामदार यांनी या वर्गातील समाजाचा उन्नतीसाठी आवश्यक ठरणाऱ्या गोष्टी करण्याचा ठराव मांडला. '१२

कारवार मंदिर सत्याग्रह

कारवार येथील अस्पृश्यवर्गाने शहरातील काजूबाग येथील श्री.विठ्ठला देवालयाला आपला प्रवेश करून घेण्यासाठी प्रयत्न सुरू केले. त्यामध्ये पुरुष जयदेवरावरोबरच सौ. राधाबाई शंकरराव वाघ, श्रीमती सावित्रीबाई जोशी व सौ. शांतबाई दत्तात्रय तेलंग यांनी मंदिर प्रवेशाबाबत पुढाकार घेतला.^{११}

अमरावती सत्याग्रह

अमरावती येथील अंबादेवी मंदिरात प्रवेश मिळावा यासाठी स्त्रियांनी सत्याग्रह केला. मिरवणूक काढण्यामध्ये पुढाकार घेऊन मंदिर सत्याग्रह यशस्वी केला.^{१२}

श्री क्षेत्र त्रंबकेश्वरची सभा

निवृत्तीनाथाच्या यात्रेनिमित्त श्री क्षेत्र त्रंबकेश्वर येथे अस्पृश्यांचा मोठा जमाव जनत असे. तेथे एक अशी सभा व्हावी या दृष्टीने प्रयत्न करण्यात आले. येथे स्त्रियांचा मोठा सन्मूह उपस्थित होता. त्यामध्ये सईबाई समशेरपूरकरीन, सकुबाई प्रिंपीकरीन, काशीबाई पगारे यासारख्या अनेक स्त्रियांनी पुढाकार घेवून बहिष्कृत भारत प्रेस फंडास मदत केली होती.^{१३}

मद्रास स्वाभिमान संरक्षण परिषद

मद्रास येथे स्वाभिमान संरक्षण परिषद झाली. तेथे पास झालेले स्त्रीविषयक ठराव म्हणजे,

- १) स्त्रियांना वारसाहक्कांत पुरुषांप्रमाणे हक्क मिळावा.
- २) स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणे कोणताही व्यवसाय पत्करण्याचा अधिकार असावा.
- ३) स्त्रियांना प्राथमिक शिक्षकेच्या जास्तीत जास्त जागा असाव्यात.
- ४) स्त्रियांची लग्न वयोमर्यादा १६ असावी व अल्पवयीन मुलींची लग्ने करू नयेत.
- ५) हिंदुस्थानातील प्रत्येक मुला-मुलीस प्राथमिक शिक्षण द्यावे.^{१४}

पर्वतीवरील सत्याग्रह

पर्वती मंदिरात अस्पृश्यांना प्रवेश मिळावा यासाठी तानुबाई कांबळे, शंवंतीबाई आगळे यांनी पाच तुकड्यांपैकी दुसरी तुकडी स्त्रियांची बनवून मंदिराकडे प्रयाण केल व पर्वती मंदिरामध्ये प्रवेश मिळवण्यासाठी सत्याग्रह केले. पर्वती सत्याग्रहाला पाठिंबा देण्याच्या दृष्टीकोनातून पोईबावाडी येथील इंप्रुव्हमेंट ट्रस्ट चार्ड्याच्या पटांगणांत स्पृश्य व अस्पृश्यवर्गातील स्त्रियांचा हळदी कुंकवाचा समारंभ सौ. पदमावतीबाई आयसीकर यांच्या अध्यक्षतेखाली मोठ्या थाटाने पार पाडला.

स्पृश्यवर्गातील महिलांमध्ये सौ.मनोरमाबाई प्रधान, यमुनाबाई घोडेकर या हजर होत्या.इतर अस्पृश्य स्त्रिया उपस्थित असून या सर्वांनी एकत्रितपणे चहापान केले.^{१३}

एकूण दलित स्त्रिया सामाजिक,शैक्षणिक लढ्यात आपल्या सामर्थ्याने बाबासाहेबांच्या प्रेरणेने लढत होत्या.१९३०मध्ये नाशिकच्या काळाराम मंदिर प्रवेशात अनेक दलित स्त्रिया सामील झाल्या. यामध्ये अनेक अस्पृश्य स्त्रियांना एक महिन्याचा तुरुंगवासही भोगावा लागला होता.१९३५ नंतर आपल्या हक्कांची जाणीव झालेल्या महिलांनी महिला मंडळांची निर्मिती करून आंबेडकरी चळवळीला अधिक बळकट बनवले. नाशिक, मुंबई, औरंगाबाद आणि नागपूर ही स्त्री परिषदांची प्रमुख केंद्रे बनली होती. गीताबाई गायकवाड,रमाबाई जाधव,तुळजाबाई बंदझोड,सावळाबाई कदम, भागीरथीबाई थोरात, शांताबाई बोरकर, कौसल्याबाई खोब्रागडे जाईबाई चौधरी,यसुबाई पानतावणे, सावित्रीबाई शेंडे, अन्नपूर्णा मूण राधाबाई कांबळे अशा अनेक स्त्रिया या चळवळीचे अखंड अनुयायित्व करित राहिल्या. अस्पृश्य महिला समता सैनिक दलाची स्थापना ३० एप्रिल १९४० ला करण्यात आली.^{१४}

शांताबाई दाणी या तरुण तडफदार कार्यकर्त्या १९४२ च्या अधिवेशनानंतर राजकारणात आल्या. त्याअगोदर त्यांनी महाड सत्याग्रह तसेच अनेक स्थानिकलढ्यातही सहभाग घेतला होता. फेडरेशनचे दुसरे अधिवेशन १९४५ मध्ये कानपूरला झाले. त्यांचे अध्यक्षपद शांताबाई दाणी यांनीच भूषवले.१९४६ साली अस्पृश्यांना आपल्या मागण्यांसाठी पुणे कौन्सिल हॉलवर जो सत्याग्रह केला त्यात महिलांनी फार मोठी आघाडी सांभाळली होती. शांताबाई दाणी, सीताबाई गायकवाड,मातोश्री साळवे या सत्याग्रहात सामील झाल्या होत्याआणि त्यांना तुरुंगवासही भोगावा लागला होता.^{१५}

एकुणच चळवळीत वाढलेला स्त्रियांचा सहभाग व डॉ.आंबेडकराचे नेतृत्व यामुळे चळवळीला गती मिळाली यातूनच शांताबाई दाणी यांनी १९४२ पासून दलित चळवळीत भाग घेऊदलित स्त्रियांचे नेतृत्व स्वीकारून अनेक जबाबदारी स्वीकारल्या होत्या. त्यांनी अखिल भारतीय 'शेड्युल्ड कास्ट फेडरेशन मध्ये प्रवेश करून स्वतःला समाजकार्यास वाहून घेतले त्या १९५७ ला महाराष्ट्र विधानसभेत आमदार होत्या.^{१६}

निष्कर्ष

हिंदू धर्मामध्ये शूद्र समजल्या जाणाऱ्या काही अस्पृश्य जातींची परिस्थिती स्वातंत्र्यपूर्व काळात फार हालखीची होती.यावेळीडॉ. आंबेडकरांनी सुरू केलेल्या सामाजिक हक्कांच्या चळवळीत त्यांनी स्त्रियांना सहभागी करून घेतले. माणगांवच्या परिषदेपासून सुरू झालेला हा लढा आजपर्यंत अविरत चालू असून विविध मागण्यांच्या

"Dissemination of Education for Knowledge, Science and Culture."

– Shikshanamaharshi Dr. Bapuji Salunkhe

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur's

**Dattajirao Kadam
Arts, Science and Commerce
College, Ichalkaranji.**

Proceedings of One - Day State Level Seminar

ON

**" AQAR and Academic and Administrative Audit in
Revised Assessment and Accreditation Framework"**

28th December 2018

Sponsored By

National Assessment and Accreditation Council, Bengaluru

"Dissemination of Education for Knowledge, Science and Culture."

— Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe

Proceeding of One Day State Level Seminar

On

"AQAR and Academic and Administrative Audit in Revised Assessment and Accreditation Framework"

Organized by

Shri. Swami Vivekanand Shikshan Sanstha's

**Dattajirao Kadam Arts, Science and Commerce College,
Ichalkaranji.**

Tal: Hatkanangale, Dist: Kolhapur. 416 115

Sponsored by

National Assessment and Accreditation Council, Bengluru

**Dr. Milind Hujare
Principal**

Dr. V. V. Ganbavle, Editor

Members

Dr. A. S. Tapase Dr. Atish N. Patil Mr. Akshay Swami

Friday, 28th December 2018

INDEX

Sr. No.	Research Paper	Name of the Author	Page No.
1	Key note address and Planery Talk I Role of Assessment and Accreditation towards improving Quality of Education	Prof. Parag Shaha	1 - 4
2	Planery Talk II Quantitative Metrics of the New NAAC QIF/SSR (July 2018 edition)	Prin. Dr. H. V. Deshpande	5 - 6
3	Planery Talk III Academic Auditing: Aspects to consider	Prof. Peeyush Pahade	7 - 10
4	Academic and administrative Audit: A Measure of Quality Enhancement in Higher Education	Prin. V.R. Chavan Dr. S. P. Patil	11
5	Role of Internal Quality Assurance Cell in College Development	A. N. Chougule	12 - 14
6	Role of National Assessment and Accreditation in higher Education	Vaishali Mane	15 - 18
7	Role of IQAC in Quality Higher Education	S. S. Amrutsagar	19 - 24
8	E - Content: Virtual Way of Teaching & Learning	Amit A. Gurav	25 - 28
9	Academic and Administrative Audits of IQAC: Need in Quality Maintenance	S. P. Patil	29 - 31
10	Lab to land "A Best practice by P.G. Department of Botany Dattajirao Kadam Arts, Science and Commerce College, Ichalkaranji."	V. A. Patil, M. Y. Shinde	32 - 35
11	Role of Higher Education in development of Country: a review	N. H. Shaikh	36 - 42
12	Students Mentoring Scheme	A. N. Patil, C. R. Patil	43 - 47
13	भारत में उच्च शिक्षा की चुनौतियाँ	D. R. Tupe	48 - 53
14	Student Assessment in Indian Education System: A Need of Revolutionary Change	S. S. Ankushrao	54 - 57
15	The Role of IQAC to enhance ICT based learning	K. B. Chougule	58 - 61
16	An overview on Digital Education	S. A. Jamadar, V. S. Wandre	62 - 68
17	Role of NAAC in Higher Education	S. I. Noorani, U. A. Patil	69 - 70
18	21 st Century Education, Teacher and Learner	F. M. Mulla, R. A. Sanadi, P. K. Waghmare	71 - 75
19	Digital Resources in Higher Education	Prin A. N Patil, S. K. Indi	76 - 81
20	"Study of Higher Education in India-An Overview"	D. B. Sathe	82 - 89
21	"Study of Higher Education in India"	P. P. Mali	90 - 94
22	The Role of Academic and Administrative Audit panel in performing assessments effectively	S. H. Ambavade	95 - 100
23	Role Of Iet To Enrich Quality In Teaching Learning And Evaluation	Dr. Prashantkumar Kamble	101 - 105
24	"Digital Education"	R. D. Niduni	106 - 110

E – Content: Virtual Way of Teaching & Learning

Mr. Amit Arvind Gurav,
Librarian,

Adv. Daulatrao Gulaji Jadhav Library,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,
At. Peth Vadgaon, Tal. Hatkanangale, Dist. Kolhapur.

ABSTRACT:

The paper discusses the new way of teaching and learning process i.e. E-Content. It provides a brief introduction to the E-Content. E-Content stands for Electronic Content, Digital Content it include text, image, graphics, animation, audio and video. The main features of E-Content are it is technology friendly, teachers friendly, user friendly, self instructional model. The purpose of E-Content development is to create high quality, curriculum-based, interactive content in different subjects across all disciplines.

KEYWORD (S): E-Content, Virtual, Teaching, Learning, Module

INTRODUCTION :

The emerging trend all over the world is towards more individualized and flexible form of learning with an emphasis on the individual learning. The rapid development in the computer technology, together with the use of computers by the teachers, paved the way for the introduction of computers in teaching and learning. With the advancement of technology, the computer has become more user friendly, so the teachers can attempt to develop E-content. Development of e-content is a specialized job requiring skills of a video producer, web designer and instructional designer. However, a faculty or a scientist involved in teaching and research is perfectly suitable and capable of preparing basic materials that can be transformed into e-content with intervention of web designer and professionals with ICT skills. The content and its quality are key components of a robust teaching-learning system. It is proposed to create high quality, curriculum-based, interactive content in different subjects across all disciplines of social sciences, arts, fine arts & humanities, natural & mathematical sciences and linguistics and languages. E-Content will be available on open access through a dedicated Learning Management System.

E-CONTENT MEANING :

E-content technical definition: (Electronic-content) Digital content that can be transmitted over a computer network such as the Internet (Wikipedia definition)

E-content is termed as Electronic content that include text, image, graphics, animation, audio and video, sometimes e-content will be single element carrying anyone of the above element or all of

the above together to display offline or online web-pages and also to be transferable to computer to another computer and internet.

Electronic content (e-Content) or digital content is defined by those involved in creating, providing and distributing information as the digitized content, which is viewed on screen and not on paper. Contents that are produced and stored electronically rather than in print are the result of electronic publishing (e-publishing).

E CONTENT FORMS :

Text

Text is most important element of any e-content. Computers of any level can help create text files, though Word Pad and MSWORD to create formatted text. One can save text files in the

following format: .txt .doc .htm .pdf

Pictures - Photographs

One could store pictures in various formats: bmp, gif, jpg, png. bmp. is an uncompressed format that stores pictures in millions of colours. This is the most popular format for exchanging pictures between different programmes. ".gif" is a compressed format that stores pictures in 256 colours. This is a very popular format for displaying pictures in web pages. ".jpg" is a glossy format that stores pictures in millions of colour in very small file size, thereby making it most popular format for E-content.

Sound

There are various formats of audio that can be used a part of e-content. .wav .au .mp3. mid ".wav" is most popular format of audio deployed in E-content. This offers multi-track audio both in uncompressed, compressed and sampling rates. ".au" is a compressed format of storing audio from Sun Microsystems. ".mp3" is a highly compressed format for storing voice and music. This is perhaps the most popular format storing and exchanging digital music today. ".mid" is a popular format of storing music.

Video

Video is perhaps the most sensational medium in the Econtent domain. With recent breakthrough in compression and streaming technologies, video has emerged as feasible E-content elements. Like other elements, digital video also comes in many formats: .avi .mov .mpg .rm .wmv .flv ".avi" is a very popular format of storing digital video in computers. It stores both in compressed and uncompressed forms. ".mpg" is a lossy and compressed format of storing video. ".wmv" is the latest offering from Microsoft for storing highly compressed and streaming video in Windows.

Animation

2D and 3D animations are powerful communications. New compression technologies helped animations become a regular part of all E-content. Animations come in different formats: .flc .swf .gif ".flc" is an old 2D animation format from Autodesk. ".swf" is a recent format from Macromedia to store Vector based 2D animations. Some programmes also render 3D animations in this popular format. ".gif" can also animated frames.

Simulation

This realtime interactive E-content element can work as a virtual lab. Suddenly, teaching Mathematics, Physics and Chemistry with this new aid has made learning more interesting. One can design, store and display simulation applets in various formats: .swf jar ".swf" is

fast becoming a format for displaying simulation content. This is widely used because of 95% of desktops have access to Flash player. “jar” is format that stores Java based interactive applets providing simulated contents.

Presentations

Electronic Presentations have become a standard tool and considered as a good teaching/learning aid. The most popular format is PowerPoint from Microsoft.

E-CONTENT MODULE :

An e-content module has following elements:

- a) Home
- b) Objectives
- c) Subject Mapping
- d) Summary
- e) Text
 - Case studies
 - FAQ's
- f) Video and audio
- g) Assignments
 - Quiz
 - Tutorial
- h) References
 - Glossary
 - Links
- i) Download
- j) Blog
- k) Contact

E-CONTENT FEATURES:

- i. E-content is technologically friendly to pupil for downloaded text materials and used on any computer in independently for the purpose of learning process.
- ii. E-content is having learner friendly for easy navigation.
- iii. E-content is also teachers friendly, it is used in various teaching learning methods such as classroom, lecturing to a group, lab session.
- iv. Another important feature of e-content is learner centric, it is useful in self instructional model.

E-CONTENT OUTCOME:

E-learning is a process and E-content is a product. This approach of teaching has become an answer to the complicated modern, social, economic condition and an exploding population. E-content lesson is generally designed to guide students through information or to help them perform specific tasks. An E-content package can be used as teacher in the virtual classrooms. Using E-content the time and finance involved in the teaching process can be minimized.

ACKNOWLEDGMENT :

The author is thankful to various contributors, whose research works; articles (especially on the internet) are freely used and cited. Since this paper is based on various sources/languages. Any error in scientific names or spelling is regretted. Validity of claims reported in the literature cannot be guaranteed but suggestions for corrections are solicited.

REFERENCES :

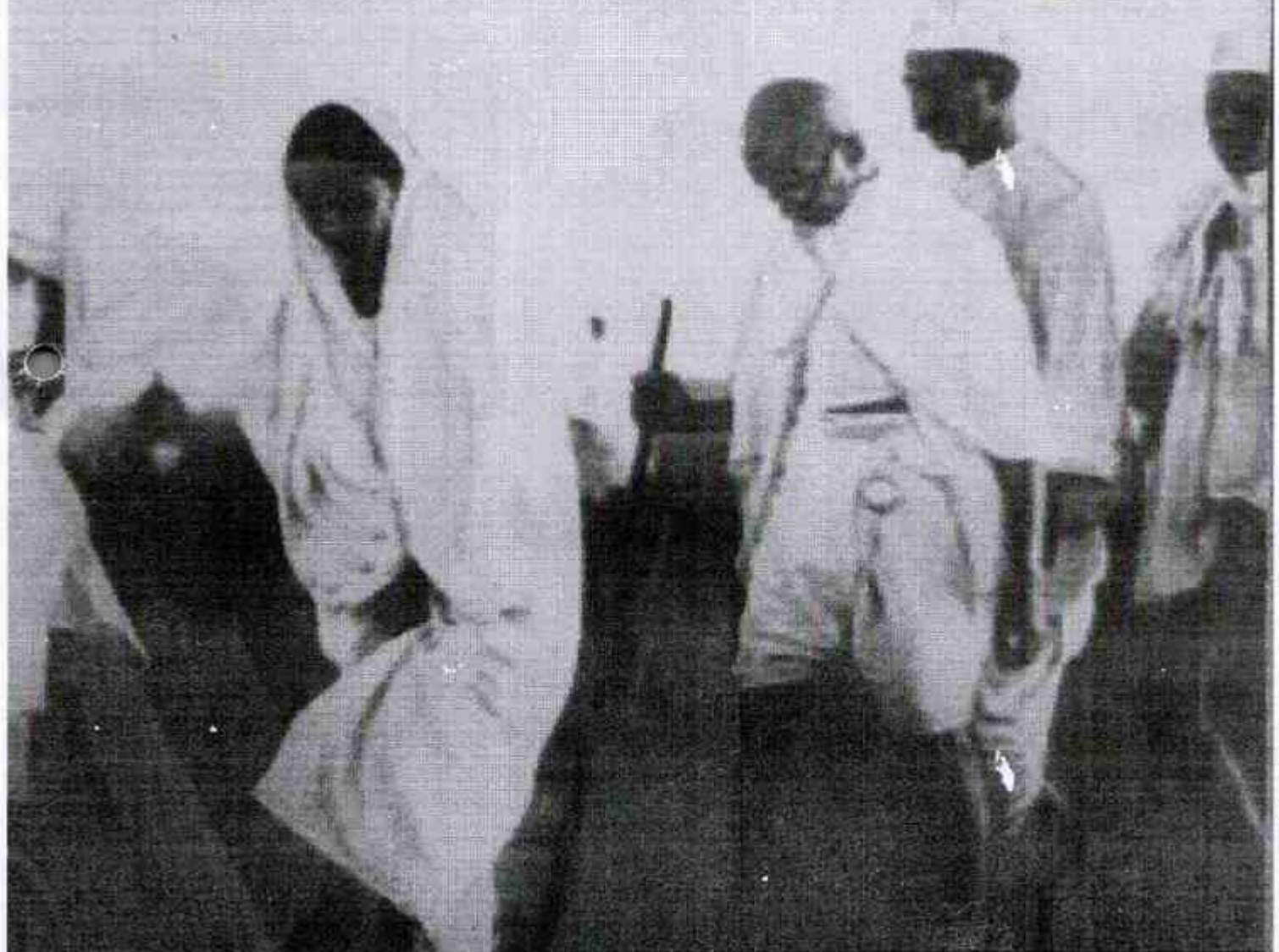
1. Consortium for Educational Communication. (n.d.). Retrieved December 17, 2018, from <http://cec.nic.in/NME-ICT%20Project/dth/Documents/E-Content%20Development%20Guidelines.pdf>
2. Malliga P. Retrieved December 17, 2018, from <https://swayam.gov.in/courses/5212-e-content-development>
3. University Grants Commission. (n.d.). Retrieved December 18, 2018, from <https://www.ugc.ac.in/oldpdf/xiplanpdf/EContentxiplan.pdf>
4. Nachimuthu K. Retrieved December 18, 2018, from https://www.researchgate.net/publication/258206638_Need_of_e-content_development_in_Education
5. Smith S. Retrieved December 18, 2018, from <https://elearningindustry.com/elearning-content-development-process-steps>
6. Shodhganga. Retrieved December 19, 2018, from http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/36805/6/06_chapter%201.pdf

Contribution of Women in India's Struggle for Freedom

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान

Editor
Dr. Ranjit Mane

Contribution of Women in India's Struggle for Freedom

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान

Editor

Dr. Ranjit Mane

Assistant Professor

Department of History

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Peth Vadgaon

Publishers

Dr. D. G. Nejkar

Principal

**DR. BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDYALAYA,
PETH VADGAON**

ISBN-978-81-931944-0-9

Contribution of Women in India's Struggle for Freedom
भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान

Sponsored-

Indian Council of Historical Research (ICHR), New Delhi

Editor

Dr. Ranjit Mane

Frist Edition: January 2018

Cover Page: Dr. Haji Nadaf

Publishers

Dr. D.G. Nejkar

Principal

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Peth Vadgaon

Tal- Hatkanangale, Dist- Kolhapur,

411612

© Principal, Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Peth Vadgaon 2018

All rights reserved. This Book or any part there of ay not be reproduce in any form without the written permission of the publisher.

Printed by:

Shrikant Printers,

Daulat Nagar, Kolhapur.

Rs:200/-

Disclaimer:

The Views expressed by the authors in their articles, reviews etc. insight issue are their own. Editor and publisher are not resp msible for them. All disputes concerning the book shall in the court at Peth Vadgon, Maharashtra.

अनुक्रमणिका

१. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत स्त्रियांचे योगदान: बीजभाषण	डॉ. नारायण भोसले	१
२. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान समजून घेताना	डॉ. अवनीश पाटील	८
३. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान: अध्यक्षीय मनोगत	प्रा. डॉ. अरुण भोसले	१९
४. मुंबई इलाख्यातील स्त्रियांची स्वातंत्र्य चळवळीतील भूमिका: एक अवलोकन	प्रा. डॉ. पद्मजा पाटील	२२
५. मुंबई इलाख्यातील स्त्रीमुक्ती व स्त्री अस्मितेचा अविष्कार: एकोणिसावे शतक	डॉ. हाजी नदाफ, डॉ. नंदा पारेकर	३७
६. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील दलित स्त्रियांची आंदोलने	डॉ. सर्जेराव पद्माकर	५८
७. स्वातंत्र्य सेनानी सौ. लीलाताई पितांबर माळवदे	डॉ. श्रीमती. सुप्रिया खोले	६३
८. भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील स्वातंत्र्यवीरांगना कल्पना दत्त	डॉ. मधुकर जाधव	६९
९. आझाद हिंद सेनेतील स्त्रियांचे योगदान	डॉ. अर्चना जाधव	७३
१०. आंबेडकर चळवळीतील रणरागिणी: शांताबाई दाणी	प्रदिप मो. कांबळे	८३
११. चलेजाव चळवळ व उषा मेहता	डॉ. संतोष जेठीथोर	९०
१२. स्वातंत्र्यलढ्यातील उपेक्षित स्त्रीशक्ती	डॉ. विकास सरनाईक	९४
१३. प्रतिसरकार चळवळ-सातारा जिल्यातील स्त्रियांचे योगदान	सुषमा जाधव	९८
१४. झलकारीदेवीचे स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान	एस. एस. वडवे	१०३
१५. समाजसुधारणा चळवळीत सावित्रीबाई फुलेंची भूमिका	पी. जे. चौधरी	१०७
१६. प्रतिसरकारची बहादूर सैनिक: राजमती पाटील	डॉ. ज्योती व्हटकर-खरात	११८
१७. सामाजसुधारणा चळवळ व स्त्री (दलित स्त्रियांच्या विशेष संदर्भात)	पंचशीला बडूरकर, डॉ. पुष्पा गायकवाड	१२४
१८. स्वातंत्र्य सेनानी खानदेश कन्या रणरागिणी लीलाताई पाटील	जया बाविस्कर	१३१

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील दलित स्त्रियांची आंदोलने

डॉ.सर्जेराव पद्माकर

स्त्री जीवनाच्या पूर्वेतिहासात डोकाऊन पाहताना अथवा त्यांच्या ऐतिहासिक जीवनप्रवासाचा विचार करताना अपवाद वगळता त्यांच्या वाट्याला दुय्यमत्वच आलेले आहे असे अभ्यासाअंती लक्षात येते. अगदी वेद काळापासून ते राजा-राजवाड्यांच्या काळापर्यंत फारसा फरक पडला आहे असे जाणवत नाही. तसेच पेशवाई कालखंडामध्ये तर याबाबतीत कहरच झाला. स्त्रीला माणूसपणापासूनच वंचित ठेवल्याची अनेक उदाहरणे आपणास निदर्शनास येतात. इतकेच नव्हे तर वर्णाश्रम धर्मानुसार तिची गणना ही पाचव्या वर्णामध्ये म्हणजेच अतिशूद्रात करण्यात आली होती असा भूतकाळ आपल्या डोळ्यासमोर येतो. अशा कालखंडामध्ये 'भारत' या भूखंडावर इंग्रजांनी व्यापाराच्या निमित्ताने प्रवेश करून आपले राज्य स्थापन केल्याचा इतिहासही आपणास बरेच काही सांगून जातो. अखेर १५ ऑगस्ट १९४७ ला भारत स्वतंत्र झाला. या स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये अनेक क्रांतिकारक स्त्री-पुरुषांनी अगपल्या जीवनाची आहुती दिली. अनेक भारतीयांनी आपले प्राण गमावले हे वास्तव विसरून चालणार नाही.

संयोजकांनी 'भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचा सहभाग' हा केंद्रवर्ती विषय घेऊन पुरुषांइतकेच स्त्रियांचेही या स्वातंत्र्यलढ्यात मोठे योगदान होते हे सर्वांना ज्ञात व्हावे या उदात्त हेतूने हे चर्चासत्र आयोजिले आहे. मात्र यालाच जोडून मी भारत स्वतंत्र झाला मात्र या स्वतंत्र भारतात किंबहुना स्वातंत्र्यापूर्वी पारतंत्र्याचे म्हणजेच गुलामीचे जीवन जगणाऱ्याविषयी किंबहुना त्यांच्या आंदोलनाविषयी मी संक्षिप्तपणे या निबंधात मांडण्याचा प्रयत्न करणार आहे. म्हणजेच स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात इथल्या ब्राम्हणी व्यवस्थेने लाथाडलेल्या शूद्र म्हणून जगणाऱ्या एका मोठ्या समूहाचे जीवन चित्रण कसे होते अथवा त्यांच्याविषयी असणाऱ्या स्त्रियांची आंदोलने कशी व कोणती होती याविषयी साधक-बाधक चर्चा होणार आहे. संयोजकांनी हा विषय समजून घ्यावा ही माफक अपेक्षा.

उपनिर्देशीत भारतीय समाजव्यवस्थेतील दलित 'स्त्री' ही दुहेरी अन्यायाची बळी ठरलेली आपणास दिसते. म्हणजेच ती प्रथमतः मनूप्रणीत असणाऱ्या पुरुषीव्यवस्थेमध्ये 'गुलाम' आणि ब्राम्हण व हिंदू धर्मप्रणीत व्यवस्थेत ती 'अतिशूद्र'

सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, पेठवडगाव

११५८११

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान

अशा दुहेरी अवस्थेत जगताना तिचा लढा हा राजकीय असण्यापेक्षा सामाजिक समतेचा असायला हवा. मात्र हा भेदसुद्धा तिच्या लक्षात येत नाही याचे मुख्य कारण म्हणजे पिढ्यानपिढ्या तिचं गुलाम असणं, शिक्षणापासून वंचित असणं. ज्याअर्थी तिला अनेक गोष्टीपासून वंचित ठेवण्यात आलंय पैकी तिच्या अस्तित्वाची ओळख होईल अशा शिक्षणापासून वंचित ठेवण्यास इथली व्यवस्था यशस्वी झाली आहे. म्हणूनच तिच्यामध्ये स्वजाणीव, अस्मिता व आत्मभान निर्माण करणारी व्यवस्था अगदी महात्मा फुल्यांच्या कालखंडापर्यंत अस्तित्वात आली नव्हती. फुल्यांच्या काळातच कमी अधिक प्रमाणात स्त्रीशिक्षणाला सुरवात झाली. राजर्षी शाहूंच्या काळात ती आकार धरू लागल्याचे चित्र दिसते व पुढे-पुढे १९२० नंतर डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सार्वजनिक जीवनातील आगमन इथल्या अन्यायग्रस्त लोकांच्या जीवनाचा आधार आणि पर्यायाने बाबासाहेबांच्या चळवळी व कृतीकार्यक्रम हे आदर्श ठरल्याचे लक्षात येते. बाबासाहेबांच्याच नेतृत्वाखाली आणि त्यांच्या विचाराने भारावून जाऊन तत्कालीन स्त्रियांनी अनेक आंदोलने व चळवळीत भाग घेतला आहे. त्यांचे हे कर्तृत्व नोंद करणे आवश्यक आहे. अन्यथा त्यांच्यावर अन्याय केल्यासारखे होईल.

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचा विचार करता इतिहासात पराक्रम केलेल्या परंतु आजपर्यंत दखल घेण्यात न आलेल्या दोन अस्पृश्य स्त्रियांची नावे अलीकडे आपल्यासमोर येऊ लागली आहेत. ब्रिटिशांविरुद्ध १८५७ साली झालेल्या स्वातंत्र्यलढ्यात झाशीची राणी लक्ष्मीबाई हिच्या सैन्यात असलेल्या झलकारी व मुंदेर या दोन सेविकांनी अतुलनीय पराक्रम केला आहे. राणी लक्ष्मीबाईला ब्रिटिशांच्या तावडीतून सुटून सुरक्षित स्थळी निघून जाण्यास झलकारीने मदत केली. राणीचा वेश धारण करून ती ब्रिटिशांशी लढली व मारली गेली. वृंदावनलाल वर्मा यांच्या 'झाशी की राणी लक्ष्मीबाई' या हिंदी पुस्तकात या दोन अस्पृश्य स्त्रियांचा उल्लेख सापडतो.^१ प्रस्तुत स्त्रियांचा अपवाद वगळता दलित स्त्रियांची आंदोलने त्यांचा चळवळीतील सहभाग विचारात घेणे अनिवार्य ठरते. वर उल्लेख केल्याप्रमाणे राजर्षी शाहूंच्या काळात दलित शूद्र आणि स्त्रियांच्या कल्याणासाठी अनेक उपक्रम, कृतीकार्यक्रम तसेच कायदे केले आहेत. याचाच भाग म्हणून १९२० साली नागपूर येथे 'भारतीय बहिष्कृत परिषद घेण्यात आली होती. परिषदेचे अध्यक्ष छत्रपती शाहू महाराज होते. या परिषदेस अस्पृश्य स्त्रिया उपस्थित होत्या. परिषदेत मंजूर करण्यात आलेल्या सक्तीच्या व मोफत शिक्षणाच्या पण निर्भिडपणे मुलींना सक्तीच्या शिक्षणाची आवश्यकता आहे असे सांगितले.^२ थोडक्यात सांगायचे झालेस बाबासाहेबांच्या प्रत्येक चळवळीत दलित स्त्रियांचा सहभाग हा कमी-अधिक प्रमाणात राहिलेला आपणास दिसून येतो.

अस्मितेसाठी होता. म्हणजेच बाबासाहेब आंबेडकरांचा त्या काळातील सुरु असणाऱ्या प्रत्येक लढ्यात हिरारीने भाग घेणाऱ्या संख्येने भले कमी असल्या तरी मनापासून काम करणाऱ्या स्त्रिया निश्चितच होत्या. मग तो महाडचा चवदार तळ्याचा सत्याग्रह अथवा विविध ठिकाणाचा मंदिर प्रवेश असो. ३० डिसेंबर १९३३ च्या नागपूर येथील राष्ट्रीय सामाजिक परिषदेत अस्पृश्यता आणि अस्पृश्यता निवारण या विषयावर बोलताना वेणूताई भटकर म्हणतात. 'मी बोलून चालून आडणी पण मला असे खास वाटते की, असपृश्यांना स्पृश्य केल्याशिवाय स्वराज्य मिळणार नाही.'^१ भटकरांचे हे विधान स्वातंत्र्य चळवळीला चिंतन करायला लावणारे आहे कारण नागपूरसारख्या ठिकाणी जात विचारूनच पुढचा संवाद सुरु होत असेल तर स्वराज्याला काय अर्थ राहणार कारण इथे भारतातील माणूसच दुसऱ्या भारतीयाला माणूस म्हणायला तयार नाही. त्याच्याशी अस्पृश्य म्हणून वागणूक देतो आणि म्हणून दलित स्त्रियांची हीच मागणी होती की प्रत्येक माणसाला 'माणूस' म्हणून महत्व असावे तरच खऱ्या अर्थाने स्वराज्य मिळाले असे होईल.

महाड येथील २५ व २६ डिसेंबर १९२७ रोजी जो सत्याग्रह झाला त्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात स्त्रिया हजर होत्या. त्याचवेळी मनुस्मृती दहन करण्यात आली. त्याच्या दुसऱ्या दिवशी सत्याग्रहाची जी मिरवणूक तळ्याला वळसा घालून मंडपात आली. या मिरवणुकीत ५० स्त्रियांनी पुरुषांच्या सोबत भाग घेतला होता.^२ याचवेळी बाबासाहेबांनी स्त्रियांना उद्देशून केलेले भाषण त्यांच्यातील आत्मविश्वास वाढीस लावणारा आणि दलित स्त्रियांच्या आयुष्यात क्रांती करणारे होते. सन १९२९ ला पुण्याच्या पर्वती मंदिराच्या प्रवेशावेळीसुद्धा प्रचंड संख्येने स्त्रिया सहभागी झाल्या. अगदी 'महाडच्या सत्याग्रहापेक्षा या सत्याग्रहात स्त्रियांची संख्या मोठी होती. काही स्त्रियांनी सत्याग्रहाच्या तुकडीचे नेतृत्वही केले होते. शिवराम कांबळे यांची पत्नी सौ.तानुबाई कांबळे यांनीही एका तुकडीचे नेतृत्व केले होते.'^३ या मंदिर प्रवेशाची जी सोळा हजार लोकांची भव्य मिरवणूक निघाली होती. त्यामध्ये सुमारे ५०० स्त्रिया उत्साहाने सामील झाल्या होत्या. एकूणच त्या काळात स्त्रियांनी अगदी हिरारीने भाग घेतल्याचे दिसून येते. दलित हासुद्धा माणूस असताना हिंदूची देवळे त्यांच्यासाठी का नाहीत. तो हिंदू धर्माचा भाग नाही का ? का त्याला रोखले जाते? या अस्तित्वाच्या लढाईसाठीच अनेक आंदोलने झाली होती. बाबासाहेबांनी त्यांच्यामध्ये एक जाज्वल असा आत्मविश्वास आणि अस्मिता निर्माण केली होती. त्यामुळे की काय ७ एप्रिल १९३० रोजी शेकडो अस्पृश्य मंदिरात

गेले त्यावेळी एका अस्पृश्य मुलीस पुजाऱ्याने मागे लोटताच तिने पुजाऱ्याच्या फाडकन तोंडात भडकवली' होती हे उदाहरण बऱ्याच गोष्टीवर प्रकाश टाकते.

अनेक आंदोलनापैकी दीर्घकाळ ज्या आंदोलनाला लागले ते म्हणजे काळाराम मंदिराचा सत्याग्रह. खूप दिवस हा लढा दिला. सवर्णांनी दगडफेक, मारहाण असे अनेक अत्याचार दलितांवर केले होते. त्या अवस्थेतही हा लढा सुरू ठेवला होता. त्यावेळी रमाबाई जाधव आणि काही महिलांनी देवळाभोवती असलेल्या पोलिसांचे कडे तोडून जाण्याचा प्रयत्न केला. तेव्हा त्यांना अटक झाली व तुरुंगवास झाला. लहान मुलांसह स्त्रिया तुरुंगात गेल्या. या सत्याग्रहात रमाबाई गायकवाड, सीताबाई, गीत.बाई गायकवाड अशा तिघी बहिणी सामील होत्या.' अशा प्रकारे पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून आणि तितक्याच क्रियाशीलपणे दलित स्त्रियांनी अनेक आंदोलनात भाग घेतला होता. अर्थात हे सर्व घडत होते ते बाबासाहेबांच्या विचार आणि कृतीमुळे. याविषयी १९४२ चे दलित महिला फेडरेशन झाले त्यावेळी सुलोचनाबाई डोंगरे आपल्या अध्यक्षीय भाषणात म्हणाल्या, 'पूर्वी आपणास नेता नव्हता परंतु आता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यासारखा नेता लाभला हे आपले भाग्य आहे. ते आकाश पातळ एक करून अस्पृश्यतेचा राक्षस नष्ट करू पाहत आहेत. या कठीण कामात त्यांना मदत करणे हे आपले कर्तव्य आहे.' 'या त्यांच्या वक्तव्यावरून तत्कालीन स्त्रियांच्या कामगिरीचा प्रत्यय येतो. अगदी हिरीरीने त्या आंदोलनामध्ये सहभागी होत्या हे लक्षात येते. स्त्रियांच्या या विविध प्रकारच्या आंदोलनातील सहभागाची बाबासाहेबांना सर्वजन माहिती देत होते. प्रत्येक वेळी बाबासाहेब आनंदित व्हायचे कारण त्यांचा दुसरा एक हेतू होता की, लोकांमध्ये अस्मिता निर्माण व्हावी. त्यांच्यामध्ये जाणीव जागृती होणे गरजेचे आहे. बाबासाहेब हे 'स्त्रियांचा विकास हा संपूर्ण देशाचा विकास' समजायचे व त्याअर्थाने दलित स्त्रियांमध्ये होणारा हा प्रभावी बदल त्यांना महत्वाचा वाटतो. १९४२ मध्ये त्यांनी जी.टी.मेश्राम यांना पत्रात लिहिताना म्हंटले आहे. 'मला अत्यंत प्रभावीत केले ते महिला परिषदेने. मी महिलांचा पक्षपाती आहे आणि सामाजिक कार्यात त्यांनी अधिकाधिक भाग घेणे मला आवडेल. अधिवेशनात हजारोंच्या संख्येने महिलांची उपस्थिती हे दृश्यच इतके विलोभनीय होते की, त्यांचा पेहराव, त्यांचा नीटनेटकेपणा देखील पाहण्याचा मोह व्हावा आणि ज्या दृढ अत्माविश्वासाने त्या परिषदेत वावरत होत्या त्यामुळे तर माझ्या अंतःकरणाला विशेष हर्ष झाला.'

बाबासाहेबांच्या ह्या प्रतिक्रियेवरून दलित स्त्रियांच्या द्वारे केल्या गेलेल्या विविध आंदोलनाचा आपणास प्रत्यय येतो. ज्या कालखंडामध्ये पुरुषप्रधान व्यवस्था व धर्माच्या पगड्याखाली वावरणारी स्त्री की जिला शिक्षण मिळत नव्हते व इतर

कार्यातील तर तिचा सहभाग अत्यल्पच अशा कालखंडामध्ये स्त्री ... त्यातही असपृश्य स्त्री म्हणून जगत असताना अस्मितेच्या लढाईसाठी दलित स्त्रियांनी केलेली अनेक आंदोलने ही त्यांच्या कार्य कर्तृत्वाचा परिचय करून देतात. हे मात्र निश्चितच.

संदर्भसूची

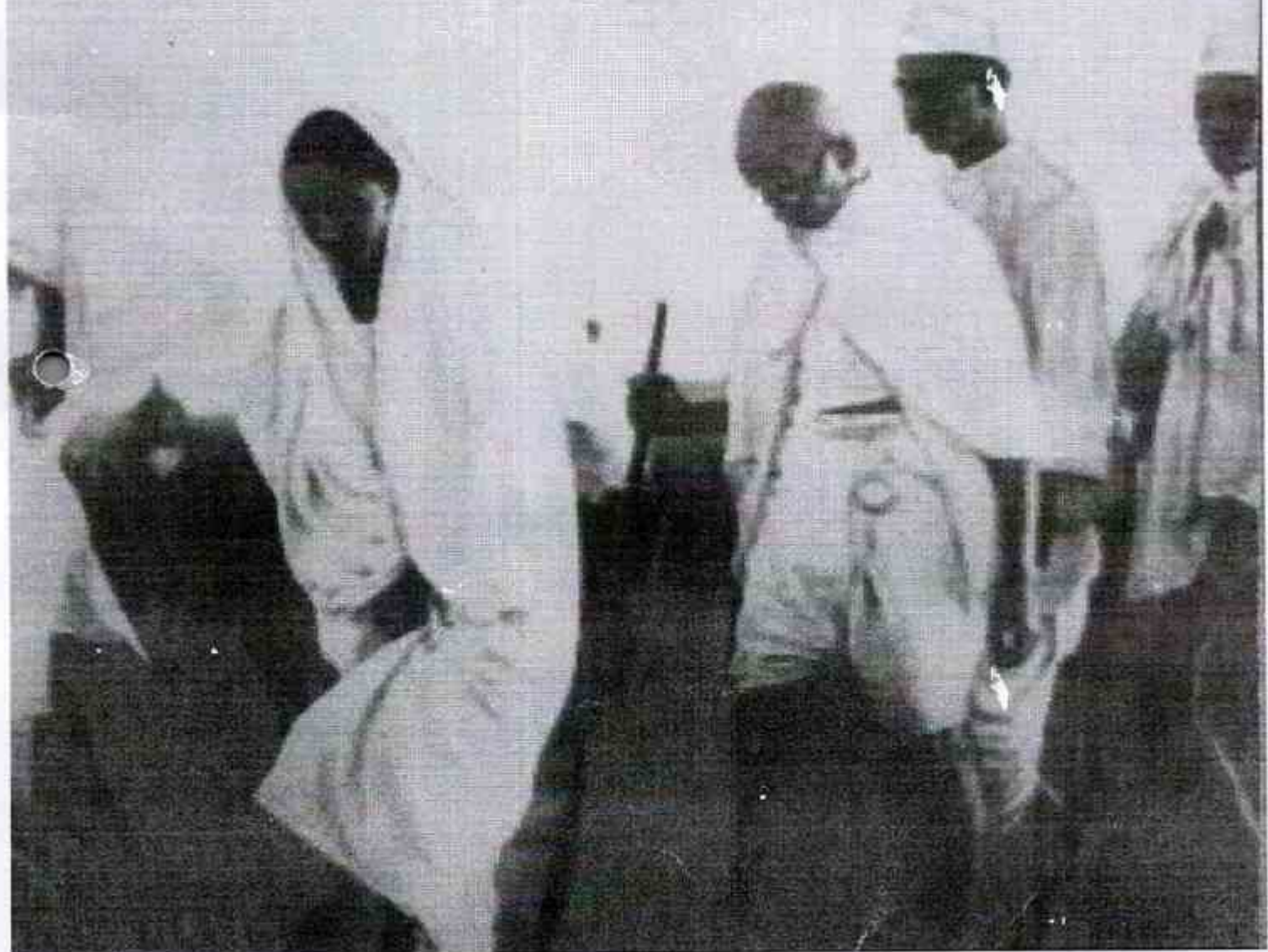
१. आम्हीही इतिहास घडविला, उर्मिला पवार, मीनाक्षी मून, सुगावा प्रकाशन, पुणे, पृ. २४
२. जनता, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, ४ जुलै १९४६
३. आम्हीही इतिहास घडविला, पृ. २६
४. किता, पृ. ५६
५. किता, पृ. ६०
६. डॉ. आंबेडकर आणि काळाराम सत्याग्रह, य. दि. फडके, पृ. १८
७. आम्हीही इतिहास घडविला, पृ. ६४
८. किता, पृ. ७७
९. किता, पृ. ७८

Contribution of Women in India's Struggle for Freedom

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान

Editor
Dr. Ranjit Mane

Contribution of Women in India's Struggle for Freedom

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान

Editor

Dr. Ranjit Mane

Assistant Professor

Department of History

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Peth Vadgaon

Publishers

Dr. D. G. Nejkar

Principal

**DR. BABASAHEB AMBEDKAR MAHAVIDYALAYA,
PETH VADGAON**

ISBN-978-81-931944-0-9

Contribution of Women in India's Struggle for Freedom
भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान

Sponsored-

Indian Council of Historical Research (ICHR), New Delhi

Editor

Dr. Ranjit Mane

Frist Edition: January 2018

Cover Page: Dr. Haji Nadaf

Publishers

Dr. D.G.Nejkar

Principal

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Peth Vadgaon

Tal- Hatkanangale, Dist- Kolhapur,
411612

© Principal, Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Peth Vadgaon 2018

All rights reserved. This Book or any part there of ay not be reproduce in any form without the written permission of the publisher.

Printed by:

Shrikant Printers,

Daulat Nagar, Kolhapur.

Rs:200/-

Disclaimer:

The Views expressed by the authors in their articles, reviews etc. insight issue are their own. Editor and publisher are not responsible for them. All disputes concerning the book shall in the court at Peth Vadgaon, Maharashtra.

अनुक्रमणिका

१. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत स्त्रियांचे योगदान: बीजभाषण	डॉ. नारायण भोसले	१
२ भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान समजून घेताना	डॉ. अवनीश पाटील	८
३ भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान: अध्यक्षीय मनोगत	प्रा. डॉ. अरुण भोसले	१९
४ मुंबई इलाख्यातील स्त्रियांची स्वातंत्र्य चळवळीतील भूमिका: एक अवलोकन	प्रा. डॉ. पद्मजा पाटील	२२
५ मुंबई इलाख्यातील स्त्रीमुक्ती व स्त्री अस्मितेचा अविष्कार: एकोणिसावे शतक	डॉ. हाजी नदाफ, डॉ. नंदा पारेकर	३७
६ स्वातंत्र्यपूर्व काळातील दलित स्त्रियांची आंदोलने	डॉ. सर्जेराव पद्माकर	५८
७ स्वातंत्र्य सेनानी सौ. लीलाताई पितांबर माळवडे	डॉ. श्रीमती. सुप्रिया खोले	६३
८ भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील स्वातंत्र्यवीरांगना कल्पना दत्त	डॉ. मधुकर जाधव	६९
९ आझाद हिंद सेनेतील स्त्रियांचे योगदान	डॉ. अर्चना जाधव	७३
१० आंबेडकर चळवळीतील रणरागिणी: शांताबाई दाणी	प्रदिप मो. कांबळे	८३
११ चलेजाव चळवळ व उषा मेहता	डॉ. संतोष जेठीथोर	९०
१२ स्वातंत्र्यलढ्यातील उपेक्षित स्त्रीशक्ती	डॉ. विकास सरनाईक	९४
१३ प्रतिसरकार चळवळ-सातारा जिल्यातील स्त्रियांचे योगदान	सुषमा जाधव	९८
१४ झलकारीदेवीचे स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान	एस. एस. वडवे	१०३
१५ समाजसुधारणा चळवळीत सावित्रीबाई फुलेंची भूमिका	पी. जे. चौधरी	१०७
१६ प्रतिसरकारची बहादूर सैनिक: राजमती पाटील	डॉ. ज्योती व्हटकर-खरात	११८
१७ सामाजसुधारणा चळवळ व स्त्री (दलित स्त्रियांच्या विशेष संदर्भात)	पंचशीला बडूरकर, डॉ. पुष्पा गायकवाड	१२४
१८ स्वातंत्र्य सेनानी खानदेश कन्या रणरागिणी लीलाताई पाटील	जया बाविस्कर	१३१

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान

१९	१८५७ च्या स्वातंत्र्य लढ्यातील स्त्रियांचे योगदान	प्रमोद कराडे	
२०	स्वातंत्र्यपूर्व काळातील दलित चळवळीतील स्त्रियांचा सहभाग	डॉ.शुभांगी भोसले	१३
२१	महात्मा गांधीच्या नेतृत्वाखाली असहकार आंदोलनातील स्त्रियांचे योगदान	चंद्रशेखर काटे	१४
२२	स्त्री-मुक्ती लढ्यातील आद्यप्रवर्तिका:पं.रमाबाई	बाबली गावडे	१५
२३	कॅप्टन लक्ष्मी सहगल: एक क्रांतिकारी महिला	दयानंद कोपनर	१५
२४	गोवा मुक्तीसंग्रामातील सुधाताई जोशींचे योगदान	बालीशा कोटलगी	१६
२५	अरुणा असफ अली यांचे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान	सोनाली बाबन लोहार	१६
२६	भारतातील क्रांतिकारी चळवळीतील स्त्रियांचे योगदान	डॉ.मंजुश्री घोरपडे	१७
२७	गांधीवादी स्वातंत्र्य सेनानी प्रेमाताई कंठक	डॉ.के.आर.गावडे	१७
२८	सामाजिक चळवळीतील रमाबाई रानडे यांचे योगदान	वनिता कुंभार, डॉ.शुभांगी माने	१८
२९	१८५७ च्या उठावातील राणी लक्ष्मीबाई यांचे योगदान	डॉ.संतोष कदम	१८
३०	१९४२ चे भारत छोडो आंदोलनातील राजमती पाटील बिरनाळे यांचे कार्य	सुरेश बोडके	१९
३१	समाजसुधारक पंडिता रमाबाई	उमा पाटील	२०
३२	श्रीमती डॉ.अॅनी बेझंट यांचे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान	डॉ.जी.एच.आळतेकर	२१
३३	दुर्गाबाई जोशी यांचे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील योगदान	श्रीमती. सुनीता भोसले	२१
३४	भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामातील स्त्रियांचे योगदान	शिवाजी परीट	२१
३५	ब्राह्मणेत्तर वृत्तपत्रातील स्त्रियांची पत्रकारिता: विशेष संदर्भासहित संपादिका तानुबाई बिर्जे	डॉ.धीरज शिंदे	२२
३६	आधुनिक भारत में समाज सुधार के केंद्र में महिलाएं	नेहा, रविंद्र गोस्वामी	२२
37	The Role of Women of Bombay in the Non- Cooperation Movement	Dr.Smt.Sheela Odiyar	234

इ.स. १८५७ मध्ये भारतीयांनी इंग्रजांविरुद्ध मोठा उठाव केला. हा उठाव स्वतंत्रता लढ्याचा तरीही या उठावात भारतातील स्त्री-पुरुषांनी भाग घेतला. सर्वांचे एकच हतबल होते ते म्हणजे भारतातून इंग्रजांची सत्ता उलथवून लावणे. त्यावेळी इ.स. १८४८ ते १८५६ या कालखंडात लॉर्ड डलहौसी हा गव्हर्नर जनरल होता. डलहौसीचे सत्ताचढावे धोरण आक्रमक होते. त्याने हिंदुस्तानातील अनेक राज्ये खालसा केली. डलहौसीच्या अन्यायी व अत्याचारी धोरणामुळे इंग्रजांविरुद्ध तीव्र असंतोष भारतामध्ये निर्माण झाला. या अन्यायी राजवटीला उलथवून टाकण्याचा प्रयत्न करत आला व याच असंतोषाचा उद्रेक म्हणजे १८५७ चा उठाव होय. लॉर्ड डलहौसीचे आक्रमक धोरण तसेच इतर सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, आर्थिक, लष्करी कारणे १८५७ च्या उठावास कारणोभूत झाली. पण त्यापूर्वीही इंग्रजांच्या जुलमी व अन्यायी राजवटीला प्रतिकार झाला होता. इंग्रजांविरुद्ध विविध राजघराण्यातील स्त्रिया लढल्या. १८२४ मध्ये इंग्रजांनी कर्नाटकातील 'कितूर' ला गिळंकृत करण्याचे ठरविले. तेव्हा कितूरची राणी चेंगम्माने इंग्रजांशी प्राणपणाने झुंझ दिली. राणी चेंगम्मा हे कर्नाटकाच्या इतिहासात सुवर्णाक्षरात लिहिले गेलेले नाव होय. तसेच इ.स. १८३९ मध्ये मराठा प्रांताचे राजे रणजितसिंगच्या निधनानंतर हा प्रांत राणी जिंदान कौरकडे होता. राणी जिंदान कौर सुद्धा इंग्रजांशी प्राणपणाने लढली मात्र १८४८ मध्ये हा भाग इंग्रजांच्या ताब्यात गेलाच. पुढे १८५७ च्या स्वातंत्र्यलढ्यामध्ये सर्व जात, धर्म, बाजूला ठेऊन एकवटले आणि या लढ्याला व्यापक स्वरूप प्राप्त झाले. या स्वातंत्र्यलढ्यात पुरुषांच्या प्रमाणे स्त्रियांनीही महत्वाची भूमिका पार पडली.

१८५७ चा लढा व महिला

१८५७ च्या संग्रामाचा प्रारंभ मीरत येथे झाला. ६ मे ला नवीन चरबीची काडतुसे हिंदुस्तानी शिपायांना देण्यात आली. ती त्यांना ताबडतोब वापरण्याचा हुकुम देण्यात आला. हा हुकुम शिपायांनी नाकारल्यामुळे त्यांना तुरुंगात टाकण्यात आले. या घटनेचे तीव्र पडसाद उमटले. या घटनेमुळे शहरातील महिलावर्ग प्रक्षोभित झाला. त्यांनी शहरात जिथे जिथे ब्रिटीशांच्या सेवेत कार्यरत असलेले हिंदी शिपाई होते त्यांचा धिक्कार केला आणि असे बोलून दाखविले कि, तुमचे बंधू तिकडे तुरुंगात खितपत

पडले असताना तुम्ही बाजारात माशा मारीत आहात! धिक्कार असो तुमच्या जिण्याला! शिपायांच्या मनात आधीच विद्रोहाची बारूद ठासून बसलेली होती. त्या भरलेल्या कोठारावर आगीची ठिणगी टाकण्याचे काम ह्याप्रमाणे मेरठच्या महिलांनी केले. अशाप्रकारे संग्रामाच्या मुळारंभाला स्त्रियांची प्रेरणा होती.

१८५७ च्या स्वातंत्र्य संग्रामातील महत्वाचे नाव अवधचा नबाब वाजीद अली शहाची बेगम हसरतमहाल हिचे आहे. अवधच्या स्वातंत्र्य युद्धात बेगम हसरत महालचे कर्तृत्व मोलाचे आहे. अवधचा नबाब वाजीद अली शहा याला पदच्युत करून इंग्रजांनी त्याला कलकत्त्याला पाठविले. त्यांची बेगम हसरत महल हिने या अन्यायाचा बदला घेण्यासाठी स्वातंत्र्य युद्धात उडी घेतली. नानासाहेब पेशवे व तात्या टोपे यांच्याशी संपर्क ठेवला. फौज उभी केली व इंग्रजांशी टक्कर देण्याचा जीवापाड प्रयत्न केला. १८५८ साली व्हिक्टोरिया राणीने आपला जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. राणीच्या नावाने हा जाहीरनामा प्रसिद्ध केला असला तरी ब्रिटीश पार्लमेंट, पंतप्रधान व त्यांचे राजकीय सल्लागार यांनी बनविला होता. या जाहीरनाम्याचा पडदा फाडण्याचे काम भारतात फक्त हसरत महलने केले.

कानपूरच्या संग्रामात स्त्रियांनी सामुहिक कामगिरी पार पाडली. यात स्त्रियांनी दारुगोळा, शस्त्रास्त्रे पुरविणे, भोजन तयार करणे, सैनिकांना पोहोचविणे इ. कामे केली. या संदर्भात अझीजानचा नामोल्लेख प्रामुख्याने करावा लागतो. अझीजान एक कलावंतीण होती. हि नर्तिका ब्रिटीश सैनिकांच्या छावणीत जाऊन संगीत व नृत्याद्वारे सैनिकांचे मनोरंजन करत असे त्याचबरोबर गुप्तहेराचेही काम ती करत होती. कानपूर संग्रामात तिने सैनिकांची शुश्रूषा करणे व इतर सर्व सहकार्य केले. कानपूरचे नेतृत्व नानासाहेब पेशवे यांच्याकडे होते त्यांनी ०७ जून १८५७ मध्ये सैन्यात दाखल होण्याबाबत एक पत्र काढले. अझीजान स्वतः सैन्यात दाखल झाली. दिवसा पुरुषी वेशात युद्धभूमीवर युद्धात सहभागी होत असे. तिने घोघरी जाऊन अनेक स्त्रियांना स्वातंत्र्य युद्धामध्ये सहभागी होण्यासाठी प्रवृत्त केले. बंडखोरांच्या यादीत अझीजानचे नाव प्रथम क्रमांकावर होते. पुढे ब्रिटिशाना उठाव दडपून टाकण्यात यश येऊ लागले. त्याचवेळी ती पकडली गेली. ब्रिटीश अधिकारी 'हेवलोक' तिचे सौंदर्य पाहून थक्क झाला. ती माफीची साक्षीदार झाली तर तिला जीवदान दिले जाईल असे तिला म्हणाला पण तिने जीवदान नाकारले. अझीजान हि शांत चित्ताने व हसतमुखाने फायरिंग स्कॉडसमोर उभी राहिली व क्षणार्धात तिच्या सुंदर शरीराच्या चिंधड्या उडाल्या आणि अझीजान हुतात्मा झाली.

१८५७ च्या रणयज्ञातील एक दैदिप्यमान रणरागिणी म्हणजे झाशीची राणी लक्ष्मीबाई. त्या कोवळ्या वयात विधवा झाल्या 'दत्तक वारस नामंजूर' या तत्वानुसार

राणी लक्ष्मीबाईच्या दत्तक पुत्रास डलहौसीने राज्याधिकार नाकारले. झाशीचे राज्य खालसा केले.तेंव्हा तिने 'मै अपनी झांशी नहीं दुंगी' असे इंग्रजांना ठणकावून सांगितले. २४ मार्च १८५८ ला सर ह्यु रोज याने झाशीला वेडा दिला. तिने मोठ्या गिताफीने किल्ला लढविण्याचा प्रयत्न केला.इंग्रजांनी ताच्या टोपेना पराभूत केले. तेंव्हा राणी शिताफीने इंग्रजांच्या तावडीतूनसुटली व कल्पिस गेली.कल्पिस तिने सर ह्यु रोज च्या फौजेशी लढा दिला.काल्पी इंग्रजांच्या हाती पडल्यानंतर ती ग्वाल्हेरला गेली.रोजने ग्वाल्हेरवर चाल केली. तेंव्हा इंग्रजांशी सरशी झाली.राणी जबर जखमी झाली.तिचे त्यातच मृत्यू झाला. आजही आपण गर्वाने म्हणतो, 'खूब लढी मर्दानी,वो तो झांशी वाली राणी' राणी लक्ष्मीबाईच्या बरोबर झाशीच्या इतर स्त्रियाही या लढ्यात सहभागी होत्या.त्यामध्ये मोतीबाई,ललिता बक्षी,झलकारी, सुंदर,काशी या शूर पराक्रमी स्त्रिया सहभागी होत्या.

● १८५८ च्या लढ्यातील आणखी एक नाव म्हणजे दिल्लीचा बादशाह जाफर यांची बेगम 'झीनतमहल' हि होती.झीनतमहलने जनानखान्यातील सर्व जडजवाहर या युद्धाच्या कामी आणली तिच्यापासून धोका आहे हे इंग्रजांनी ओळखले व बहादुरशाहा जाफर बरोबरच तिलाही कैद करून ब्रह्मदेशात पाठवले.ती मरेपर्यंत तुरुंगात होती.त्यावेळीच स्वातंत्र्ययुद्ध सुरु झाले आणि तिचा मुलगा फिरोजशाहा व सून जमानी बेगम हे मक्केहून निघाले. जमानी बेगमने सुरक्षित स्थळी जाण्यास नकार दिला.तिने सैनिकाची सेवा सुश्रूषा व रसदीची व्यवस्था आपल्या हातात घेतली व तिनेही स्वातंत्र्यलढ्यात महत्वाची भूमिका बजावली. त्याचबरोबर जुना मध्यप्रदेश, नागपूर-वन्हाडच्या आदिवासी जमातीतील उदा.गोंड,राजगोंड,मारिये कोळी,खानदेशातील मक्रानी इ. अनेक स्त्रियांनी या स्वातंत्र्यलढ्यात महत्वाची कामगिरी केली आहे.या ग्रामात भिल्ल महिलांचीही महत्वपूर्ण कामगिरी होती. सातपुडा व विंध्य पर्वताच्या दऱ्याखोऱ्यात व अरण्यात राहणाऱ्या गोंड स्त्रियांचा उल्लेख या संदर्भात करावा लागतो.

अशाप्रकारे १८५७ च्या स्वातंत्र्यसंग्रामात अनेक स्त्रिया लढता लढता रणभूमीवर धारातीर्थी पडल्या.काहींनी लढताना अंतिम क्षणी विटंबना टाळण्यासाठी आत्मबलिदान केले.काहींनी स्वतःला तोफेच्या तोंडी दिले.या स्वातंत्र्य लढ्यात धर्मबंधनेही गळून पडली, जातीबंधने गळून पडली.केवळ उच्चभ्रू समाजातील नाहीतर गोंड,राजगोंड,मारिये कोळी,अशा अनेक जाती-जमातीतील स्त्रियांनी स्वातंत्र्य निष्ठेने प्रेरित होऊन अन्यायाचा प्रतिकार केला. अशा अनेक ज्ञात-अज्ञात स्त्रियांनी ह्या रणयज्ञात आहुती दिली. काळाच्या व इतिहासाच्या पडद्यामागे गेल्या अशा कित्येक स्त्रियांची मोजदाद नाही.

निष्कर्ष

थोडक्यात १८५७ च्या स्वातंत्र्य लढ्यात स्त्रियांनी महत्वपूर्ण कामगिरी बजावली. त्यामध्ये मीरतच्या महिलांनी घेतलेल्या भूमिकेने तेथील इंग्रजांच्या सेवेत असलेले हिंदी शिपाई प्रभावित झाले. तसेच मीरत मधील महिलांच्या भूमिकेने देशातील सर्व महिला वर्गाला प्रोत्साहित करता आले. अवधची राणी हसरत महल यांनी १८५७ च्या लढ्यात ब्रिटीशांना खूप प्रतिकार केला. त्यांनी राणी व्हिक्टोरिया च्या जाहीरनाम्याचा पडदा फाडण्याचे काम केले. त्यांच्या कर्तृत्वामुळे देशातील सर्व स्त्रियांना या लढ्यात सहभागी होण्याकरिता प्रेरणा मिळालेली दिसून येते. तसेच कानपूरच्या संग्रामात सुद्धा अझीजान एक नर्तिका, कलावतीन स्वातंत्र्य लढ्यात सहभागी झाली. यावरून सर्व क्षेत्रातील स्त्रिया ही यामध्ये सहभागी होवून घरोघरी जाऊन महिलांना स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी होण्या करिता प्रभावित करित होत्या. झाशीची राणी लक्ष्मीबाई यांनी इंग्रजांच्या विरुद्ध पुकारलेल्या उठावामध्ये अनेक स्त्रियांनी त्याबरोबर या लढ्यामध्ये सहभागी झाल्या. त्यांच्या या झुंजार नेतृत्वामुळे देशातील अनेक स्त्रिया स्वराज्य भावनेने प्रवृत्त झाल्या. या अशा १८५७ च्या लढ्यातील सहभागी सर्व स्त्रियांची प्रेरणा स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी होणाऱ्या महिलांनी घेतलेली दिसून येते.

संदर्भ सूची

- कडू मोहिनी, भारतीय राजकारणातील स्त्रिया, विजय प्रकाशन, नागपूर.
मोदी नवाझ ब. (सं.पा.), भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील स्त्रिया,
चोरमारे विजय, स्त्री सत्तेची पहाट, एक्सप्रेस पब्लिशिंग हाऊस, कोल्हापूर.
गवाणकर रोहिणी, भारतीय स्वातंत्र्यात स्त्रियांचे योगदान, मुंबई गांधी स्मारक निधी,
मुंबई.
गवाणकर रोहिणी, मराठी स्त्रीशक्तीचे राजकारणी रूप, आदित्य प्रकाशन, पुणे.
सावरकर विनायक दामोदर, १८५७चे स्वातंत्र्य समर, रिया पब्लिकेशन, कोल्हापूर.

Contribution of Women in India's Struggle for Freedom

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान

Editor
Dr. Ranjit Mane

अनुक्रमणिका

१. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत स्त्रियांचे योगदान: डॉ. नारायण भोसले बीजभाषण	१
२. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान डॉ. अवनीश पाटील समजून घेताना	८
३. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांचे योगदान: प्रा. डॉ. अरुण भोसले अध्यक्षीय मनोगत	१९
४. मुंबई इलाख्यातील स्त्रियांची स्वातंत्र्य चळवळीतील भूमिका: एक अवलोकन प्रा. डॉ. पद्मजा पाटील	२२
५. मुंबई इलाख्यातील स्त्रीमुक्ती व स्त्री अस्मितेचा अविष्कार: एकोणिसावे शतक डॉ. हाजी नदाफ,	३७
६. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील दलित स्त्रियांची आंदोलने डॉ. नंदा पारेकर	५८
७. स्वातंत्र्य सेनानी सौ. लीलाताई पितंबर माळवदे डॉ. श्रीमती. सुप्रिया खोले	६३
८. भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील स्वातंत्र्यवीरगंगा डॉ. मधुकर जाधव	६९
९. आझाद हिंद सेनेतील स्त्रियांचे योगदान डॉ. अर्चना जाधव	७३
१०. आंबेडकर चळवळीतील रणरागिणी: शांताबाई दाणी प्रदिप मो. कांबळे	८३
११. चलेजाव चळवळ व उषा मेहता डॉ. संतोष जेठीथोर	९०
१२. स्वातंत्र्यलढ्यातील उपेक्षित स्त्रीशक्ती डॉ. विकास सरनाईक	९४
१३. प्रतिसरकार चळवळ-सातारा जिल्यातील स्त्रियांचे योगदान सुषमा जाधव	९८
१४. झलकारीदेवीचे स्वातंत्र्य चळवळीतील योगदान एस. एस. वडवे	१०३
१५. समाजसुधारणा चळवळीत सावित्रीबाई फुलेची भूमिका पी. जे. चौधरी	१०७
१६. प्रतिसरकारची बहादूर सैनिक: राजमती पाटील डॉ. ज्योती व्हटकर-खरात	११८
१७. सामाजसुधारणा चळवळ व स्त्री (दलित स्त्रियांच्या विशेष संदर्भात) पंचशीला बडूरकर,	१२४
१८. स्वातंत्र्य सेनानी खानदेश कन्या रणरागिणी डॉ. पुष्पा गायकवाड	१३१
लीलाताई पाटील	

झाशीचे महाराज २१ नोव्हेंबर १८५३ रोजी मृत्यू पावल्या नंतर ईस्ट इंडीया कंपनीने झाशीचे दत्तक विधान नामंजूर करून झाशी संस्थान खालसा केल्याचे वृत्त प्रसिद्ध केले. संस्थान खालसा झाल्याचे वृत्त ऐकताच राणी लक्ष्मीबाई मेजर एलिससमोर त्वेषाने उदगारली 'मैं मेरी झाशी नहीं दुंगी' त्याच क्षणी झलकारी देवी म्हणाली 'मैं अपनी जान की बाजी लगा देहों पर गोरन को झांसी नहीं दैहै.' त्यानंतर राणीलक्ष्मीबाईने यद्धाची तयारी सुरू केली. झलकारी देवी शस्त्र चालवण्यात निपून असल्यामुळे राणीने तिच्या नेतृत्वाखाली स्त्री सैन्य उभे केले। झलकारीने त्या स्त्रीयांना शस्त्रसंचलनाचे प्रशिक्षण दिले. तेच राणीचे 'दुर्गादल' होय.

थोड्याच दिवसात युद्धाला सुरुवात होणार होती. सर्वांनी एकजुटीने युद्धाच्या मैदानात उतरने आवश्यक आहे असे राणी लक्ष्मीबाईंनी अन्वहान केल्याबरोबर झलकारी देवी उदगारली की, "कैसी बात करत होरानी साहीबा झलकारी तेज होकर बोली जहाँ आपका पसिना गिरेगा वहाँ हम खून बहा देंगे" यावरून झलकारी देवीने ना आपल्या कुटूंबाची ना समाजाची चिंता करता आपली मातृभूमी आपल्या झाशीची चिंता केली होती. त्यानंतर ३ सप्टेंबरला नन्हें खाँ ने झाशीवर चढाईला आरंभ केला. त्यावेळी एका मोठ्या आवाजाचा धमाका झाला. त्यावेळी झलकारी देवीने काही महिला सहकाऱ्यांना घेऊन ओघ दरवाज्यावर गेली आणि तेथुन तोफांचा मारा सुरू केला. सर्व दिशाकडून तोफांचा मारा पाहुन नन्हें खाने माघार घेऊन पळ काढला. ही खऱ्या अर्थाने झलकारी देवीचा विजय होता. २३ मार्च १८५८ रोजी सर ह्यू रोज ने झाशीवर प्रत्यक्ष युद्धाला सुरुवात केली. इंग्रजांनी किल्ल्यावर तोफांचा भडीमार केला. किल्ल्यातूनही प्रतिकारा दाखल तोफांचा वर्षाव झाला. त्यामुळे ह्यू रोजच्या सेनेने त्यावेळी लढाई लढने उचित न समजता माघार घेतली.

एका बाजूला ब्रिटीशांचे सैन्य ताज्या दमाचे कवायती व शिस्तबद्ध होते. त्यांच्याजवळ भरपूर व लांब पल्ल्याच्या चांगल्या तोफा होत्या. तरीसुद्धा ह्यू रोज च्या सैन्याला पराभवाला सामोरे जावे लागत होते. ह्यू रोज चिंतेत असताना अशावेळी राणी लक्ष्मीबाईंचा सेवक पीर अली पैशाच्या लालचेतून ह्यू रोजला मिळाला. त्याने किल्ल्याचे रातोरात दरवाजे उघडल्यामुळे ह्यू रोजला किल्ल्यावर तोफा चढवने सोपे गेले. त्यानंतर शहरात हाहाकार झाला. त्यावेळी राणीच्या गोलंदाजांनी चांगले प्रत्युत्तर दिले. गुलाम गोषखान व कुवर खुदाबक्ष या राणीच्या गोलंदाजांनी चांगली बहादुरी दाखवली. झलकारीचा पती पुरचंदानेही अविरत तोफांचा मारा केला. झलकारी त्याला मदत करीत होती. राणीने या दोहोंची कामगिरी पाहुन त्यांना शब्बासकी दिली होती.

दुसऱ्या दिवशीही ब्रिटीशांनी जोरदार हल्ला चढवला. त्यावेळी झलकारी देवी व तिच्या पतीनेही उनाव दरवाज्यावरून जोरदार हल्ला चढवला. त्यात ब्रिटीशांचे अनेक सैनिक मृत्युमुखी पडले कितेक सैनिक घायाळ झाले. झलकारीच्या जोरदार मान्यामुळे ब्रिटीश सैनिकांचे मनोधैर्य खचले होते. अशांत झलकारी देवीने सर्व जातींच्या स्त्रीयांना एकत्र करून त्यांचे मनोधैर्य वाढवण्यासाठी त्यांच्यापुढे जोरदार भाषण केले. 'भाषणाच्या परिणामातून स्त्रीयांच्यात नवा उत्साह संचारला. ज्या स्त्रीयांकडे बंदुका होत्या त्यांनी ब्रिटीश सैन्यावर जोरदार हल्ला चढवला आणि ज्यांच्याकडे बंदुका नव्हत्या अशा स्त्रीयांनी वीटा दगडांच्या सहायाने भीषण मारा सुरू केला. जे जे ब्रिटीश सैनिक सीढीच्या सहायाने वर चढू पहात होते त्यांच्या झलकारी चिंधड्या-चिंधड्या करून टाकत होती. स्नेहलता गुप्ता यांच्या मते, झलकारी व पुरन यांनी 'दुश्मनो की लाश के ढेर लगा दिये' झाशीवर विजय प्राप्त करण्याचे ब्रिटीशांपुढे मोठे अन्वहान निर्माण झाले होते.

ब्रिटीशांना झाशीवर विजय मिळविने जिकीरीचे वाटत असताना त्यांनी फोडा व झोडा नीतिच्या माध्यमातून दिवान दुल्हाजू सरदारला लाच देवून त्याच्याकडून ओरछा दरवाजा उघडण्याचे अभिबचन घेतले. ओरछा दरवाजा उघडताच ह्यू रोज ने शहरातील एक बुरूज ताब्यात घेतला आणि तेथून शहरात हाहाकार माजवला. शहराची परिस्थितीत पाहुन राणी लक्ष्मीबाईंचा क्रोध अनावर झाला. त्यांनी आपल्या महत्त्वाच्या सरदारांना बोलावून जोरदार हल्ला चढवण्यास आदेश दिला. भीषण युद्धाला सुरुवात झाली. ब्रिटीशांनी लहानांपासून म्हातान्यापर्यंत अनेकांना ठार मारले. अनेक स्त्रीयांनी धावरून विहीरीत उड्या मारल्या. झलकारी बंदुकीच्या सहाय्याने ब्रिटीशांवर जोरदार हल्ला चढवत होती. तिला आपल्या प्राणापेक्षा मातृभूमीचे रक्षण महत्त्वाचे वाटत होते.

हळूहळू झाशीची पराभवाच्या दिशेने वाटचाल सुरू होती. झाशीची दुर्दशा पाहुन राणीला स्वतःलाच संपवावे वाटत होते. त्यावर भोपटकरांनी राणीला झाशी सोडण्याचा सल्ला दिला. तेंव्हा राणीने ४ एप्रिल १८५८ च्या रात्री किल्ला सोडून जाण्याचे निश्चित केले. किल्ला सोडून जाण्याचे ठरले तेंव्हा तिची शूर सहकारी झलकारीपुढे आली व स्वतः राणीचा वेष धारण केला. एका पांढऱ्या घोड्यावर बसून काही निवडक सैनिकासह किल्ल्याबाहेर पडून ब्रिटीश सैनिकांचे लक्ष आपल्याकडे वेधून तीने निकराची लढाई केली. त्यामुळे राणीला आपल्या निवडक सैन्यासह गुप्त मार्गाने बाहेर पडून काल्पीकडे जाऊन नव्याने सैन्य संघटीत करण्यास मदत झाली. झलकारीला राणी समजून ब्रिटीश सैनिकांनी घेरले. दुल्हाजी ठाकराच्या माणसाने तिला ओळखले. लगेच तिने त्याच्या अंगावर गोळी झाडली. परंतु, घोडा हालल्याने नेम

चुकला व एका ब्रिटीश सेनिकाला गोळी लागली. हयूरोजला त्या फितुराने सांगितले की ही राणी नसून तिची दासी झलकारी आहे. तेंव्हा हयूरोजने तिला दम देत म्हटले की तू राणीचा वेश धारण करून आम्हास धोका दिलास. आमच्या एका सैनिकाला ठार मारले, तुला जिवंत सोडणार नाही. त्यावर झलकारीने बेधडकापणे सांगितले की 'मार मला गोळी मी तयार आहे' पागलच दिसते ही हयावर हयूरोज गंभीरपणे उतरला. 'भारतात अशा एक टक्का स्त्रीया असल्या, तर सर्व ब्रिटीशाना या देशांतून पळून जावे लागेल'.^१

त्यानंतर हयूरोजने झलकारीला एका तंबूत सक्त पहाऱ्यात ठेवले. परंतु रात्री सगळे पहाणेकरी झोपले असताना झलकारी हळूच तंबूतून बाहेर पडून चपळतेने किल्ल्यात निघून गेली. दुसऱ्या दिवशी आपल्या पतीबरोबर किल्ल्यावर तोफा लावताना पाहून हयूरोज आश्चर्य चकीत झाला. त्यानंतर जोरदार धुमधुमकी होऊन ब्रिटीशांच्या तोफेच्या मान्यात झलकारी व तिचा पती मृत्यूमुखी पडले. आपल्या मातृभूमीच्या स्वातंत्र्यासाठी धैर्याने प्राणपणाने लढणारी एक दलित तरुणी अमर झाली. त्यामुळे राष्ट्रकवी मैथिलीशरण गुप्तांनी झलकारी देवीच्या बहादुरीबद्दल खालील उदगार काढले आहेत.

"जाकर रण में ललकारी थी, वह तो झाँसी की झलकारी थी।
गोरों से लडना सिखा गई, है इतिहास में झलकर ही,
वह भारत की ही नारी थी" ॥

निष्कर्ष : झलकारी देवीने जे योगदान दिले ते येणाऱ्या पिढीसाठी, भारत देशासाठी, भारतातील स्त्रियांसाठी आदर्श असे आहे. स्त्रियासुद्धा पुरुषांच्या खंड्याला- खांडा लाऊन काम करू शकतात हे झलकारी देवीने तिच्या कृतीतून करून दाखवले. राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रनिष्ठा कशी असावी याच मूर्तिमंत उदाहरण म्हणजे झलकारी देवी होय.

संदर्भ सूची

१. मोहनदास नैमिशराय, 'स्वाधीनता संग्राम में दलितों का योगदान', निलकंठ प्रकाशन, नवी दिल्ली, प्रथमावृत्ती-२००९, पृष्ठ क्र. २६
२. स्नेहलता गुप्ता, 'स्वतंत्रता आन्दोलन में बुंदेलखंड की महिलाओं का योगदान' (१८५७ ते १९४७) अप्रकाशित शोधनिबंध बुंदेलखंड विद्यापीठ-२०१३, पृष्ठ क्र. ४८
३. उपरोक्त, पृष्ठ क्र. ४७
४. उपरोक्त, पृष्ठ क्र. ४९
५. उपरोक्त, पृष्ठ क्र. ४९
६. स. घ. झांबरे 'महान भारतीय क्रांतीकारक' प्रथम पर्व १७७० ते १९००, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ मुंबई, प्रथमावृत्ती २००७, पृष्ठ क्र. १२७

समाजसुधारणा चळवळीत सावित्रीबाई फुलेंची भुमिका

पी.जे. चौधरी

भारतीय समाजात समाजसुधारणा घडवून आणण्यासाठी सावित्रीबाई फुले यांनी केलेल्या कार्याला आधुनिक भारताच्या इतिहात महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. मध्ययुगीन कालखंडात निर्माण झालेल्या वाईट रूढी, प्रथा, परंपरा, जात, वर्णव्यवस्था इत्यादी भारतीय समाजव्यवस्थेतून समाप्त करण्यासाठी ज्या समाजसुधारकांनी कार्य केले त्यामध्ये सावित्रीबाईंचाही समावेश होतो. त्यांनी समाज परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी आपल्या सुख-दुःखांची कसलीही तमा न बाळगता स्वतःला समाजकार्यास वाहून घेतले. भारतात ब्रिटीश सत्तेच्या कार्यकाळात मुख्यतः दोन प्रकारच्या चळवळी चालू असताना आपल्याला दिसून येतात. एक भारताला स्वातंत्र्य मिळण्यासाठी चालविलेल्या चळवळी आणि दुसऱ्या भारतीय समाजातील स्त्री आणि बहुजनांनाही तत्कालीन उच्च समजल्या जाणाऱ्या वर्गाप्रमाणे स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय मिळावा यासाठी समाजसुधारणा घडवून आणण्यासाठी ब्राम्हो समाज, आर्य समाज, प्रार्थना समाज, परमहंस सभा, सत्यशोधक समाज इत्यादी संस्थांच्या माध्यमाने समाज सुधारकांनी चालविलेल्या चळवळीचा समावेश होतो. ब्रिटीश काळात मुख्यतः स्त्री आणि अस्पृश्य समजला जाणारा वर्ग समाजसुधारकांच्या समाजसुधारणेचा केंद्रबिंदू होता.

स्त्री आणि अस्पृश्यांना भारतातील उच्च समजल्या जाणाऱ्या वर्गाला मिळणारे सर्व अधिकार प्राप्त करून देणे हा मुख्य उद्देश या समाजसुधारकांचा होता. त्यासाठी प्रथम स्त्री आणि अस्पृश्यांना सुशिक्षित करणे गरजेचे होते. त्यामुळे स्त्री आणि अस्पृश्यांना शिक्षण देण्यावर भर दिला. सुरुवातीला राजा राममोहन रॉय, महात्मा ज्योतिबा फुले, राजर्षी शाहु महाराज, स्वामी दयानंद सरस्वती, न्यायमुर्ती रानडे, आगरकर, रामकृष्ण परमहंस इत्यादी समाजसुधारकांनी स्त्रीशिक्षण, अस्पृश्य उद्धार, अंधश्रद्धा निर्मूलन, जातीभेद निर्मूलन, वर्णव्यवस्था समाप्त करणे इत्यादी समाजसुधारणेचे कार्य केले. स्त्रियांना शिक्षण मिळाल्यामुळे सुशिक्षित झालेल्या काही स्त्रियाही समाजसुधारणेचे कार्य करण्यास पुढे आल्या. त्यामध्ये सावित्रीबाई फुले यांचा समावेश होतो.

महाराष्ट्रातील प्रतिसरकार क्रांतिकारकांना स्त्रियांची जी मोलाची मदत केली. त्यामध्ये होसाबाई पाटील, राजमती पाटील, इंदुताई पाटणकर, गीताबाई पाटील, गंगुबाई लाड, लिलाताई पाटील, भागिर्थी गुरव, मिरगे मारुती, साठे मुक्ताबाई तुकाराम, रणखांबे मुक्ताबाई तुकाराम, पाटील लक्ष्मीबाई भिमराव, पाटील इंदुमती दत्ताजीराव, कापरे तारामती श्रीधर, बाबर गीताबाई कृष्ण या बहूजन समाजातील तर जोशी सत्यभामाबाई नारायण, देशपांडे इंदिराबाई विश्वज्ञाय, कुलकर्णी परभावती लक्ष्मण, कुलकर्णी शकुंतला गोविंद, या ब्राम्हण समाजातील स्त्रियांनी प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष स्वातंत्र्य चळवळीत भाग घेतला होता. यातील बहुतांशी स्त्रिया अशिक्षित होत्या. त्यांच्या सहकार्यामुळे प्रतिसरकार चळवळीतील क्रांतिकारकांच्या कार्याला सुवर्णकिनार मिळाली.

संदर्भ सूची

१. गुरव बाबुराव, क्रांतिवीर इंदुताई पाटणकर, पृ. १५
२. पद्मजा पाटील, राजमती पाटील बिरनाळ - एक क्रांतिकारी, पृ. १२
३. विलास पाटील, क्रांतिसिंह नाना पाटील, पृ. ११३
४. अहिर ज.य., क्रांतिवीर नागनाथ आण्णा, पृ. ६३
५. अहिर ज.य., क्रांतिवीर नागनाथ आण्णा, पृ. ६६
६. पाटील पद्मजा, राजमती पाटील बिरनाळे - एक क्रांतिकारी, पृ. २७
७. पाटील विलास, क्रांतिसिंह नाना पाटील, पृ. ७८
८. अहिर ज.य., क्रांतिवीर नागनाथ आण्णा, छायाचित्र पृ. २
९. किता, पृ. १२
१०. भोसले अ.रा., इतिहास संशोधन पत्रिका, शिवाजी विद्यापीठ इतिहास प्राध्यापक परिषदेचे प्रकाशन, कोल्हापूर.
११. पाटील पद्मजा, राजमती पाटील बिरनाळे - एक क्रांतिकारी, पृ. ४३
१२. अहिर ज.य., क्रांतिवीर नागनाथ आण्णा, पृ. ९८
१३. पाटील पद्मजा, राजमती पाटील बिरनाळे - एक क्रांतिकारी, पृ. ५०
१४. सपकाळ सिध्देश्वर, क्रांतिकारी नागनाथ आण्णा नायकवडी यांचे प्रतिसरकार चळवळीतील कार्य, संशोधन पेपर, शोधनिबंध संग्रह (सातारा इतिहास संशोधन मंडळ, सातारा २०१३), पृ. २६५
१५. बिल्वानी चामुंडराय, स्वातंत्र्याच्या हिमाचलावर मालवलेले दोन दिव्य तारे, किसन अहिर स्मारक समिती बाळवा, १९७१, पृ. ३१, ४३
१६. कोगनोळे विजय, उपरोक्त, पृ. ३३, ३५
१७. गुरव बाबुराव, क्रांतिवीर इंदुताई पाटणकर, पृ. २३
१८. दैनिक लोकमत, ८ ऑगस्ट १९९९ पृ. ८

राष्ट्रीय स्वातंत्र्यलढ्यातील झलकारी देवीचे योगदान

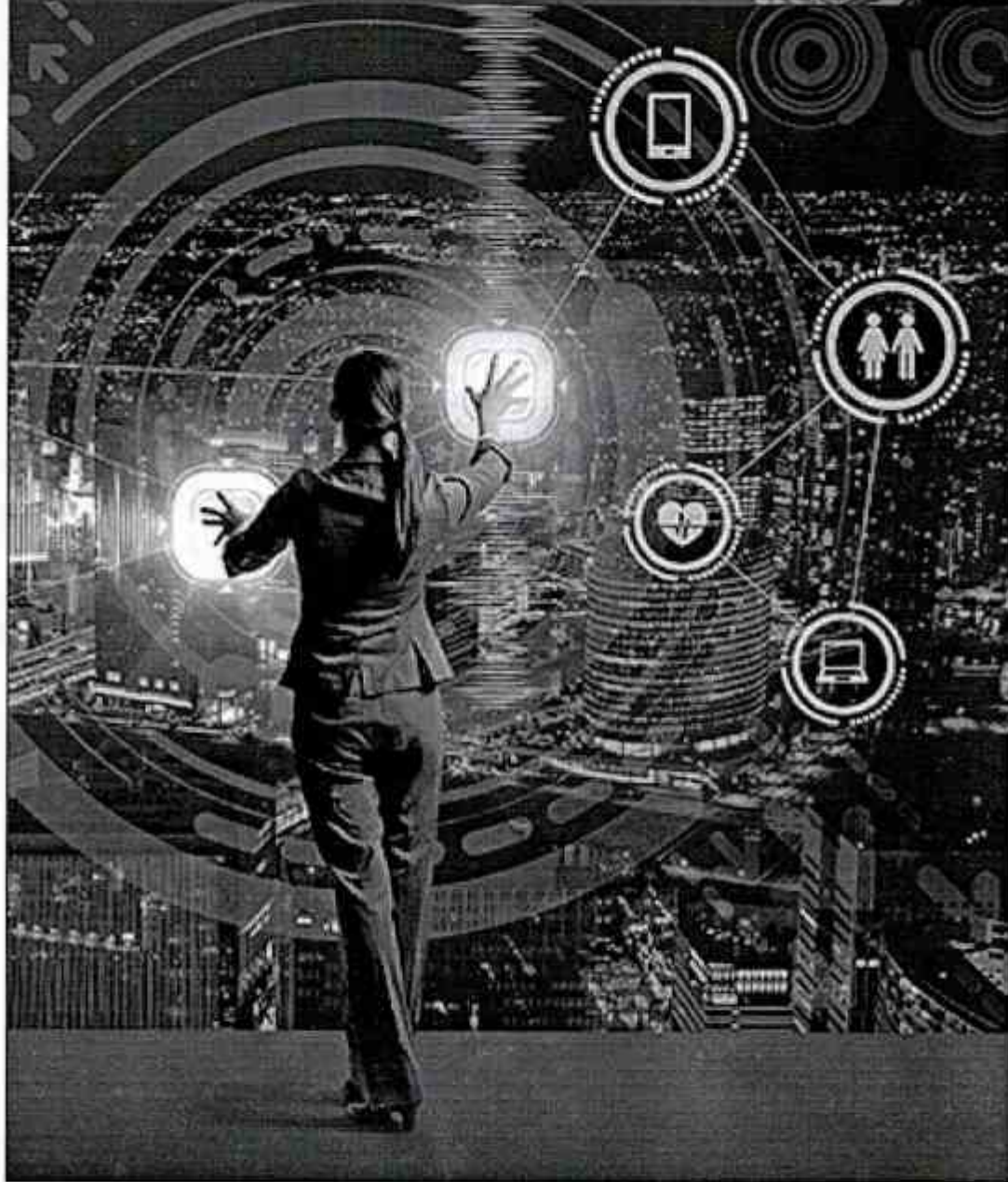
शेषनारायण वडवे

सन १८५७ च्या प्रथम स्वातंत्र्ययुद्धात आणि त्यानंतरच्या स्वातंत्र्य अंदोलनात देशातील अनेक वीर आणि वीरंगनांनी आपल्या प्राणाची आहुती दिली. देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी बलिदान देणाऱ्यामध्ये असे अनेक वीर आणि वीरंगनाची नावे सुवर्ण अक्षरामध्ये लिहिली आहेत. परंतु असे अनेक वीर आणि वीरंगना आहेत की, ज्यांची नावे भारतीय इतिहासापासून वंचित आहेत. त्यामुळे त्यांची नावे इतिहासाच्या सोनेरी पानावर आलेली नाहीत. परंतु त्यांना एवढी लोकमान्यता मिळाली आहे की, त्यांचे पराक्रम आजही लोकांच्या स्मृतीत आहेत. उशिरा का असेना पण आज अशा वीर आणि वीरंगनांनी स्वातंत्र्यलढ्यात दिलेले योगदान हळूहळू शब्दांकीत स्वरूपात समाजासमोर येत आहे. त्यामध्ये उत्तर भारतातील झलकारी देवी एक आहे. झलकारी देवीने आपली शासनकर्त्री राणीलक्ष्मीबाईचे प्राण वाचवण्यासाठी स्वतःच्या प्राणाची आहुती दिली. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य युद्धात झलकारी देवीने दिलेले योगदान खुप वर्षांनंतर आज समाजासमोर आले आहे. झलकारी देवीसारखी हजारों बलिदानी आजही इतिहासकारांना ज्ञात नाहीत. त्यामुळे यावर आज संशोधनाची आवश्यकता आहे. अशा संशोधनामुळे स्वातंत्र्य लढ्याचा इतिहास समृद्ध होईल.

झलकारी देवीचा जीवन परिचय

झाशीच्या जवळ वायव्य दिशेला भोजला या लहानशा गावात एका दलित कुटुंबातील मूलचंद आणि धनिया या दांपत्याच्या पोटी २० नोव्हेंबर १८३० रोजी झलकारी देवीचा जन्म झाला. १८४३ मध्ये तिचा विवाह झाशीच्या पुरन कोरीशी झाला. लहानपणापासूनच झलकारी देवी धाडसी होती. तिच्यामध्ये नेतृत्व, उत्साह आदी अदभुत गुणांचा संगम होता. तिचा पती पूरन कोरी राजा गंगाधरावच्या राजदरबारात साधा शिपाई होता. राणी लक्ष्मीबाई झलकारीच्या व्यक्तिमत्त्व आणि सौंदर्याने प्रभावीत होती. कारण झलकारी देवी रंगा-रूपाने राणी लक्ष्मीबाई सारखी दिसत होती. त्यामुळे दोहोत मैत्रीचे अतूट नाते निर्माण झाले होते. झलकारी देवीने आपल्या पतीकडून भाला, तलवार, बंदुक तसेच घोडसवारी इ. सैनिकांचे गुण शिकून घेतले होते. झलकारी देवीचे स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान

Gender, Technology
and
Empowerment
Post 1990s

Shivaji University, Kolhapur

Estd : 1962
'A'' Accredited by NAAC (2021)
with CGPA 3.52

**Gender, Technology and
Empowerment Post 1990s**

Chief Editor

Dr. Bindu Nair

Board of Editors

Prof. (Dr.) R. V. Gurav

Dr. Pratibha B. Desai

Dr. Leena P. Pai

Ms. Karthika R.

Gender, Technology and Empowerment Post 1990s

Copyright © Registrar,
Shivaji University,
Kolhapur. (Maharashtra)

Published by :
Dr. V. D. Nandavadekar
Registrar,
Shivaji University,
Kolhapur-416004

Printed by :
Shri. B. P. Patil
Superintendent
Shivaji University Press,
Kolhapur-416004

ISBN : 978-81-951367-8-0

CONTENTS

GENDER and TECHNOLOGY

1. "Shame of Sex Selection"
VIBHUTI PATEL
2. "Structural Inequalities of Technological Encounters"
PRIYANTHI FERNANDO
3. "Considerations on Feminism and Gender Activism
in Europe. What way to the Future?"
ROXANA MARINESCU

BETI BACHAO BETI PADHAO YOJANA

4. "A Study of Beti Bachao and Beti Padhao Campaign
in India"
DATTATRY N RAVAN
5. "Beti Bachao Beti Padhao Campaign in India: A Social
Marketing Perspective"
DEEPA INGAVAL
6. "Female Foeticide : Gender Disparity from the Womb"
PRIYANKA E K
7. "Role of Beti Bachao Beti Padhao Campaign in India in
Saving and Educating Indian Daughters: An Analysis"
KHALIDA KHANUM A & NAGARAJA S
- ✓ 8. "Beti Bachao Beti Padhao Campaign"
GHATAGE JAYANT CHANDRAKANT

Beti Bachao Beti Padhao Campaign

*Ghatage Jayant Chandrakant, Associate Professor & Head,
Department of Sociology, Dr. Babasaheb Ambedkar
Mahavidyalaya, Peth Vadgaon, Maharashtra.*

Introduction

It is absolutely true that men and women are the important pillars of human society. In the past history of Indian culture woman had always treated as a goddess in its ideological sense but the reality is far from this mythological concept. They had lost their status and rights due to various social traditions and new technological interventions regarding sex termination facilities. According to Amertya Sen, nearly 37 million women lost through either sex- selective abortions ('the estimated value for sex determination market in India has been reported to be in excess of US\$ 100 million annually.) George S.M, 2006, mentioned that millions of girls were missing: from fetal sexing to high technology sex selection in India or biased girl child rearing practices. Later Jha

and his colleagues, using data from India's census at 3 time points, reported nearly 3.1 to 3.6 million abortions in India from 2000 to 2010 by analyzing birth histories of nationally representative from 1990 to 2005 and census data from 1991 to 2011. This created imbalance in the sex ratio at birth in India. According to, the UNICEF report of 2012, India was 41st among 195 countries with such imbalance ratio. This is also explained by the figures about CSR which depicts the fact that it was declined by 945 in 1991 to 927 in 2001 and further to 918 in 2011.

From long time till today women are fighting for their equal rights and status with men by which they want to go ahead and contribute in the development of India. To tackle this difference in CSR Government of India tried by sanctioning first legislation to check the imbalance in sex-ratio-namely, 'Prenatal Diagnostic Techniques Act (PNDT) Act' in 1994, which was later revised in 2003 by giving more scope for policy regulation and rechristened as 'Pre-Conception and Pre-Natal Diagnostic Techniques (Prohibition of Sex Selection) (PCPNDT) Act to tackle with this. The Government of India had undertaken various programmes for the empowerment of birth ratio and among them 'Beti Bachao Beti Padhao Campaign' was one of the important campaigns which was launched by the Prime Minister on 22nd January 2015 at Panipat, Haryana. Before undertaking this campaign, Prime Minister Modi, while addressing the nation in 2014, on the occasion of 'International Day of Girl Child' appealed for abolition of female feticide and invited ideas from the citizens of India through the portal 'MyGov.in'.

Objectives of the Campaign:

The overall objective of this campaign is to push the

Indian society towards offering girl child a better and safe environment to grow in therefore each objective has been planned to revolve around the central theme in mind. The main objectives of this campaign include:

- a) To address the issue of the declining trend of Child Sex Ratio (CSR).
- b) To promote the development of a holistic environment for girl empowerment.
- c) To promote girl education without any discrimination
- d) To prevent gender-biased sex selective elimination of girl-child and to prevent sex-selective abortion.
- e) To put a stop on child marriage and dowry practices.
- f) To ensure survival and protection of the girl child and eradicate evils like female feticide.
- g) To focus on Gender Critical Districts and improve their CSR.
- h) To celebrate the birth of girl-child and appreciate her contribution in our lives.
- i) To break the gender stereotypes of Indian society.

For achieving these well planed objectives various sub-schemes have been under taken under BBBP campaign. Some of these include a) Sukanya Samriddhi Yojana, b) Ladli Scheme, c) Kanyashree Prakalpa Yojana, d) Balika Samriddhi Yojana, f) Ladali Laxmi Yojana and f) Dhanalakshmi Scheme.

Coverage

In the first phase 100 districts were selected among

them 87 districts included which are below the national average (from 23 states 8 districts, from 8 states which were above national average but showing declining trend). and 5 districts from 5 states were selected which were above national average and showing increasing trend so that these CSR levels can be maintained and other districts can emulate and learn from the experience.

In the second phase this campaign has expanded to 61 districts selected from 11 States/ UT having CSR below 918.

And lastly looking at the magnitude and criticality of the problem and its causes across the country, Prime Minister launched this campaign covering all 640 districts in India on 8th March 2018, at a formal function organized in Jhunjhunu, Rajasthan.

Strategies

Government has finalized following strategies for implementing this campaign:

- Implement a sustained Social Mobilization and Communication to create equal value for the girl child and promote her education.
- Place the issue of decline in CSR/SRB in public discourse, improvement of which would be indicator for good governance.

- Engage with communities to challenge gender stereotypes and social norms.
- Ensure service delivery structures / schemes and programmes are sufficiently / responsive to issues of gender and children's rights.
- Enable inter-sectoral and inter-institutional convergence at District / Block / Grass root levels.

Monitorable Targets

To monitor this campaign following targets are finalized

- Improve the Sex Ratio at Birth (SRB) in selected gender critical districts by 2 points in a year.
- Reduce Gender differentials fewer than five child mortality rates from 7 points in 2014 to 1.5 points per year.
- At least 1.5% increase per year of institutional deliveries.
- Provide functional toilet for girls in every school in selected districts.
- Improve the nutrition status of girls by reducing number of underweight and anemic girls less than 5 years of age.
- Ensure universalization of ICDS, girls' attendance and equal monitored, using joint ICDS NHM Mother Child Protection Cards.
- Promote a protective environment for Girl Children through implementation of protection of children from sexual offences (POCSO Act 2012).
- Train elected representatives/ Grass root

functionaries as community champions to mobilize communities to improve CSR and promote girl's education.

Functional Responsibility

This campaign is a tri-ministerial effort of three Ministers which include the Ministry of Women and Child Development, Health and Family Welfare and Human Resource Development. Secretary of MWCD heads a national task force that administers this Campaign.

Glimpses of innovative interventions under this campaign, which have created a positive ecosystem/ enabling environment for girls: We may explain some of the transformative potentials of BBBP as follows -

- 1) Visibility of the Issue in Public domain: Display of birth statistics in public places through '*Guddi Gudda Boards*' at the entry point for discussion and debate on this issue. For example, in *Jalgaon district*, Maharashtra has installed digital Guddi Gudda Display Boards at the entry point for discussion and debate on this issue.
- 2) Brand Visibility of BBBP logo: All govt. buildings, public offices, official/public vehicles, and public transport, school buses are also using BBBP logo which is visible mostly in *Haryana, Chandigarh and UT etc.*
- 3) Celebration of birth of girl child, dedicating special day on value of girl child, linking Sukanya Samriddhi accounts with birth of girl child and felicitating parents, plantation drives symbolizing nurturing and care for girl child, prevention of child marriages.

- 4) Some districts have catalyzed the potential of local champions on BBBP who are chosen from diverse fields of sports, academics, writers, lawyers, students etc. and these local champions are entrusted to work in each block to sensitize the community about importance of gender equality and empowerment of women as well as spreading the message of BBBP. For example, *Sikar district in Rajasthan; Unna in Himachal Pradesh; Gwalior in Madhya Pradesh.*
- 5) Felicitation of Best Panchayats, parents for valuing their daughters, community members, local champions for their exemplary work, meritorious girls. For example, *Naland, Jammu, Gandhinagar*
- 6) Through enrolment campaigns/drives focusing on girl child education. Such as "*school Chalein Hum*" by Jalgaon, Maharashtra, "*Aao School Chalein*" by Sikar, Rajasthan, "*Career Counseling Guide*" by Sirsa, Haryana, "*Apna Baccha Apna Vidyalaya*" and "*Collector ki Class*" by Jhunjhuna district, Rajasthan, '*Udaan Initiative*' by Mansa district, Punjab, "*Prevention of child marriage*" campaigns are being undertaken by States and Districts to prevent child marriage, for example '*Notapalli*' village is declared as Child Marriage free village. and Cuddalore district in Tamil Nadu has announced

- 8) Campaign based/ theme based support from Civil Society Organizations that (*too on a pro bono basis*)
- 9) In order to influence national and mainstream discourse in favour of girls and women and to bring visibility to BBBP, the Ministry of Women and Child Development celebrate "*The Daughters of New Week*" as a mark to celebrate Girl child and enable her education around the week of International Girl Child Day (*i.e. 11th October*).

Conclusion

It is true that this campaign was launched in all 640 districts in India with the objective of minimizing the gap between CSR and providing best educational facilities to girls and empowering women in India. But we have to take note of some of the important lacunas in the implementation of this campaign which includes a) there are many judicial challenges regarding the promptness and certainty of judicial justice delivery, b) the spread of newer technologies for sex determination in cities and also in various villages, c) lack of understanding of 'each other's roles and responsibilities, d) according to the Finance Minister's claim in Lokasabha the enrolment of girls in schools has been increased, but it is not clear about the role played by this campaign in the increased

ration in society. g) Most of the educational institutions limited their role only to sloganeering, essay competition, paintings etc.

If we have to get grand success from BBBP campaign, we have to take into account the successful example of South Korea, which became the first country which was able to reserve the adverse SRB. Most of the work from South Korean setting suggests the role of changing societal norms and values which were brought about by dramatic increases in levels of education, industrialization, urbanization, women's education and participation in the formal labour force.

Works Cited

- Amertya Sen ('Missing Women,' British Medical Journal 1992 304: 587)
- George S.M, 2006, (Millions of missing girls: from fetal sexing to high technology sex selection in India) Prenatal Diagnosis 26: 604-9
- Zha and Colleagues 'Trends in Selective Abortions of girls in India: analysis of nationally representative birth histories from 1990 to 2005 and census data from 1991 to 2011' The Lancet 377: 1921-8).
- Bajpai N. and Dholakia, RH 2011 'Improving the Performance of Accredited Social Health Activities in India: Columbia Global Center's South Asia.)
- Bilal Ahmad Bhat , Ghulam Ud din Qurashi ' Beti Bachao, Beti Padhao' Internal Journal of Advanced Multidisciplinary Research March 2019 p.13 to 19
- Ministry of Women and Child Development, 'Beti

Bachao Beti Padhao: Achievements and Progress,
7th March 2018.

- Rakesh Gupta and colleges 'Effectiveness of India's National Programme to save the girl child: experiences of BBBP programme from Haryana State,' Advance Access Publication, 8th August 2018
- Dr. Rashmi Rani Agnihotri and Dr. Malipatil, K.S. 'A Study on Brief information about Beti Bachao Beti Padhao scheme,' International Journal of Current Research, Vol. 10, Issue 01, January, 2018.
- Vikaspedia, 'Beti Bachao Beti Padhao'
- Chung W. and Monica D G. 2007, 'Why is Son Preference Declining in South Korea? 'The Role of Development and Public Policy, and the Implications for China and India'.

